

REVISTA DE ISTORIE

DIN SUMAR:

ÎN ÎNTÎMPINAREA CENTENARULUI INDEPENDENȚEI DE STAT A ROMÂNIEI
EXPERIENȚA RĂZBOIULUI DE INDEPENDENȚĂ ȘI DEZVOIȚAREA
PUTERII ARMATE A ROMÂNIEI PÎNĂ LA PRIMUL RĂZBOI MONDIAL

General-maior EUGEN BANTEA

SOLIDARIZAREA ROMÂNILOR BĂNĂȚENI CU RĂZBOIUL DE INDE-
PENDENȚĂ

I. D. SUCIU

CENTRE ROMÂNE DE DIFUZIUNE CULTURALĂ ÎN SECOLELE XVII-
XVIII

ALEXANDRU DUTU

LOCUL BĂNCILOR COMERCIALE DIN ROMÂNIA ÎN FINANȚAREA
AGRICULTURII DUPĂ PRIMUL RĂZBOI MONDIAL PÎNĂ LA CON-
VERSIUNEA DATORIILOR AGRICOLE

DUMITRU ȘANDRU

AL XV-LEA CONGRES INTERNAȚIONAL DE STUDII BIZANTINE

STELIAN BREZEANU

ECOURILE REINTRODUCERII SERVICIULUI MILITAR OBLIGATORIU
ÎN GERMANIA (1935) ÎN DOCUMENTE DIPLOMATICE ROMÂNEȘTI

NICOLAE DASCĂLU

DOCUMENTAR

PROBLEME ALE ISTORIOGRAFIEI CONTEMPORANE (STUDII DOCU-
MENTARE)

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

REVISTA REVISTELOR

RECENZII

ÎNSEMĂRI

3

TOMUL 30

1977

MARTIE

ACADEMIA DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

SECȚIA DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE

COMITETUL DE REDACȚIE

VASILE MACIU (*redactor responsabil*); ION APOSTOL (*redactor responsabil adjunct*); NICHITA ADĂNILOAIIE; LUDOVIC DEMÉNY; GHEORGHE I. IONIȚĂ; VASILE LIVEANU; AUREL LOGHIN; TRAIAN LUNGU¹; DAMASCHIN MIOC; ȘTEFAN OLTEANU; ARON PETRIC; ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU; POMPILIU TEODOR (*membri*).

Prețul unui abonament este de 120 lei.

În țară abonamentele se primesc la oficiile poștale, factorii poștali și difuzorii de presă din întreprinderi și instituții.

Revistele se mai pot procura (direct sau prin poștă) și prin „PUNCTUL DE DESFACERE AL EDITURII ACADEMIEI”, Calea Victoriei nr. 125, sector 1.

Cititorii din străinătate se pot abona adresându-se la ILEXIM—
Departamentul export-import presă. P.O. Box 136—137 telex 11226
— București, Str. 13 Decembrie nr. 3.

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb, precum și orice corespondență se vor trimite pe adresa Comitetului de redacție al revistei „REVISTA DE ISTORIE” Apare de 12 ori pe an.

Adresa redacției:
B-dul Aviatorilor, nr. 1
www.dacoromanica.ro

REVISTA DE ISTORIE

TOM. 30, Nr. 3,
martie 1977

S U M A R

ÎN ÎNTÎMPINAREA CENTENARULUI INDEPENDENȚEI DE STAT A ROMÂNIEI

- General-maior EUGEN BANTEA, Experiința războiului de independență și dezvoltarea
puterii armate a României pînă la primul război mondial 381
I. D. SUCIU, Solidarizarea românilor bănațeni cu războiul de independență 397

★

- ALEXANDRU DUȚU, Centre române de difuziune culturală în secolele XVII-XVIII 413
Colonel VICTOR ATANASIU, Aspecte ale angajării României în primul război mondial 427
DUMITRU ȘANDRU, Locul băncilor comerciale din România în finanțarea
agriculturii după primul război mondial pînă la conversiunea datoriilor agricole . 443

★

- STELIAN BREZEANU, Al XV-lea Congres internațional de studii bizantine 461
NICOLAE DASCĂLU, Ecourile reintroducerii serviciului militar obligatoriu în Germa-
nia (1935) în documente diplomatice românești 475

DOCUMENTAR

- FL. CONSTANTINIU, Țărănimea, forță motrice a dezvoltării societății românești în
evul mediu 497
DAN BERINDEI, Făurirea statului modern român. 511

PROBLEME ALE ISTORIOGRAFIEI CONTEMPORANE (STUDII DOCUMENTARE)

- Noi studii românești de tracologie (*Gheorghe Ceașescu*) 523

VIATA ȘTIINȚIFICĂ

- Sesiunea de comunicări „Unitatea culturală a românilor. Tradiții culturale. Educație.
Biblioteconomie” (*Constantin Șerban*); Al IX-lea Congres internațional de științe
pre- și protoistorice de la Nisa (*Alexandru Vulpe*); Cronica 529

RECENZII

- NICOLAE STOICESCU, *Vlad Ţepeş*, Bucureşti, Edit. Academiei R.S.R., 1976, 238 p. (*Florin Constantiniu*) 535
- * * * *Documenta Romaniae Historica. A. Moldova, vol. I, (1384—1448)*, Bucureşti, Edit. Academiei R.S.R., 1975, 607 p. (*Sergiu Iosipescu*) 537
- ONDREJ R. HALAGA, *Koštee Balt. Vĕroba a cĕchod v styku Vĕchodsl ovenskyeh miest s Pruskom (1275—1526)*, Košice 1975, 331 p. (*Ján Sĕjhora*) 541
- SIDNEY ASTER, *Les origines de la seconde guerre mondiale*, Traduit de l'anglais par Claude Yelnick, Evreux, Hachette Littérature, 1974, 434 p. (*Mihai Relegan*) 546

REVISTA REVISTELOR

- * * * „Bulletin d'information”, Comité international des sciences historiques, Nr. 10 (1974—1976). Numéro du cinquantenaire du comité. Rédigé par Michel François, secrétaire général, Paris, 1976, 146 p. (*Lucin Boia*) 551

ÎNSEMNĂRI

- Istoria României** : ŞTEFAN OLTEANU, *Lupta de la Valea Albă. 1476*, Bucureşti, Edit. militară, 1976, 103 p. (*Gelu Apostol*); ONISIFOR GHIBU, *Din istoria literaturii didactice româneşti*, Ediţie îngrijită de Octav Păun, Tabel cronologic, studiu introductiv, note şi comentarii V. Popeangă, Bucureşti, Edit. didactică şi pedagogică, 1975, 315 p. + il. (*Iacob Mârza*); GHEORGHE FOCŞA, *Ţara Oaşului*. Studiu etnografic. Cultura materială, vol. II, Bucureşti, 1975, 437 p. + 468 fig. alb negru şi color. (*Maria Constantin*). **Istoria Universală** : ARMGARD VON REDEN, *Landständische Verfassung und fürstliches Regiment in Sachsen-Lauenburg (1543—1689)*, Göttingen, 1974, 284 p. (*Stelian Brezeanu*); *Der Kurfürst von Mainz und die Kreisassoziationen 1648—1746. Zur verfassungsmässigen Stellung der Reichskreise nach dem Westfälischen Frieden*, editată de Karl Otmar Freiherr von Aretin, Wiesbaden, 1975, 120 p. (*S. Brezeanu*), M. M. PEŞCEAK, *Gramoti XIV v.* (Documente din secolul al XIV-lea), Kiev, 1974, 255 p. (*Paul Mihail*) 555

REVISTA DE ISTORIE

TOME 30, No. 3
mars 1977

SOMMAIRE

EN L'HONNEUR DU CENTENAIRE DE L'INDEPENDANCE D'ETAT DE LA ROUMANIE

- Général-commandant EUGEN BANTEA, L'expérience de la guerre d'indépendance et le développement de la force armée de la Roumanie jusqu'à première guerre mondiale 381
- I. D. SUCIU, La solidarité des Roumains du Banat avec la guerre pour l'indépendance 397
- ★
- ALEXANDRU DUȚU, Centres roumains de diffusion culturelle aux XVII-e — XVIII-e siècles 413
- Colonel VICTOR ATANASIU, Aspects de l'engagement de la Roumanie dans la première guerre mondiale 427
- DUMITRU ȘANDRU, La place des banques commerciales de Roumanie dans le financement de l'agriculture après la première guerre mondiale jusqu'à la conversion des dettes agricoles 443
- ★
- STELIAN BREZEANU, Le XV-e Congrès international d'études byzantines 461
- NICOLAE DASCĂLU, Les échos de la réintroduction du service militaire obligatoire en Allemagne (1935) en des documents diplomatiques roumains 475

DOCUMENTAIRE

- Fl. CONSTANTINIU, La paysannerie, force motrice du développement de la société roumaine au Moyen-âge 497
- DAN BERINDEI, La constitution de l'état moderne roumain 511

PROBLEMES DE L'HISTORIOGRAPHIE CONTEMPORAINE (ETUDES DOCUMENTAIRES)

- Des nouvelles études roumaines de thracologie (*Gheorghe Ceașescu*) 523

LA VIE SCIENTIFIQUE

- La session de communication „L'unité culturelle des Roumains. Traditions culturelles. Education. Bibliothéconomie (*Constantin Șerban*); Le IX-e Congrès international des sciences pré et protohistoriques de Nice (*Alexandru Vulpe*); Chronique 529

COMPTES RENDUS

- NICOLAE STOICESCU, *Vlad Ţepeş (Vlad l'Empaleur)*, Bucarest, Edition de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, 1976, 238 p. (*Florin Constantiniu*) 535
- * * * *Documenta Romaniae Historica. A. Moldova*, vol. I, (1384—1448) (*Documenta Romaniae Historica A. La Moldavie*, vol. I, (1384—1448), Bucarest, Editions de l'Académie la R. S. de Roumanie, 1975, 607 p. (*Sergiu Iosipescu*) 537
- ONDREJ R. HALAGA, *Kosice Balt. Vyroba a obchod v styku Vychodoslovenskych miest s Pruskom (1275—1526)*, Košice, 1975, 331 p. (*Ján Sýkora*) 541
- SIDNEY ASTER, *Les origines de la seconde guerre mondiale*, Traduit de l'anglais par Claude Yelnick, Evreux, Hachette Littérature, 1974, 434 p. (*Mihai Relegan*) 546

REVUE DES REVUES

- * * * „Bulletin d'information”, Comité international des sciences historiques, N° 10 (1974—1976). Numéro du cinquantenaire du comité. Rédigé par Michel François, secrétaire général, Paris, 1976, 146 p. (*Lucian Boia*) 551

NOTES

- L'Histoire de la Roumanie:** ŞTEFAN OLTEANU, *Lupta de la Valea Albă — 1476*, (La bataille de Valea Albă — 1476), Bucarest, Editions militaires 1976, 103 p. (*Gelu Apostol*); ONISIFOR GHIBU, *Din istoria literaturii didactice româneşti* (Pages de l'histoire de la littérature didactique roumaine), Edition parue par les soins d'Octav Păun. Tableau chronologique, étude introductive, notes et commentaires de V. Popeangă, Bucarest, Editions didactiques et pédagogiques, 1975, 315 p. + il. (*Iacob Mărza*); GHEORGHE FOCSA, *Ţara Oaşului* (Le Pays d'Oaş), Etude ethnographique. La culture matérielle, vol. II, Bucarest, 1975, 437 p. + 468 figures en blanc-noir et en couleurs (*Maria Constantin*). **L'Histoire Universelle:** ARMGARD VON REDEN, *Landständische Verfassung und fürstliches Regiment in Sachsen-Lauenburg (1543—1689)*, Göttingen, 1974, 284 p. (*Stelian Brezeanu*); *Der Kurfürst von Mainz und die Kreisassoziationen 1648—1746. Zur verfassungsmässigen Stellung der Reichskreise nach dem Westfälischen Frieden*, Volume édité par Karl Otmar Freiherr von Aretin, Wiesbaden, 1975, 120 p. (*S. Brezeanu*); M. M. PEŞCEAK, *Gramoti XIV v.* (Documents du XIV-e siècle), Kiev, 1974, 255 p. (*Paul Mihail*) 555

ÎN ÎNTÎMPINAREA CENTENARULUI INDEPENDENȚEI DE STAT A ROMÂNIEI

EXPERIENȚA RĂZBOIULUI DE INDEPENDENȚĂ ȘI DEZVOLTAREA PUTERII ARMATE A ROMÂNIEI PÎNĂ LA PRIMUL RĂZBOI MONDIAL*

DE

General-maior EUGEN BANTEA

COORDONATE POLITICO-STATALE NOI ALE FIINȚĂRII FORȚELOR ARMATE ROMÂNE

Încheierea victorioasă a războiului de independență și consfințirea internațională pe care puterile Europei au trebuit să o dea noului statut al României au creat un alt cadru și pentru ființarea puterii armate a țării. Pe de o parte, obiectivul politic fundamental care determina misiunea forțelor armate naționale era apărarea intangibilității statului român de sine stătător, contracararea tendințelor din afară de a-l transforma în teatru de război la dispoziția unor puteri străine, zădărnicierea tentativelor de a pune din nou sub semnul întrebării, dacă nu de a anula, independența României¹. În acest sens evoluția politică și militară internațională de la sfârșitul secolului XIX și începutul celui următor nu făcea decât să întreină și, sub multe aspecte, să sporească primejdiile care planau asupra poporului român: agresivitatea marilor puteri înconjurătoare și altora mai depărtate devenea tot mai consistentă pe măsura acceleratei dezvoltări a capitalismului în Europa și America de Nord, a creșterii concurenței multilaterale dintre țările dezvoltate și, în general, dintre marile puteri, a concentrării achizițiilor economico-tehnologice și, prin urmare, a ivirii unui decalaj de tip nou între un număr restrâns de țări dezvoltate și restul statelor, a expedițiilor menite să transforme în colonii tot ceea ce nu fusese

* Formă dezvoltată a unui paragraf din volumul „România în războiul de independență 1877-1878” elaborat de un colectiv de autori, sub coordonarea unei comisii prezidate de general-colonel Ion Coman. Monografia este în curs de apariție la Edit. militară.

¹ Printre numeroasele simptome de acest gen, un raport al legației române din Italia semnala următoarele „Tratative foarte secrete au loc în acest moment între Viena, Berlin, Roma și Londra în scopul de a pune România sub garanția colectivă a marilor puteri / . . . / În fond este în cauză dorința de a ne pune sub tutelă” (Centrul de studii și cercetări de istorie și teorie militară, *Documente privind istoria militară a poporului român iulie 1878—noiembrie 1882*, volum întocmit de: locotenent-colonel Constantin Căzănișteanu (coordonator), locotenent-colonel Nicolae Niculae, Maria Georgescu, Sergiu Iosipescu, colonel Victor Atanasiu, Edit. militară, București, 1974.

pe glob adjudecat înainte de țările intens industrializate și acumulative de resurse financiare. Baza tehnică în înnoire conferită purtării războiului, deplasările economice, tehnice, politice au determinat la sfârșitul secolului un val al înarmărilor și pregătirilor militare care anunța iminența unor conflicte militare de proporții nemaîntlnite.

Aționau în sensul sporirii labilității păcii generale și existenței națiunilor mici și mijlocii toate procesele care au fost definite de marxiști drept generatoare ale stadiului imperialist al capitalismului. În mod concret, în aria geografică de situare a națiunii române coloșii economici, militari și teritoriali aveau noi motive de a-i rivni resursele naturale, între care devenise utilizabil și situat la un loc de frunte petrolul; de asemenea, statutul țării era periclitat în continuare ca urmare a plasării ei la interferența căilor de expansiune a celor mari spre Balcani și strimtorile Mării Negre.

Pe de altă parte, în conexiune cu salvagardarea inviolabilității și suveranității statului existent, esențial după 1878 pentru orientarea disponibilităților militare ale României era țelul fundamental care se profila nemijlocit acum în fața românilor de pretutindeni: realizarea unității naționale depline, eliberarea provinciilor românești care se mai aflau sub dominație străină.

Pășindu-se la noua etapă de desfășurare a forțelor armate naționale, exista la primă îndemină recentul capital de experiență a amplei confruntări militare din 1877—1878 în care fusese angajată din plin România, coroborat cu acumularea unor profunde modificări și invenții notabile intervenite pe plan internațional în domeniul armamentului și altor genuri de material, care au pus bazele tehnicizării războiului, unor restructurări preconizate sau aplicate în arta militară la toate nivelele sale, în teoria și practica organizării armatelor, recrutării lor, în tehnica, ce depășea stadiul incipientei, a pregătirii și realizării mobilizărilor etc.

Factorii de decizie din România, ca și specialiștii militari au supus unor îndelungi analize, dezbateri, meditații efortul militar din războiul care trecuse, au urmărit cu atenție noua configurație căpătată în diverse părți ale lumii civilizate de știința și practica militară, au încercat pe această bază să cristalizeze învățăminte, atît din ceea ce fusese valabil, promițător, cît și din ceea ce se dovedise necorespunzător, perimat în cursul bățăliilor date de armata noastră pe Dunărea românească și la sud de fluviu, să sintetizeze din performanțele internaționale ale epocii ceea ce se profila ca necesar, eficient și aplicabil organismului militar național.

CREȘTEREA ȘI DIVERSIFICAREA ORGANICEI ARMATEI

Descătușarea de drept din orice subordonare străină, creșterea resurselor reale ale țării, necesitatea de a acoperi militar teritoriul pe temeiul noilor posibilități de foc și transport (avînd ca mijloc principal nou căile ferate care, într-o măsură, aveau să se constituie la noi într-o rețea generală la sfârșitul secolului al XIX-lea) au impus extinderea accentuată a cadrului organizatoric al armatei române.

Un jalon istoric în acest sens a fost „legea asupra organizării comandamentelor armatei” adoptată în 1882, ale cărei prevederi esențiale (modi-

ficările legislative ulterioare au fost de regulă de detaliu) și-au menținut valabilitatea pînă la primul război mondial.

Dintre înnoirile principale introduse de acest document statal cadru făceau parte înființarea marilor unități ca entități militare permanente pe timp de pace, în timp ce înainte de război cea mai înaltă articulare permanentă de pace fusese unitatea—regimentul, iar brigada sau divizia erau înjghebate temporar la marile manevre sau la război, odată cu mobilizarea, sistem, care, de altfel, caracterizase pînă nu de mult chiar doctrina și practica militară a unor țări mari și continua să existe în cele mai multe țări mici și mijlocii.

Reglementarea din 1882 fixa corpul de armată ca cea mai înaltă diviziune a oștirii, compus fiecare din două divizii de infanterie subîmpărțite în cîte 2 brigăzi, o brigadă de călărași, o brigadă de artilerie, un batalion de geniu și alte trupe speciale și auxiliare ². Pe acest cadru principalele modificări de amănunt au intervenit în 1908 și 1910.

În preajma primului război mondial existau : 5 corpuri de armată, însumînd 10 divizii de infanterie *de pace* ³ (în 1877—1878 fuseseră constituite la *mobilizare* și *angajate* 4—5 divizii), cu 40 de regimente (în comparație cu 24 existente la începutul lui 1877) și 9 batalioane de vînători (față de 4 din 1877). Cavaleria — 21 de regimente — 12 de roșiori sau similare, trupe permanente, și 9 regimente de călărași, trupe, în mare parte, de recrutare teritorială nepermanente (față de 10 regimente de cavalerie — roșiori și călărași — în 1877). Artileria — 20 de regimente de artilerie de cîmp și 2 de „cetate” (pentru zonele fortificate) însumînd 1400 de guri de foc ⁴ (față de cele 4 regimente plus baterii dispersate totalizînd aproximativ 240 de piese din timpul campaniei 1877—1878). Geniul, după o evoluție organizatorică în cursul căreia de la batalionul unic existent în 1877 se ajunsese la 2 regimente, era constituit în ajunul războiului de întregire națională din 6 batalioane (denumite de pionieri), cîte unul de fiecare corp de armată plus unul de „cetate” (pentru fortificații) și alte subunități specializate, dintre care se remarcă drept oglindire a noilor factori tehnici cele de căi ferate și de aerostație.

Totodată, treptat, a fost redusă, pînă aproape de desființare, ponderea trupelor nepermanente, teritoriale. Cea mai vădită expresie a acestei tendințe a fost contopirea regimentelor de dorobanți cu cele de „linie” ⁵,

² Centrul de studii și cercetări de istorie și teorie militară, *Documente privind istoria militară a poporului român iulie 1878—noiembrie 1882*, Edit. militară, București, 1974, p. 356—363.

³ Locotenent-colonelul V. Nădejde, *Centenarul renașterii armatei române (1830—1930)*, Iași, Tipografia „Cultura românească”, 1930, p. 199—203.

⁴ Cf. *ibidem.*, p. 201—203; Locotenent-colonel Nicolae Niculae, *Concepții și preocupări ale statului român privind fortificarea țării (1878—1916)*, teză de doctorat — manuscris, p. 75, 91, 158, 179.

⁵ Centrul de studii și cercetări de istorie și teorie militară, *Documente privind istoria militară a poporului român mai 1888—iulie 1891*, volum Intocmit de: locotenent-colonel Constantin Căzănișteanu, coordonator, Maria Georgescu, locotenent-colonel Nicolae Niculae, Edit. militară, 1975, p. 445—454. Este semnificativ că un observator străin, consulul Franței la Galați, caracteriza decizia drept „desființare a dorobanților (infanteria teritorială)”, în timp ce decretul regal formula că „regimentele de linie” se vor dizolva „în regimentele de dorobanți”—cf. Centrul de studii și cercetări de istorie și teorie militară, *Documente privind istoria militară a poporului român iulie 1891—decembrie 1894*, volum Intocmit de: locotenent-colonel Constantin Căzănișteanu (coordonator), colonel dr. Vasile Alexandrescu, locotenent-colonel Nicolae Niculae, locotenent-colonel Constantin Toderășcu, Edit. militară, București, 1976, p. 34.

deși statuarea din 1891 suna invers; în fapt ca sens dorobanții au fost transformați în trupe cu precădere permanente, astfel încât infanteria a fost unificată în acest mod. Motivată oficial ca o necesitate impusă de existența unui număr prea mare de unități de infanterie de două categorii (41), măsura pare să fi fost impusă de două rațiuni: 1) cumulara unor tensiuni sociale, determinate de nemulțumirile crescînde ale țărănimii, corelate cu constituirea și avîntul mișcării muncitorești, care avea curînd să se ridice la înălțimea făuririi propriului său partid politic, revoluționar. Sub imperiul acestei evoluții, factorii de decizie politici și militari, reflectînd interesele claselor exploatatoare, nutreau tot mai multe suspiciuni față de o organizare militară care lăsa cantități mari de arme și muniții la dispoziția populației civile și putea constitui premisa unor inițiative militare autonome ale cetățenilor înarmați. 2) Influența avută asupra șefilor militari români de evoluția concepțiilor și doctrinelor militare europene din perioada dată, pe fondul creșterii caracterului reacționar al capitalismului, în direcția subestimării manierei populare, gueriliere de purtare a războiului, „clasicizării” artei militare, lichidării entităților militare de tip cetățenesc, generalizării trupelor permanente, proces determinat parțial și de caracterul tot mai complex al materialului, care punea dificultăți sporite procesului de instruire.

În ce privește trupele de uscat, dacă marile unități de infanterie și cavalerie de la pace urmau să fie angajate ca atare (corpuri, divizii, brigăzi) în bătălii sau lupte, la artilerie brigada era doar o mare unitate de instrucție, disciplină, coordonare a aprovizionării cu muniție, însă nu una destinată să fie folosită ca atare în luptă, ci, fracționată pe divizioane și baterii, afectate sau date în sprijin marilor unități, unităților și subunităților de infanterie și cavalerie. Evident, performanțele tehnice ale materialului și mijloacele de conducere nu permiteau atunci nicăieri în lume întrunirea și întrebuințarea centralizată a unor mase de artilerie de nivel mare unitate, ceea ce avea să fie, în unele armate, doar o realizare a celui de-al doilea război mondial.

S-a mai prevăzut, ca inovație, că în caz de război comandamentele de mari unități și unități se vor dedubla, o parte urmînd să se deplaseze cu trupele ce aveau să plece în campanie, iar alta rămînînd pe loc pentru a constitui și instrui eșaloane și unități de completări. Se puneau astfel bazele sistemului „părților sedentare”, care avea să se dovedească deosebit de adecvat condițiilor României și să-și arate utilitatea multă vreme, inclusiv după primul război mondial.

Etapa deschisă de independență în fața apărării armate a României a făcut posibilă și o nouă abordare în domeniul naval, determinată, parțial, de faptul că statul devenise consistent riveran al Mării Negre.

Achiziționările, deosebit de costisitoare, de material naval au permis în cele aproape patru decenii de pace de după 1878 ca, de la cele 4 nave fluviale din 1877, parțial improvizate ca mijloace militare, să se constituie marina română din două componente: cea de mare (cu baza la Constanța, care a fost amenajată și ca port militar prin străduințele și ingeniozitatea muncitorilor și specialiștilor militari și civili români), însumînd 1 crucișător, 3 torpiloare (care puteau fi folosite și pe fluviu), o navă școală, renumitul bric „Mircea”, și vase secundare de fluviu, cu baza principală la

Galați, însumind ca element de șoc 4 monitoare (cuiasate fluviale), de asemenea 8 vedete, 5 canoniere și diverse alte nave și ambarcațiuni⁶.

Reglementările inaugurate de legea din 1882 au dat un impuls decisiv închegării statelor majore, integrate permanent, ca element principal, în structura comandamentelor de mari unități, ceea ce reprezenta o asimilare atât a învățămintelor organizatorice ale războiului precedent, cât și a experienței marilor armate din Europa. S-a prevăzut — și s-a realizat treptat — ca statele majore să cuprindă ofițeri specializați pe acest tărîm, obligatoriu absolvenți ai unor trepte superioare de învățămînt militar.

Organul statmajoristic suprem — care a primit în această perioadă denumirea de Marele stat major (coexistînd o perioadă cu cea de Statul major general) — a fost pus pe baze noi, ca principală componentă a Ministerului de Război și, în general, a conducerii militare naționale. În activitatea sa ponderea principală au căpătat-o pregătirea planurilor de operații probabile, fundamentarea instruirii trupelor, în special a comandamentelor, pregătirea mobilizărilor, concepția amenajării militare a teritoriului, adică întreaga gamă de activități care intrau pe plan european în competența organismelor similare.

În același interval s-au adus repetate completări și perfecționări recrutării efectivelor în stagiul, s-au creat birouri de recrutare aferente inițial regimentelor de dorobanți, ca unități care ființau cel puțin una de județ. Recrutarea a rămas să se facă precumpănitor pe principiul local (județean), care convenea cel mai bine tradițiilor românești și posibilităților de atunci ale țării.

PERFECTIONAREA ȘI SPECIALIZAREA ÎNVĂȚĂMÎNTULUI MILITAR

O notabilă dezvoltare și diversificare a căpătat-o învățămîntul militar, destinat nu numai să rezolve problemele curente — pentru oricare armată — de completare a cadrelor, ci să micșoreze accelerat gravul deficit în ofițeri determinat de caracterul precar al dezvoltării anterioare a armatei naționale și de cerințele competitive apăsătoare pe care le puneau forțarea înarmărilor de pe plan european, inclusiv din statele vecine, care, cu excepția Serbiei, aveau o atitudine ostilă, agresivă față de România, îi erau potențial inamice.

Din școala militară unică de ofițeri (rămasă ca instituție cu profil de infanterie și cavalerie) s-a creat în 1881 Școala militară de artilerie și geniu, destinată atât să pregătească cadre permanente în aceste două arme care reuneau pe atunci chintesența tehnicii avînd aplicație militară, cât și să perfecționeze în specialitate, pe bază de serioasă pregătire matematică și fizico-chimică, tineri ofițeri din cele două arme⁷. În 1884 s-a reînființat Institutul medico-militar (fusese desființat în 1872 după un an de existență) pentru pregătirea, cu concursul facultății de medicină, a cadrelor ofițerești corespunzătoare. În 1883 a fost înființată Școala specială de cavalerie, destinată să completeze pregătirea tinerilor ofițeri ai armei. Aceasta puneau și bazele unei trepte de învățămînt militar care avea să se

⁶ Locotenant-colonclul V. Nădcjde, *op. cit.*, p. 204, 219.

⁷ *Albumul armatei române 10 mai 1902*, Editura librăriei Socec & Co, București, p. I.

generalizeze în armata română, câteodată sub numele de școli militare de aplicație : dezvoltarea calificării sublocotenenților și locotenenților, după ce aceștia își făcuseră un anumit stagiu la cele mai mici comenzi ofițerești (plutoane și similare) în unități de instrucție și luptă. Au fost dezvoltate școlile „fiilor de militari” (care aveau să devină licee militare).

Cea mai notabilă realizare în domeniul învățămîntului militar a fost crearea, după cîteva amînări determinate de lipsa mijloacelor financiare ale statului și de încadrare, a Școlii superioare de război (1889), instituție militară de învățămînt superior, inițial destinată locotenenților și căpitanilor (ulterior și ofițerilor superiori). Acest for didactic era destinat să pregătească ofițeri „brevetați de stat major”, singurii abilitați în perspectivă să funcționeze în statele majore încheiate în etapa dată. Totodată Școala superioară de război a devenit repede un centru al elaborării științei și doctrinei militare românești, al răspîndirii culturii militare generale ⁸.

LĂRGIREA SFEREI RELAȚIILOR MILITARE EXTERNE

Crearea treptei superioare de învățămînt militar a pus în mod firesc cerința restrîngerii practicii de a trimite ofițeri la studii în străinătate. Însă această orientare nu a însemnat nici anularea acestei căi de contact cu știința și arta militară europeană și, cu atît mai puțin, restrîngerea sferei de legături cu alte armate. Odată independența țării recunoscută internațional s-a trecut la acreditarea de atașați militari ai României în unele state și la primirea reciprocă de diplomați militari a sporit delegarea de ofițeri sau grupuri de ofițeri pentru a studia diverse probleme concrete, pentru a asista la manevre militare în alte țări etc. Pe acest tărîm a continuat, și chiar s-a lărgit, studiarea experienței Franței, în spiritul tradiționalei afecțiuni latine dintre cele două țări, dar, totodată, contactele militare ale României s-au diversificat, căpătînd o anumită dezvoltare cele cu Italia, Austro-Ungaria, Belgia, Germania ⁹.

Soluțiile și experimentele românești din domeniul forțelor armate au antrenat curînd aprecieri pozitive și interesul crescînd al forurilor politice și conducerilor militare din diverse țări, străduința lor de a studia experiența militară a României. În acest fel contactele țării în domeniul militar au căpătat caracterul unor schimburi de experiență, unor curente reciproce de impresii și constatări.

Încă imediat după sfîrșitul războiului de independență un istoric și teoretician militar belgian, căpitanul Fisch, ulterior general și unul din gînditorii armatei patriei sale, observa că istoria generală a României „oferă un interesant subiect de studii și reflexii pentru noi” și că ea are „o organizare militară ale cărei principii” se bazează „pe legea echității și a obligației fiecărui cetățean de a contribui la apărarea patriei”. De asemenea, analistul adăuga că din războiul român de independență „noi mai

⁸ Locotenent-colonel Ioan Popovici, *Organizarea armatei române*, vol. II, partea a III-a, Tipografia Leon Friedmann, Roman, 1903, p. 116–119.

⁹ Cercetarea scrupuloasă a documentelor — în primul rînd a celor cuprinse în volumele din corpusul de documente de istorie militară avînd drept coordonator pe locotenent-colonelul C. Căzănișteanu — dovedește că au fost nelתemeiate aserțiunile apărute înainte vreme în literatura istorică de la noi că după 1866 politica militară a țării s-ar fi inspirat exclusiv din experiența germană.

putem, din alt punct de vedere, trage concluzii care ar putea fi profitabile pentru armata belgiană, în cazul în care, asaltată de forțe superioare, ar trebui să reziste un timp singură unei armate invadatoare”¹⁰. Aceeași impresie asupra valorii instructive a armatei române era folosită drept argument către sfârșitul secolului, în 1892, de exponentul (ministru plenipotențiar acreditat și pentru România) unei mari puteri în devenire — SUA — spre a convinge forurile corespunzătoare din îndepărtata sa țară să delege un atașat militar la București: „Într-o depeșă anterioară am raportat asupra situației excelente existente în armata română în toate componentele ei; într-adevăr este îndoielnic dacă vreo altă armată din Europa e mai bine înzestrată sau instruită pentru a presta un serviciu eficient. Ea numără acum 87 000 de militari. Importanța strategică și politică avută de România în actuala situație a afacerilor Europei a determinat toate marile puteri să desemneze atașați militari permanenți la legațiile lor sau să delege pentru România și Serbia pe cei acreditați în Austro-Ungaria. Aș recomanda ca Departamentul de Stat să ia această măsură cu atașatul nostru militar de la Viena”¹¹.

AMPLUL EFORT FĂCUT PENTRU ÎNZESTRAREA MATERIAL-TEHNICĂ A OȘTIRII

Lărgirea considerabilă a cadrului organizatoric și numeric al forțelor armate ale României de după războiul independenței a necesitat străduințe sporite în domeniul înzestrării lor tehnico-materiale, dincolo de cât ar fi cerut simpla înlocuire a armamentului depășit de rapida evoluție intervenită atunci în domeniul tehnicii militare în Europa și America de Nord.

Structura oștirii române implica, dată fiind preponderența absolută a infanteriei¹², ca efortul prioritar de înzestrare să se facă în beneficiul acestei arme. Două masive comenzi lansate în străinătate au schimbat succesiv configurația dotării infanteriei române: în 1879—1880 a fost introdusă pușca Henry-Martini (variantă ameliorată a sistemului american Peabody), achiziționată în 100 000 de exemplare (între care și carabine de cavalerie)¹³ din Germania și Austro-Ungaria, iar muniția respectivă a fost comandată și cumpărată mai ales în Anglia (unele materiale componente și din Belgia etc.); în 1893 s-a cumpărat o partidă, de asemenea importantă, de puști Mannlicher (110 000 de exemplare) de la uzinele Steyr din Austro-Ungaria, precum și 14 000 de carabine de cavalerie de la același furnizor. Era prima armă cu repetiție cu care a fost înzestrată armata noastră, curînd după ce pe plan mondial invenția căpătase aplicare în înzestrarea de serie a armatelor. Pușca de infanterie Mannlicher tip 1893 a căpătat

¹⁰ *Coopération de l'armée roumaine en Bulgarie* par le capitaine d'infanterie Fisch, Bruxelles, Spineux & Cie, Editeurs, 1879, p. 183, 184, 186.

¹¹ Centrul de studii și cercetări de istorie și teorie militară, *Documente privind istoria militară a poporului român iulie 1891—decembrie 1894*, p. 126.

¹² În ansamblu aceeași era situația tuturor armatelor, însă în țările care se industrializau rapid ponderea infanteriei — încă absolută — începea să se diminueze relativ în favoarea genurilor de armă cu tehnicitate mai ridicată (artilerie, marină, geniu). De asemenea, la noi ca și în alte țări din estul Europei proporția cavaleriei începuse a fi prea ridicată în raport cu noile realități ale cîmpului tactic.

¹³ Centrul de studii și cercetări de istorie și teorie militară, *Documente privind istoria militară a poporului român iulie 1878 — noiembrie 1882*, p. 52, 62—63, 99—100, 120—121, 163—164, 195—196, 231, 332, 380.

denumirea de „model românesc”, deoarece autoritățile noastre au cerut modificări care au deosebit arma de alte tipuri ale aceluiași sistem. Ea a rămas multă vreme baza înzestrării infanteriei române — pînă în preajma celui de-al doilea război mondial. Muniția aferentă (inclusiv produse necesare spre a o confecționa și în țară) a fost cumpărată atît din Austro-Ungaria cît și din Franța¹⁴.

În înzestrarea cu material artileristic s-au delimitat în linii mari două perioade. În prima, după 1880, s-au cumpărat din Germania piese Krupp de 75 și 87 mm model 1880 pentru artileria de cîmp; tunuri Armstrong de 63 mm din Anglia pentru artileria de munte; artileria de cetate (pentru fortificații) a fost de fabricație franceză (Schneider-Creusot). Aceste achiziții au marcat generalizarea pieselor din oțel, ghintuite, cu încărcare pe la culată. A doua perioadă, aproximativ în primul deceniu al secolului al XX-lea, a cunoscut înlocuirea parțială a vechiului material cu o nouă generație de piese, numite cu „tragere repede”, pe baza unui salt în cadență și a introducerii unor noi genuri de proiectile și pulberi: tunuri de 75 mm Krupp model 1904—1908, obuziere Krupp de 105 mm modele 1898 și 1912 (o parte din piese numite „model românesc” datorită aceleiași rațiuni ca și la pușca Mannlicher); în preajma primului război mondial tunuri de munte de 75 mm Škoda (Austro-Ungaria); obuziere grele de 150 mm model 1912 („românesc”) Schneider (Franța)¹⁵.

Un însemnat efort tehnic și financiar a fost întreprins după războiul independenței pentru a pune la baza amenajării genistice a teritoriului statal fortificații permanente, sub impresia puternică a eficienței întăriturilor otomane de la Plevna, cît și pe baza concepțiilor predominante în Europa în arta militară, corelate cu situația precară a României expusă, cum s-a arătat, la pericole din partea unor agresori potențiali în general mult superiori numericeste. Astfel, între 1884 și 1894 s-au construit două vaste sisteme fortificate. Unul, de formă circulară, în jurul Bucureștilor, menit să asigure transformarea capitalei țării într-un redut național în caz că invadatorul ar fi izbutit să ocupe întreg teritoriul statal. Celălalt, de formă liniară, cu fața spre nord-est, între cotul Carpaților și cel al Dunării de Jos, obturînd clasică pătrundere spre cîmpia Dunării românești — zona fortificată Focșani—Nămoloasa—Galați¹⁶. A fost partea cea mai puțin durabilă din costisitoarele investiții materiale și financiare făcute pentru apărarea națională, căci progresele rapide din domeniul explozivilor, al mijloacelor artileristice, plus profilele parțial descoperite ale lucrărilor le-au făcut perimate în două decenii, ceea ce, dealtfel, s-a întîmplat și cu fortificațiile antebelice ale altor țări, inclusiv mari puteri (de exemplu „cetățile” rusești din Polonia).

S-a recuperat însă o mare parte a materialului artileristic instalat staționar, transformat, prin improvizații, în artilerie de cîmp sau în noul gen de artilerie impus de cucerirea și utilizarea militară incipientă a văzduhului — artilerie antiaeriană. Pe această ultimă dimensiune începuse

¹⁴ Centrul de studii și cercetări de istorie și teorie militară, *Documente privind istoria militară a poporului român iulie 1891 — decembrie 1894*, p. 113—114, 196, 235, 393.

¹⁵ Maior Miculescu B. Andrei și căpitan Focșeneanu I. Mihail, *Istoricul artileriei române*, în „Revista artileriei” nr. 5—10/1942, p. 183—188.

¹⁶ Lt. - colonel V. Nădejde, *op. cit.*, p. 194—195.

achiziționarea de avioane din Franța, care la mobilizarea din 1916 însumau 28 de bucăți¹⁷.

Materialul naval a fost în acest timp cumpărat cu precădere din Marea Britanie.

Așadar, cursul înzestrării tehnico-materiale a armatei române în perioada de la independență la unirea deplină a vădit unele trăsături caracteristice, care parțial continuau fenomene anterioare și erau în total determinate de dinamica economică, socială, culturală și politică a țării.

Într-o epocă în care înfățișarea tehnică a armatelor din apusul și centrul Europei și din America de Nord devenea o aplicare a amplei revoluții industriale în curs, statul român, cu o grea moștenire a situației precare din trecut, supus penetrației capitalurilor străine, rămas mereu în urma cerințelor obiective ale unei dezvoltări progresive, nu a fost în măsură, cu toată relativa lărgire a forțelor de producție și resurselor mobilizabile, să se înscrie pe orbita unei ample industrializări și modernizări a structurilor economice. Aceasta a înrăuit inhibant și asupra capacităților de dotare a oștirii naționale.

Ca urmare, limitatele capacități tehnice autohtone cu destinație militară, proprietate de stat sau privată, au rămas cantonate aproape integral la întreținerea și repararea armamentului sau la confecționarea de muniții pe bază de materie primă importată. De aceea în întregul interval cronologic izvorul aproape unic de alimentare cu armament și mijloace primare de luptă a armatei române au fost achizițiile din străinătate, care au implicat pentru țară poveri financiare uneori exorbitante, suportate în fond de oamenii muncii, au fost însoțite ici și colo de fenomene de corupție proprii tuturor țărilor capitaliste sau cu regim burghezo-moșieresc, au prilejuit diverse impietări și presiuni străine exercitate asupra României. Dincolo de aceste distorsiuni, „strategia” înzestrării materiale a armatei române vădea prevalarea citorva tendințe de atenuare a factorilor negativi :

a) Străduința depusă de conducători politici și militari lucizi și patrioți pentru ca achizițiile de armament și alte materiale să includă ultimele tipuri, cele mai perfecționate la momentul dat, preocuparea atentă față de evoluția intervenită în lume pe acest tărîm. De exemplu, pușca Henry-Martini, de care s-a amintit, a fost introdusă în înzestrarea armatei române înainte ca armatele Franței, Austro-Ungariei, Italiei, Olandei să adopte în masă sisteme cu performanțe similare¹⁸. Istoricul și teoreticianul militar britanic generalul J. Fuller remarcă, după al doilea război mondial, că la sfîrșitul secolului trecut, în cadrul încercărilor de a debloca contradicția dintre creșterea bătăii și puterii pieselor de artilerie și imobilitatea plus vulnerabilitatea lor crescîndă, maiorul german Schumann a inventat un tun cuirasat mobil (desigur, tractat hipo sau împins manual, pe șine) și că România a fost prima care, sesizînd această inovație, a făcut o comandă masivă de piese de acest gen¹⁹.

¹⁷ Lt. - colonel V. Nădejde, *op. cit.*, p. 219.

¹⁸ *Les armes à feu portatives des armées actuelles et leur munition*, Librairie militaire de L. Baudoin, Paris, 1894, p. 15; W.H.B. Smith and Joseph B. Smith, *The Book of Rifles*, Harrisburg, f. a., p. 48.

¹⁹ Major-Général J.F.G. Fuller, *L'influence de l'armement sur l'histoire depuis le début des guerres médiqves jusqu'à la seconde guerre mondiale*, Payot, Paris, 1948, p. 180. Aceste piese au fost instalate pe linia fortificată Focșani - Nămoloașa - Galați.

Totodată, însă, situația de subdezvoltare a țării, resursele financiare precare au făcut ca mereu tipurile noi cele mai corespunzătoare să constituie doar o parte din parcul material al armatei române, coexistând cu armamente și mijloace vechi.

b) După cum a reieșit anterior din specificațiile concrete, forurile responsabile românești au căutat ca sursele externe de procurare a materialului militar să nu fie unice, să nu se institue vreun monopol străin asupra înzestrării tehnice a oștirii noastre, întrucât furnizorii erau, de regulă, mari puteri înclinate să extrapoleze această situație pentru a-și subordona statul român.

c) A început practica autorităților competente române de a nu se mărgini să cumpere material militar preexistent, ci de a impune cu prilejul comenzilor modificări și adaptări, uneori notabile, care, de exemplu, au justificat, după cum s-a arătat, ca armament Mannlicher sau Krupp să capete denumirea de „model românesc”. Orientare care avea să se lărgească după primul război mondial.

d) Au apărut creații românești excepționale în domenii noi ale tehnicii, din păcate inhibitate sau sterilizate de rămânerea în urmă a infrastructurii economico-industriale autohtone. În acest sens a fost semnificativ că România a fost unul din puținele leagăne ale aviației mondiale, mai ales prin invențiile epocale ale unora ca Vuia, Vlaicu, Coandă (1906, 1910—1913, 1910).

REDIMENSIONĂRI ALE ARTEI ȘI DOCTRINEI MILITARE ROMÂNEȘTI

Terminarea victorioasă a războiului de independență a deschis un capitol bogat de înfăptuiri și pe tărîmul dezvoltării doctrinei militare a statului român independent, precizării și perfecționării tuturor nivelelor artei militare însușite de contingente și de cadrele permanente.

În mod firesc startul a fost luat printr-o reeditare a experienței acumulate de oștire în operațiile de acoperire a Dunării, de la Plevna, Rahova și Vidin din 1877—1878.

Pe tărîmul strategiei militare evoluția nouă putea porni mai lin, și pentru că la acest nivel soluțiile comandamentului suprem român n-au ridicat în retrospectivă obiecții deosebite, întrucât, dealtfel, încadrarea într-un război de coaliție a îngustat pentru România, în unele etape la maximum, marja de exercitare autonomă a strategiei, și pentru că în etapa ce se deschidea înfriurire determinantă asupra formulării strategiei militare naționale o exercitau considerentele de ordin politic internațional și factorii geografici, rămași sub multe aspecte aceiași ca în perioada precedentă.

Dezbaterile au fost mai susținute și contradictorii pe tărîmul tacticii. Alături de meritele certe cu care victoriile creditaseră pe ostași și pe comandanții români de diverse trepte, analiza postbelică, inclusiv scrieri istorice de specialitate, imediat după evenimente sau în special mult mai târziu, s-a crezut în drept să releve diverse carențe, inadaptări, nesensizări ale noilor cerințe ale cîmpului de luptă, soluții neinspirate care ar fi întîrziat unele succese, ar fi mărit prețul de sînge al altora, ar fi dezavantajat tactic sau strategic oștirea noastră. Printre acestea s-au menționat : timpul

prea scurt lăsat uneori la dispoziția unităților pentru organizarea luptei; inadecvarea principalului dispozitiv de luptă folosit în atac — coloana de batalioane sau companii, structură prea compactă față de noile proprietăți ale focului de artilerie și infanterie; procedeul de a constitui coloanele din unități sau subunități foarte diferite, neînchegate deci psihologic și ca exercitare a comenzii; insuficienta cooperare între eșaloane sau arme și insuficiența spiritului manevrier etc.²⁰.

Pentru a aprecia corect valabilitatea acestor avansuri teoretice este necesar ca întreaga artă tactică aplicată de armata română în înfruntarea din 1877—1878 să fie plasată în contextul istoric militar internațional dat Astfel, în cea mai mare parte a războiului trupele noastre, reprezentind o. oștire care, ca organism al statului abia unificat, era în proces incipient de constituire ca forță militară modernă, s-au bătut în cooperare cu forțele armate ruse, mai numeroase, desfășurate timp de secole pe baza disponibilităților unei mari puteri și, mai ales, beneficiind de o incontestabilă experiență recentă, ca unele ce cuprindeau mulți ostași care mai făcuseră o campanie și cu majoritatea ofițerilor avind la activ mai multe campanii sau expediții militare. Față de acest decalaj este semnificativ de comparat cum a fost apreciat pe planul artei militare nivelul atins atunci de armata Rusiei. Iată ce se constata, de pildă, alături de remarcarea trăsăturilor pozitive, într-o analiză dintr-o lucrare sovietică de după cel de-al doilea război mondial: „Disponind de enorme posibilități militare, Rusia țaristă nu le-a putut folosi pe deplin. Corpul de comandă suprem și superior al armatei ruse, rutinier și reacționar /.../, a frinat în majoritatea sa pregătirea de război a armatei, iar în cursul lui a creat trupelor ruse condiții extrem de defavorabile luptei duse cu inamicul /.../. Aceeași a fost aproximativ și situația în domeniul tacticii marilor unități de nivel superior /.../ Pentru a copleși defensiva turcă trupele ruse ar fi trebuit să-și restructureze tactica ofensivei. /.../ Reducerea pierderilor infanteriei atacatoare s-ar fi obținut pe două căi: pe de o parte, prin adoptarea unor formații și dispozitive de luptă fragmentate de front și în adâncime și prin folosirea unor procedee corespunzătoare de înaintare la distanțele mijlocii și mari ale focului de pușcă; pe de altă parte, prin neutralizarea cu foc a infanteriei inamice. Infanteria rusă nu fusese pregătită suficient pînă la război pentru nici una din aceste două modalități. Cam la fel au stat lucrurile și cu artileria rusă /.../ Deosebit de prost s-a organizat lupta ofensivă a marilor unități de nivel superior la Plevna, Gorni Dubnik și în prima luptă

²⁰ Maior M. Anghelescu, *Operațiunile armatei române în campania din 1877—78*, Buzău, 1906, p. 63; General N. Stoika, *Amintiri din războiul independenței. 1877—1878*, București, 1911, p. 22; General Sc. Scheletti, *Adevărul istoric asupra Pleunei (1877—78)*, Iași, 1911, p. 345; *Participarea românilor la rebelul din 1877—78*, în „Revista armatei”, an XXI, nr. 2, februarie 1903, p. 57; General Radu Rosetti, *Partea noastră de armata română în războiul din 1877—78*, București, 1926, p. 81; Academia Republicii Populare Române, *Istoria României IV*, Edit. Academiei Republicii Populare Române, 1964, p. 622—623, 626; N. Adăniloie, I. Gh. Cupșa, *Războiul pentru independența națională a României 1877—1878*, Edit. politică, București, 1967, p. 53, 88; N. Adăniloie, *Cucerirea independenței de stat a României 1877—1878*, Edit. politică, București, 1973, p. 73, 82.

de la Teliș /.../ Organizarea cooperării diferitelor grupări de trupe atacatoare și a diferitelor genuri de armă a fost slabă în majoritatea cazurilor /.../ Foarte adesea manevra făcută la flancuri și în spate, manevrarea rezervelor și manevra de foc fie că au fost insuficiente, chiar ținind seama de limitele timpului, fie că au lipsit cu totul. Deseori în lupta ofensivă conducerea trupelor a fost neclară, confuză, atît sub aspectul trasării misiunii inițiale, cît și al orientării făcute subordonaților și punerii misiunilor suplimentare din cursul luptei. /.../ Au existat cazuri cînd în cursul luptei ofensive conducerea trupelor a încetat cu totul în anumite intervale de timp. ... În comparație cu ofensiva, experiența rusă a defensivei a fost cu mult mai puțin valabilă”²¹.

O alăturare comparativă a armatei române cu aliata sa, armata rusă, este și ea insuficientă pentru a face aprecieri temeinice. Analiza istorică a artei militare arată că în acea epocă a existat pretutindeni un decalaj notabil între realitatea obiectivă a noilor mijloace tehnice de luptă și perceperea subiectivă a necesității de a schimba radical metodele și procedeele tactice. În 1870—1871 la prusieni descompactizarea dispozitivelor de luptă în atac a fost, după cum se știe, o reacție spontană a ostașilor, împotriva prescripțiilor regulamentare și cerințelor comandanților. Un istoric și teoretician militar belgian din timpurile noastre, generalul Emile Wanty, nota că intervalul de 7 ani dintre războiul franco-prusian și cel din Balcani n-a fost „suficient pentru ca gîndirea militară să absoarbă, să digere, să asimileze lecțiile unei experiențe trăite și să tragă din ea la timp concluziile practice”²². Răspindirea europeană a acestui decalaj era manifestă și în cazul unei armate europene occidentale ca cea franceză, unde, după ce în 1875 se adoptase un regulament ce prescria dispozitive aerisite, articulate, dispersate, a urmat o reacție, materializată în noul regulament din 1884, care statornicea din nou dispozitivele de atac compacte, pe coloane, ce subestimau focul în favoarea izbirii. Revenirea a fost inspirată în mare parte de un tactician cu prestigiu, generalul Bonnal, care considera ca „practici rușinoase” ca soldatul să se „tîrască” și să „între în vizuine”, așa cum cu cîțiva ani înainte generalul rus Skobelev glosa că „artileria nu mai are nici o valoare” și că „asaltul executat cu infanteria este singurul mijloc de succes, deși cel mai precar”²³.

Sub imperiul acestor curențe de gîndire și practică militară europeană se cer a fi considerate studiile, dezbaterile, căutările, controversele desfășurate în armata română pe tema asimilării experienței din 1877—1878 și a ajustării artei militare conform evoluției mijloacelor de luptă. Vreo două decenii în doctrina noastră militară au mai fost ezitări, ba afirmîndu-se că „formațiunile” compacte de coloane și-au trăit traiul, ba crezîndu-se, eronat, în posibilitatea de a le mai utiliza, măcar sporadic²⁴.

²¹ Н. И. Беляев, Русско-турецкая война 1877—1878, p. 434, 435, 436, 437, 438; în această lumină, dacă la începutul conflictului din 1877—1878 oficialități și analiști străini considerau drept handicap lipsa de experiență de campanie a armatei române, retrospectiva istorică îndeamnă la concluzia contrară. Armata română s-a dovedit mai puțin legată de metode și procedee rutiniere care, în epocă, mai mult au dezavantajat decît au avantajat, s-a arătat mai permeabilă la înnoiri, la noile cerințe ale timpului tactic.

²² Emile Wanty, *L'art de la guerre. De la guerre de Crimée à la Blitzkrieg hillerienne*, 2, Editions Gérard & Co., Verviers (Belgique), 1967, p. 52.

²³ Emile Wanty, *op. cit.*, p. 54, 52.

²⁴ *Curs de studiu. Tactica și Strategia*, profesore general Slăniceanu, 1881, București, Pressa autografă a Școlii militare, p. 37, 40, 47—48, 234—237.

Disputa a fost tranșată oficial cel puțin în regulamentul de manevră și de luptă al infanteriei din 1909. Două trăsături ale acestui document doctrinar erau simptomatice : 1) chiar dacă se inspira și din experiențe străine, acestea erau diverse, iar soluțiile adoptate la noi reprezentau sinteze căutate a fi judicioase și adaptate cerințelor armatei noastre ; 2) înainte de oficializare regulamentul, în proiect, fusese dat spre experimentare și discutare largă în unitățile și comandamentele armatei române. Statuarea în cauză prescria clar dispozitivul „risipit” de „trăgători” ca element de bază al infanteriei în ofensivă ca și defensivă, prevedea o anumită eşalonare (neîntrevăzînd însă deplin ceea ce aveau să fie unele surprize ale conflictului mondial în gestație), definea perspicace rolul mitralierei și necesitatea mobilității ei în atac, sesiza unele cerințe noi ale cooperării dintre arme, în speță dintre infanterie și artilerie ²⁵.

ORGANISMUL MILITAR ROMÂNESC LA PROBA CONFRUNTĂRII ARMATE DIN RĂZBOIUL DIN (1916—1918)

Amplizarea eforturilor făcute de poporul român între independență și desăvîrșirea unirii pentru asigurarea apărării armate a statului este sintetic oglindită de compararea celor două mobilizări generale care au jalonat capetele epocii — circa 100 000 de cetățeni în 1877, circa 800 000 în 1916 —, ca și de cuantumul bugetului militar — — 18 1/2 milioane de lei aur în 1876/1877, respectiv 74 1/2 milioane în exercițiul 1912/13 ²⁶. Valoarea comparației crește dacă se ține seama că în intervalul dat teritoriul statal și resursele materiale rămăseseră în esență aceleași.

Aceste impresionante realizări își vădeau totodată insuficiențele, carențele lăuntrice. Apare astfel de la prima vedere că a existat un decalaj între creșterea cantitativă a cadrului organizatoric al apărării naționale și inzestrarea tehnico-materială a trupelor, decalaj pus în lumină de faptul că unei sporiri de 8 ori a efectivelor mobilizate îi răspundea o mărire doar de 4 ori a fondurilor bugetare cheltuite pentru apărarea națională. S-a apreciat adeseori în documente oficiale și scrieri istorice de după războiul de întregire națională din 1916—1918 că a existat din partea forurilor conducătoare imperiție în dotarea armatei române cu armament, muniții și alte mijloace de luptă, că dezavantajul tehnic al oștirii noastre a fost una din cauzele principale ale insucceselor suferite de ea pe parcursul campaniei.

Eficiența sforțărilor depuse patru decenii pentru pregătirea nemijlocită a instrumentului armat destinat să fie folosit pentru realizarea idealului național se cere analizată și ea pe un plan mai larg :

²⁵ *Regulamentul de manevră și de luptă al infanteriei*, ediția a II-r, Librăria Leon Alcalu, București, 1911, p. 143—145, 154—156.

²⁶ *It.* - colonelul V. Nădejde, *op. cit.*, p. 205, 218.

1) Cînd se supune observației, de pildă, dotarea armatei române angajate în campania din 1916 comparația se face, de regulă, cu armatele germană și austro-ungară și nu cu armate ale unor țări mici și mijlocii. Se procedează astfel tocmai pentru că atunci, ca și alteori, armata română a avut de înfruntat cu precădere mari puteri. În cazul dat, la agresiunea Austro-Ungariei și a două țări mici sau mijlocii, s-a adăugat cu 2 armate principala putere a coaliției centrale, Germania. În acest chip asupra celor 25 de divizii române s-au năpustit 40 de divizii — din ele peste jumătate germane — ale puterilor centrale, cu o înzestrare beneficiind în mare măsură de disponibilitățile unor țări intens industrializate.

2) Importanța pe care blocul advers o acorda obstacolului reprezentat de România și armata sa reieșea și din alegerea comandanților celor două grupări de invazie lansate asupra țării noastre, în speță generalul Falkenhayn și mareșalul Mackensen, unele din cele mai remarcabile competențe militare ale Germaniei imperiale. Dealtfel, un istoric militar francez aprecia că în august-septembrie 1916 Marele cartier general german a considerat că România a devenit principalul front european ²⁷.

3) În pofida disproporției de forțe și mijloace și a amplelor câștiguri de spațiu dobîndite, inamicul nu a izbutit să scoată din luptă armata română, să-i pună capăt existenței și să-i cotopească complet teritoriul. Iar cînd România a fost nevoită să încheie un armistițiu și să suporte condiții de pace pe cît de împovărătoare, pe atît de efemere, în primele luni ale lui 1918, aceasta nu se datora evoluției confruntării militare dintre români și invadatorii imperialiști, austro-ungari, germani, bulgari, otomani, căci, dimpotrivă, cele trei mari bătălii susținute de ostirea noastră în vara lui 1917 se soldaseră pentru ea cu considerabile succese. Puterile dușmane au trebuit să accepte dăinuirea unei remanențe de teritoriu și forță armată la dispoziția exclusivă a statului român, ceea ce forma o bază pentru reluarea ostilităților la momentul potrivit — cum s-a și întîmplat — și a exercitat o influență morală benefică asupra populației române din teritoriul statal ocupat și a celei din provinciile subjugate, năzuind să vină cît mai repede zorile eliberării naționale.

L'EXPÉRIENCE DE LA GUERRE D'INDÉPENDENCE ET LE DÉVELOPPEMENT DE LA FORCE ARMÉE DE LA ROUMANIE JUSQU'A PREMIERE GUERRE MONDIALE

RÉSUMÉ

L'aboutissement victorieux de la guerre d'indépendance de la Roumanie (1877—1878), tant par ses conséquences politico-étatiques immédiates, que par l'expérience militaire acquise et reméditée, a engendré une nouvelle phase dans la dynamique de la force armée du pays, vu la division du but fondamental du peuple roumain : sauvegarde de l'indépen-

²⁷ Général J. E. Valluy, *La première guerre mondiale*, Tome premier, Larousse, p. 295—296.

dance soumise aux nouveaux dangers de la fin du XIX-e et du début du XX-e siècle ; préparation de l'achèvement de l'unité nationale, tant qu'une grande partie de la nation se trouvait scus des dominations étrangères.

Le système militaire national a, par conséquent, connu une extension quantitative considérable : les 4 divisions créées pour la guerre d'indépendance se virent déployées jusqu'en 1914 en 5 corps d'armée (les grandes unités devinrent des éléments permanents du temps de paix), totalisant 10 divisions d'infanterie, 21 régiments de cavalerie, 22 régiments d'artillerie etc. L'accès à la mer permit, hormis l'augmentation des forces fluviales, la création d'un noyau de puissance navale en Mer Noire. On jeta les bases d'un enseignement militaire supérieur par la fondation de l'Ecole Supérieure de Guerre en 1889, qui s'accompagna de l'agencement du corps des officiers brevetés d'état-major.

Malgré les maigres ressources économiques et techniques du pays un effort soutenu fut déployé en vue de la dotation matérielle de l'armée, surtout en armement d'infanterie et d'artillerie. Les achats, passés à l'étranger, visèrent néanmoins une certaine diversification des fournisseurs, afin d'éviter tout monopole et ce qui pouvait s'ensuivre pour un pays coincé entre grandes puissances.

En art militaire, l'enseignement de 1877—1878, sévèrement jugé malgré le succès final, porta à un réajustement de la tactique, parallèle en grandes lignes à celui qui eut lieu partout en Europe.

A l'épreuve de la guerre de l'unité nationale complète de 1916—1918, l'instrument militaire roumain révéla aussi bien un sérieux progrès face à 1877—1878, que des insuffisances et déficiences. Mais une analyse non-préconçue met en évidence que celles-ci furent surtout fonction du fait que la Roumanie dut, seule ou presque, subir une confrontation tout à fait inégale avec deux grandes puissances européennes.

Somme toute, les acquis de la défense nationale dans le laps de temps 1878—1916 constituent en élément indissoluble de l'évolution de la Roumanie moderne.

SOLIDARIZAREA ROMÂNILOR BĂNĂȚENI CU RĂZBOIUL DE INDEPENDENȚĂ

DE

I. D. SUCIU

Alături de unirea Principatelor din 1859, evenimentul cel mai important din istoria modernă a românilor îl constituie proclamarea și cucerirea independenței de stat din 1877. Poporul român a reușit în mai puțin de un sfert de veac să formeze cu prețul singelui său un stat modern care va constitui nucleul de făurire a statului român din 1918 prin eliberarea celorlalte provincii române și unirea cu frații lor din România liberă.

Deși cea mai mare parte a românilor în acea perioadă erau supuși monarhiei austriece și din 1867 imperiului austro-ungar, ei urmăreau și participau cu cel mai viu interes la cele două evenimente care au dus la formarea statului modern român. Entuziasmul produs în Banat de unirea din 1859 era așa de mare încât guvernul din Viena ia măsuri de izolare a românilor supuși monarhiei habsburgice de frații lor din Principatele Unite. Prin adresa din 30 iulie 1859, generalul Coronini, guvernatorul Banatului, scria comandantului Regimentului 13 din Caransebeș: „Conform informațiilor oficiale, denaturările propagandistice din Principatele Dunărene iau o formă care, chiar dacă pentru moment nu prezintă primejdii serioase pentru monarhia austriacă, rețin totuși atenția cea mai încordată a organelor guvernamentale”. Pentru înlăturarea eventualelor neplăceri, guvernul austriac ia măsuri de restrângere a circulației dintre Moldova, Țara Românească și Banat. „Comunitatea de origine, limbă și religie — spune în continuare Coronini — determină la o parte din populația austriacă (a românilor supuși imperiului austriac—n.n.) o receptivitate pentru exagerările propagandistice din Principate, în timp ce o altă parte simpatizează indiscutabil cu membrii emigrației revoluționare, tolerată și folosită de Cuza”. Ca măsuri de precauție, Coronini recomandă să se reducă la „minimum posibil” contactele cetățenilor austrieci cu locuitorii din Moldova și Țara Românească. În acest sens, pașapoartele pentru Moldova și Țara Românească se vor elibera „cu cea mai mare zgîrcenie”, iar călătorii ce vin din Principate vor fi supravegheați îndeaproape. „Acei călători care nu pot prezenta o justificare precisă a șederii lor în Banat vor fi expulzați”¹.

În ciuda acestor măsuri, în fiecare an, românii bănățeni serbau ziua de 24 ianuarie, ziua Unirii Principatelor, în cadrul unor manifestații care

¹ Arhivele Statului Caransebeș. Fond Regimentul de graniță. Dos. 1859. Prezidențial, nr. 1202. Adresa lui Coronini din 30 iulie 1859 către comandantul regimentului.

merită să fie cunoscute, mai ales că constituie o dovadă impresionantă a solidarității cu frații lor de peste Carpați. În istoriografia noastră nu s-a relevat acest fapt, de aceea ne vom opri asupra unor mărturii documentare care atestă cum au decurs aceste serbări. Avem în acest sens câteva dări de seamă publicate în presa contemporană care ne redau starea sufletească a participanților. „Junimea de la universitatea de aici (Pesta—n.n.) împreună cu alți bărbați avea datină și pină acum a serba această zi (24 ianuarie-n.n.) dar în acest an participînd, așa zicînd toți românii de aici au putut face dispozițiuni de a se serba ziua măreață a României regenerate demnă de însemnătatea ei...”².

O amploare deosebită a luat această manifestație în 1864, cînd se împlineau cinci ani de la actul Unirii Principatelor. Au participat toți fruntașii vieții politice bănățene : frații Anton și George Mocioni, Vincențiu Babeș, Emanoil Gojdu. Serbarea a început printr-un concert susținut de studenții români de la Universitatea din Pesta, unde, pe lângă arii clasice, s-au cîntat „ardelene și bănățene”, dansuri populare executate de orchestra studenților români, precum și nelipsitul „Deșteaptă-te române”. Se executau și cîntece „din România”, precum și recitări de poezii patriotice ca „Ștefan și poetul” de D. Bolintineanu declamată de Ion Ioviță, „Omul frumos” de Andrei Mureșanu sau „Românul mare”, satiră de Iulian Grozescu. Concertul s-a încheiat prin „Marșul lui Mihai Eroul” care, după cum relatează un martor ocular, a făcut „a bate mai iute inimile și a tresări singele în venele române”³. A urmat un banchet la care au participat peste 80 de persoane. Au toastat Vincențiu Babeș și Iosif Vulcan, apoi un student, Venteru, se ridică și „rosti un toast de entuziasm și inspirație sfîntă pentru frații din România, închină pentru împlinirea dorințelor noastre pentru învingerea dreptății și mărirea națiunii române”⁴.

Demnă de reținut e impresia ce i-a lăsat-o poetului Iulian Grozescu aniversarea a cinci ani de la Unirea Principatelor : „Aceasta a fost o serbare mare pentru noi, pe fața fiecărui oaspe strălucea bucuria împreună cu gloria națională ; în acel timp uitaserăm calamitățile suferite de soarta cea vitregă și ne legănam în plăceri esaltate. . . Simțiam căldura cea dătătoare de viață a libertății”. Poetul încheie printr-o exclamație patetică : „Ah ! de ce a fost așa de scurtă fericirea !”⁵.

În 1869, cînd se împlineau zece ani de la Unirea Principatelor, studenții bănățeni de la Universitatea din Pesta organizează o nouă serbare, urmată de un bal. La banchet, studentul Ghilezan de la facultatea de drept „a purtat un toast pentru România”, iar conducătorii de atunci ai țării au fost aclamați. Urmărind celelalte manifestări din timpul serbării, constatăm că nu s-a ținut niciun toast, cum era firesc, pentru Franz Josef și nici pentru guvernul de la Pesta⁶.

² Iulian Grozescu, *Corespondență particulară din Pesta (Evenimente din viața socială a românilor din Pesta)*, „Reforma” (București), 1864 (VI), nr. 16, (18 februarie), p. 62.

³ Cato Censorul, *Sărbătorirea zilei de 24 ianuarie (6 februarie) de către studenții din Pesta*, „Concordia”, 1864 (IV), nr. 9.

⁴ Iulian Grozescu, *art. cit.*, cf. și reportajul din „Concordia” care spune că Venteru „dînd zbor liber cugetelor sale, trimisese un dor tainic și preste culmile cele mai reci ale Bucegilor și Retezatului”.

⁵ Iulian Grozescu, *art. cit.*

⁶ Dare de seamă asupra serbării, în „Albina”, 1869 (IV), nr. 6, (19/31 ianuarie) și nr. 8 (23 ianuarie/4 februarie).

Efectul consolidării tinărului stat român se resimte chiar în anul următor unirii, 1860, cu ocazia anexării Banatului la Ungaria, împotriva voinţei poporului român, exprimată în Conferinţa de la Timişoara din 18 şi 19 noiembrie 1860.

Ziarele mai importante din Principate reproduc darea de seamă apărută în „Gazetă” despre adunarea de la Timişoara⁷. C.A. Rosetti scrie în „Românul” că opinia publică din Banat „este revoltată contra acestei hotăriri şi o califică de un act făcut spre apăsarea şi umilirea poporului român; deputaţii care au votat această uniune sînt foarte rău priviţi şi trataţi de inamici ai naţiunii române”⁸. Vasile Maniu, comentînd cererile adunării de la Timişoara, formulează în termeni categorici dorinţa poporului român de a-şi realiza unitatea statală fără „agresiuni ostile”: „Noi trebuie să le mărturisim — spune Maniu — că nu vom abjura crezul nostru, că nu ne vom sinucide ca să le deschidem succesiunea, dar nici că vom renunţa la legitimizele speranţe şi drepturi, vom lupta pentru patrie şi românism, pentru unitate naţională, că nu putem ceda o palmă din eritagiul străbun... Ne place viaţa de unitate naţională, sub cerul patriilor străbune”. Dorinţa românilor de a-şi realiza unitatea statală nu însemna „că spiritul nostru este iniţiat pentru agresiuni ostile şi ofensive”; tendinţa de unitate a poporului român i se pare ca ceva „firesc”, care este rezultatul „instinctului conservării a tot ceea ce este românesc”⁹.

Orientarea românilor bănăţeni spre Bucureşti şi Principatele Unite devine foarte acută în timpul foametei din iarna anilor 1863/1864. Merită de menţionat faptul că populaţia îngrozită de înfometare (din cauza secetei din vara anului 1863) s-a refugiat în Principatele Unite, ajungînd pînă la Bucureşti. Scriitoarea Constanţa Dunca publică un apel patetic pentru ajutorarea celor năpăstuiţi de secetă¹⁰. Atît guvernul din Pesta, cît şi patriarhia din Carlovţi au sărit în ajutorul regiunilor bîntuite de foame, dar au făcut discriminări, acordînd ajutoare mult mai mici comitatelor locuite în majoritate de români, încît presa a şi protestat pentru inegalitatea de tratament¹¹. Din această cauză, Andrei Mocioni apelează la ajutorul guvernului din Principate¹². Guvernul român răspunde în mod prompt şi impresionant. În şedinţa din 25 februarie 1864, Adunarea deputaţilor a Principatelor Unite, la propunerea lui C. A. Rosetti, votează „de urgenţă şi în unanimitate fără cea mai mică discuţiune” suma de 3.000

⁷ „Monitorul Oficial”, 1861, nr. 110 (19 mai) şi nr. 152 (12 iulie); „Naţionalul”, 1861 (IV), nr. 21 (12 martie), p. 81—82 şi nr. 22 (16 martie), p. 88.

⁸ „Românul”, 1861 (V), nr. 36 (5/17 februarie).

⁹ Vasile Maniu, *Petiţiunea bănăţenilor*, „Naţionalul”, 1861 (IV), nr. 21 (12 martie), p. 81—82.

¹⁰ „Amicul familiei”, 1863, nr. 12 (1 septembrie), p. 134: „Bănăţenii ce mîntîncă plne de lemn măcinat sînt frajii noştri, vorbesc o limbă cu noi... E o crimă a lăsa să piară atîţia bravi, nobili, fraji” — spunea Constanţa Dunca. Cf. şi „Concordia”, 1863 (III), nr. 80—227 (22 septembrie/4 octombrie), p. 344.

¹¹ „Concordia”, 1863 (III), nr. 27 (25 august/6 septembrie) cerea patriarhiei din Carlovţi să dea împrumuturi locuitorilor din comitatele Arad, Caraş şi Bihor, nu numai celor din comitatele Bacş, Bodrog, Torontal şi Timiş. În nr. 14 (16/28 februarie) din 1864 (IV), p. 55, „Concordia” publică sumele date de guvern, relevînd discriminările: în timp ce pentru comitatul Caraş s-au acordat doar 9970 florini, pentru comitatul Torontal s-au acordat 76.531 florini!

¹² Andrei Mocioni, *Timişoara 4/16 februarie 1864*, „Concordia”, 1864, nr. 13—267 (13/25 februarie), p. 51.

de galbeni spre a se cumpăra cereale „și a se trimite fraților noștri din Banat cari sufăr de foamete”. Trebuie să precizăm că ajutorul a fost votat pentru toți locuitorii din Banat, indiferent de naționalitate¹³. Guvernul a mărit ajutorul la 6 000 de galbeni, care au fost convertiți după prețul bursei în 31 935 florini valută austriacă și predați de Mihail Kogălniceanu consulului Austriei la București. Această sumă s-a împărțit între cele trei comitate bănățene în felul următor : comitatul Caraș, 7.260 florini ; comitatul Timiș, 10.180 fl. ; comitatul Torontal, 12.945 fl. ; orașul Kikinda, 1.000 fl. ; iar orașul Virșeț 550, florini¹⁴.

Ceea ce trebuie să reținem din acest gest sînt două momente semnificative : întii, faptul că fruntașii bănățenilor se adresau pentru ajutor încă de acum la București, iar nu la Pesta sau Viena, iar în al doilea rînd că, deși între cele două partide din Principate, Liberal și Conservator, era o mare rivalitate, totuși, cînd a fost vorba de o cauză ca aceea a ajutorării populației bănățene, votul s-a produs „în unanimitate”. Peste doi ani, bîntuind seceta în Moldova, Alexandru Buda, propunînd lansarea unei liste de subscripții de ajutor, apelează la Andrei Mocioni și Emanoil Gojdu invocînd gestul guvernului român : „Și frații noștri de dincolo de Carpați acum doi ani și-au îndeplinit o asemenea datorință filantropică”¹⁵.

După abdicare, Alexandru Ioan Cuza, în drum spre apus, se oprește în orașele Lugoj și Timișoara, unde este vizitat de fruntașii români din cele două orașe. La Timișoara, protopopol greco-catolic Aviam Maxim comunica prin circulara din 8 martie 1866 : . . . „Ieri, principele Cuza cu suita sa au ajuns în Timișoara descălecînd la Trompeten ; cit va sta aici nu pot ști ; am avut onoarea de a-l vedea . . . ”¹⁶.

Îndată după abdicarea lui Cuza, în Principatele Unite se va produce un eveniment de o importanță deosebită, care va avea un rol hotărîtor în stringerea legăturilor tuturor românilor. Prin decretul locotenenței domnești din 1 aprilie 1866 se înființa Societatea literară, cu membri din toate provinciile românești. Banatul era reprezentat în noul așezămînt de cultură, care în 1867 își va schimba numele în Societatea Academică, iar în 1879 în Academia Română, prin două personalități proeminente, Andrei Mocioni și Vincențiu Babeș. Deși din punct de vedere științific sau literar nici unul nu prezentau o importanță deosebită, în acel moment erau personalitățile cele mai cunoscute din Banat, apreciate îndeosebi pentru lupta lor politică. Ședințele Societății Academice dădeau posibilitatea de a se întîlni fruntașii români din toate provinciile de a frămînta problemele vremii și de a acționa pentru satisfacerea intereselor superioare ale poporului român. În acest sens va acționa Andrei Mocioni și în vizita pe care i-o face lui Kossuth Lajos la Torino. Decepționat de

¹³ „Românul”, 1864 (26 și 28 februarie), p. 1 : Ajutorul s-a acordat pentru „toți locuitorii din Banat de orice naționalitate”.

¹⁴ „Concordia”, 1864 (IV), nr. 47 (11/23 iunie), p. 186. Publică scrisoarea lui Kogălniceanu către consulul Motlong prin care cerea să i se comunice numele comunelor în care s-a împărțit ajutorul, pentru ca în acest fel să se poată justifica în fața camerei deputaților.

¹⁵ *Idem*, 1866 (VI), nr. 21—484 (13/25 martie), p. 95.

¹⁶ Circulara nr. 58 din 8 martie 1866. (Documentul la Arhivele Statului Timiș). Și Doamna Elena, cu ocazia vizitei la Orșova din vara anului 1863, a donat bisericii române de acolo un tabernacol, un potir cu pietre prețioase și un disc. „Concordia”, 1864 (IV), nr. 1/256 (2/14 ianuarie, p. 3).

încheierea pactului dualist, Andrei Mocioni încerca prin vizita de la Torino să facă o alianță sinceră cu revoluționarii maghiari din exil și din patrie, cu scopul de a dezmembra imperiul austro-ungar. El a declarat lui Kossuth că „românii din Ungaria și Transilvania doresc o independență asigurată a României”. Și pentru ca România să ajungă la o independență reală e necesar ca Ungaria să nu mai fie „o proprietate a Austriei și ca atare un instrument în mâna Curții vieneze”. Austria împreună cu Ungaria este o mare putere europeană și nu poate fi aliata unui stat mic ca România ci totdeauna va căuta să o facă dependentă. Nu același lucru s-ar întâmpla cu o Ungarie independentă de Austria. Pentru a fi în bune relații cu România, Ungaria va trebui să acorde populației române „drepturi egale”¹⁷.

Reținem din această întrevvedere faptul că Andrei Mocioni pune pe primul plan problema independenței României. El își dădea seama că, după ce România va deveni un stat independent și dacă românii din Ungaria ar fi primit drepturi egale, unitatea statală s-ar fi realizat mai repede. Că acesta era scopul întrevederii cu Kossuth, rezultă și dintr-o mărturie mai tirzie în care, vorbindu-se despre scopul vizitei lui Andrei Mocioni la Kossuth, se confirmă că a fost făcută cu scopul de a se asigura „independența României, împiedecată de politica austriacă”¹⁸. Din păcate, această întrevvedere n-a avut urmări pozitive în orientarea politică a celor două popoare, deoarece Kossuth a căutat să dea o altă interpretare întrevederii.

După înființare, ziarul „Albina”, conform programului trasat de Vincențiu Babeș și Andrei Mocioni, în tot timpul apariției sale a militat cu o consecvență admirabilă pentru stringerea legăturilor dintre poporul român de o parte și de alta a Carpaților.

Încă din 1869, Vincențiu Babeș proclama „dacoromânismul spiritual”, care consta din unirea tuturor forțelor culturale ale națiunii: „România — spunea Babeș — cu toate însemnatele ei dispozițiuni naturale de cultură, nici în două și trei generațiuni nu poate fi în stare a deveni ea în sine și de sine tare, căminul de lumină al Orientului și bulevardul Occidentului. Aceasta, dacă cumva ar fi cu puțință, ar fi numai și numai cu ceilalți români de peste graniță, împreună. Dar aceștia nu dispun de sine și de mijloacele lor fiindcă sînt supuși străinilor” . . . Singura soluție, după părerea lui Babeș, este dezvoltarea și consolidarea spirituală a întregului popor român: „adecă întemeierea îndată sau cit mai curînd a unei Dacoromanii în lumea morală, cu alte cuvinte, de formarea și investoșarea spiritului Dacoromaniei”¹⁹.

Altă dată, vorbind despre „Misiunea României”, iată ce scria editorialul „Albinei”, încă din 1870: „Europa n-are nici o națiune care să ne întreaacă pe noi românii în privința unității noastre limbistice, topografice și de aspirațiune. Aici zace puterea noastră de viață și garanția viitorului nostru”. Autorul — care credem că era Babeș — considera „necesară” consolidarea internă și externă a României „pentru ca dînsa să poată răspunde la pretențiunile naționale ce le formă românii de pretutindenea

¹⁷ Kossuth Lajos, *Iratami az emigracioból*, vol. III, Budapest, 1882, p. 692—693.

¹⁸ *Corespondența română*, „Dreptatea” 1894 (I), nr. 51 (4/16 martie).

¹⁹ V. Babeș, *Pesta 16 octombrie n. In „Albina”*, 1869 (IV), nr. 82(5/17 octombrie).

ca națiune, sperînd împlinirea lor de la România. Aceste pretențiuni erau „de cultură, de dezvoltare intelectuală și morală a națiunii. Sub acest raport, așteptăm ca România să devină un soare ale cărui raze să încălzească și să lumineze pe toți românii de prin țările vecine”²⁰.

Pînă unde mergea nădejdea fruntașilor politici români din imperiu în tînărul stat român, rezultă și din altă afirmare, care impresionează și acum, după un veac, prin tonul răspicat ce constituia un adevărat program: „România liberă, dezvoltarea ei, progresul ei pe cîmpul libertății și naționalității, formau de mult cele mai viguroase baze ale speranțelor și credințelor noastre într-un viitor ferice și ilustru, fără de cari speranțe și credințe, existența și lupta noastră de astăzi se pare a-și pierde cel mai valoros motiv, a-și pierde chiar îndreptățirea practică”²¹.

Asemenea declarații și altele care apăreau în „Albina”, oficiul Partidului Național al românilor din Banat și Ungaria, erau citite și împărțite de numeroși abonați din toate părțile provinciei și erau mult comentate. Ele ne dovedesc un lucru: că după făurirea statului modern român, prin unirea din 1859, românii de pretutindeni urmăreau cu cel mai mare interes actele de progres ale noului stat, de la care așteptau să ia inițiativa pentru realizarea a ceea ce n-au putut înfăptui revoluționarii pașoptiști, deși aveau în program mult dorita unitate statală²².

Paralel cu acțiunile din presă, deputații bănățeni din Dieta Ungariei susțin și prin interpelările parlamentare tînărul stat român de peste Carpați. În ședința din 18 martie 1871, Mircea Vasile Stănescu interpelează guvernul cerîndu-i să accepte în actele oficiale denumirea de Principatele Unite Dunărene, așa cum s-a stabilit la Conferința de la Paris și Londra. Menținerea vechilor denumiri constituia — după Stănescu — o violare a dreptului internațional²³.

Și Vincențiu Babeș face două interpelări prin care urmărea consolidarea noului stat român. În ședința din 19 martie 1871, Babeș cerea guvernului ca în privința reglării cursului Dunării în partea de jos, adică aproape de vărsare, să incheie o convenție cu România și nu cu Turcia, întrucît — afirma el — suzeranitatea Turciei „e numai ficțiune”²⁴. Peste cîteva zile, printr-o nouă interpelare, Babeș cerea guvernului să-și precizeze politica față de România, deoarece nota ministrului de externe austro-ungar a provocat neliniște atît la București cît și la Belgrad²⁵.

★

Cunoscînd strînsele legături ale românilor din Banat cu frații lor din principatele române, legături ce pot fi urmărite în istorie odată cu apariția primelor documente, entuziasmul provocat de proclamarea inde-

²⁰ *Misiunea României*, în „Albina”, 1870 (V), nr. 46 (4/16 iunie), p. 1.

²¹ *România*, „Albina”, 1870 (V), nr. 81 (17/29 septembrie), p. 4.

²² Menționăm în acest sens și articolul *Acțiunile contra românilor* ca un model de pledoarie pentru realizările și greutățile împlinite de poporul român din cauza vitregiei istorice: „S ar fi făcut mai mult dacă Europa era cu mai mult respect către români, dacă amenințările ce veneau acuș de o parte, acuș de alta, nu ar fi tulburat străduințele lor. Cum să poarte ei grijă mare de căile ferate cînd aveau să se teamă că vor trebui să se apere?” („Albina”, 1868 (III), nr. 120 20 noiembrie/2 decembrie, p. 4).

²³ T. V. Păcățian, *Cartea de aur*, V, p. 518; cf. și „Albina”, 1871, nr. 22 (11/23 martie).

²⁴ *Ibidem*, p. 524.

²⁵ *Ibidem*, p. 533—534; cf. și „Albina”, 1871, nr. 25 (19/31 martie), p. 1.

pendenței statului român este explicabil. Ei vedeau în cucerirea independenței un pas hotărîtor spre emanciparea lor politică și socială, ceea ce se va întîmpla mai tîrziu. Este semnificativă în acest sens scrisoarea ofițerului bănățean Moise Grozea care, în timp ce lupta la Plevna, evocînd bătălia de la Custozza unde și-a făcut datoria „fără a ști pentru ce”, completează în continuare: „Cu atît mai mult știu acuma pentru ce o să mă bat”²⁶.

Mentalitatea aceasta era caracteristică tuturor ofițerilor români din monarhia austro-ungară și din acest motiv, mulți ofițeri români din Banat și Transilvania priveau cu simpatie tratativele cu guvernul de la București de a se încadra în armata română. Încă din timpul pregătirilor secrete în vederea proclamării independenței, guvernul din București, prin intermediul lui Vincențiu Babeș, încerca să atragă pe generalul Traian Doda și colonelul David Urs de Marginea. Dar Babeș avea unele rezerve deoarece se temea de un eventual eșec al proclamării independenței și în acest caz, situația politică a tuturor românilor se înrăutățea²⁷. Totuși tratativele cu Traian Doda au continuat, la început prin Deșliu apoi prin Eugeniu Carada care are o întrevedere cu Doda la Băile Herculane, întrevedere mijlocită de doctorul Alexandru Popoviciu, membru în Comitetul Central al Partidului Național al românilor din Banat și Ungaria. Traian Doda n-a refuzat propunerea de a fi numit comandant suprem al armatei române dar condiționa plecarea de aprobarea împăratului Franz-Joseph. Situația era destul de complicată din punct de vedere diplomatic deoarece guvernul maghiar manifesta simpatii pentru imperiul otoman pe de o parte, iar pe de altă înșuși imperiul Austro-Ungar era un imperiu multi-național și nu vedea cu ochi buni lupta de independență a popoarelor din imperiul otoman, mai ales că el înșuși domina o mare parte a poporului român din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș. Din acest motiv împăratul Franz Joseph nu-și va da consimțămîntul pentru plecarea generalului Traian Doda, cu toate intervențiile repetate ale guvernului român. Astfel, prin telegrama din 1 iunie 1877, șeful guvernului român, Ion C. Brătianu comunica lui I. Bălăceanu, agentul român de la Viena, că „Prințul (Carol — n.n.) va fi fericit dacă împăratul ar autoriza pe Doda să vină. Îi vom crea o poziție foarte avantajoasă și dintre cele mai sigure” . . . Peste cîteva zile, Brătianu revine și în 9 iunie 1877 telegrafia aceluiași agent: „Nu mi-ați răspuns nimic în problema generalului Doda. Aștept răspunsul vostru”²⁸. Cu toate insistențele, împăratul nu-și va da consimțămîntul dar generalul Traian Doda a rămas în legături cu guvernul din București, dîndu-le diferite sfaturi de strategie militară. El va rămîne alături de frații lui oprimați din monarhia austro-ungară și mai tîrziu, va crea acel moment Traian Doda, cînd cu prestigiul lui va exprima protestele pentru nedreptatea și oprimarea multiseculară a neamului său.

²⁶ Sextil Pușcariu, *Douăzeci de scrisori ale lui Moise Grozea din Războiul de la 1877*, „Anuarul Institutului de Istorie Națională”; 1926—1927, (IV), p. 232.

²⁷ La 29 noiembrie 1876, Babeș informa pe G. Barițiu despre atragerea celor doi militari, adăugînd că plînă nu vor fi convinși Babeș, Mocioni și Barițiu „cum că aceia ce așintesc ei este cumințe și serios, prin urmare și posibil și necesar” nu va întreprinde nimic. (Biblioteca Academiei R.S.R., ms. 1007, p. 73. Scrisoarea din 17/29 noiembrie 1876 către G. Barițiu).

²⁸ *Din scrierile și cuvîntările lui Ion C. Brătianu (1821—1891)*, vol. III, publicate de C.C. Giurescu. București. 1930, p. 79, 119.

Românii supuși monarhiei austro-ungare urmăreau cu înfrigurare și mândrie succesele armatei române ce lupta pentru independență. Deși guvernul din Budapesta a admis formarea de comitete pentru ajutorarea răniților turci, precum și numeroase manifestații în favoarea acestora, cînd populația română din monarhia austro-ungară a format comitete pentru ajutorarea răniților români, guvernul s-a opus, neadmițînd decît colecte individuale. În fața acestei situații, opinia publică română recurge la alte mijloace pentru adunarea ajutoarelor. După apelul Iuditei Măcelariu de la Sibiu, care a fost lansat chiar din prima lună a războiului, femeile din Banat și părțile Aradului lansează la rîndul lor apeluri pentru ajutorarea răniților. La 24 mai 1877, revista „Biserica și Școala” din Arad lansa apelul Ersiliei Sturza din Șepreuş : „... lupta o țin românii și noi sîntem române. Aceste legături ne duc inimile la frații noștri în lupta dincolo de Carpați și ele ne provoacă de a îmbrăca doliu pentru cei ce vor cădea victima dușmanului și a împleti cununi de flori pentru cei ce se vor întoarce cu victoria. Aceste legături impun fieștecărei române adevărate a face sacrificii și oferte după putință pentru ajutorarea bravilor ostași din România”²⁹.

La scurt timp după acest apel, revista „Gura Satului” din Arad condusă de avocatul Mircea Vasile Stănescu, personalitate remarcabilă a românilor din Arad, deschide o rubrică destinată ajutorării soldaților români răniți în războiul româno-ruso-turc. Redacția revistei anunță că va „publica numele și acelora cari pentru un scop atît de sfînt ar putea să dea și nu dau”.³⁰ Dar n-a mai fost nevoie de această rubrică deoarece toți fruntașii români din acele părți au sărit cu entuziasm în ajutorul soldaților răniți.

Exemplul Ersiliei Sturza este urmat și de alte femei din Banat ca Elena Țăranu din Lipova și Iulia Rotaru, soția avocatului și publicistului Pavel Rotaru din Timișoara, mai tîrziu director al ziarului „Luminătorul”. În apelul către publicul din Banat, Iulia Rotaru scria : „Răzbelul actual din orient este unul dintre cele mai înverșunate. Știți bine că el a pretins mari jertfe de sînge de la frații noștri din România și cum că armele române, vitejia și bravura românilor a recucerit și înprospătat eroismul străvechi al antecesorilor iar numele de român l-au răspîndit în Europa întregă și l-au înregistrat între popoarele eroice”. De onoarea națională cîștigată prin sîngele vitejilor de peste Carpați se împărtășesc toți românii deoarece „și noi purtăm numele de român” și „sîntem frați cu ei”. Din acest motiv, Iulia Rotaru apela la românii din Banat care „în toate cazurile umane, filantropice și naționale s-au ținut pas în pas cu confrății lor din patrie” anunțîndu-i că a deschis o colectă cu „mărinimoasele oferte” ale românilor din Banat pentru frații lor³¹.

Pe lângă apelul Iuditei Măcelariu de la Sibiu, apelurile celor trei femei din Banat au avut un larg răsunset în rîndul populației române și numeroși intelectuali lansează apeluri pentru ajutorarea răniților. Deși guvernul din Budapesta a interzis formarea comitetelor de ajutorare și colectarea

²⁹ Ersilia Sturza, *Adresă filantropică către femeile române*, „Biserica și Școala”, 1877 (I), nr. 19, p. 151—152. Date despre Ersilia Sturza la Al. Roz, *Ecoul Războiului de independență din 1877—1878 în părțile Aradului* în „Ziridava” V (1974), p. 53.

³⁰ „Gura Satului”, 1877 (XVII), nr. 10 (21 mai/10 iunie), p. 40.

³¹ *Un nou apel în formă de eptolol!* în „Telegraful Român”, 1877 (XXV), nr. 77, p. 308.

pe cale oficială, admitînd numai inițiative particulare, totuși protopopul Ciacovei, Ioan P. Seiman, printr-o circulară oficială — necunoscută pînă acum —, îndeamnă preoțimea tractuală să adune bani și materiale pentru răniți: „Frații noștri de un singe cu noi din Țara Românească de un timp încoace pentru eliberarea creștinilor de sub jugul tiranesc al Turcilor crîncen se luptă și singerează” — spune Seiman cerînd preoților să adune ajutoarele din comunele lor și să i le trimită „ca cît mai în grabă la locul necesar să le pot expedire”³².

Ceea ce indică entuziasmul și solidarizarea românilor din Banat cu frații lor ce luptau spre a-și cuceri independența este faptul că pe listele de subscripție apar toți fruntașii românilor din acea vreme alături de țărani, muncitori și intelectuali. În unele orașe ca Timișoara, Arad, Lugoj, Caransebeș, Lipova s-au lansat mai multe liste de subscripție, ajungîndu-se pînă la 4—5, cum a fost cazul Lugoșului. Astfel la Lugoj s-au lansat 5 liste de subscripție: două de Constantin Rădulescu-junior, fiul fruntașului român, primar al Lugoșului, Constantin Rădulescu; a treia a fost lansată de Coriolan Brediceanu, iar alte două de Lucreția Munteanu. În scrisoarea adresată ziarului „Telegraful Român”, Constantin Rădulescu arăta că apelul Crucii roșii române „a aflat ecoul său și în inimile lugoșenilor”. Deși comitetele de ajutorare s-au interzis, totuși el ca particular a inițiat o colectă în care s-au adunat 805 lei. Pe lângă această sumă, „din partea doamnelor lugoșene se preparează încă și o cantitate considerabilă de scame, de bandaje și alte pinzerii care cu o coletă de bani adunați de la prima expedițiune încoace, cît mai curînd se vor trimite la destinația lor”³³. Rădulescu făcea aluzie la colecta lansată de Lucreția Munteanu care, pe lângă bani, conținea și pinzeturi, scame „pentru soldații români care se luptă dincolo de Dunăre, pentru independența României”³⁴. În a doua listă, Lucreția Munteanu scria: „Luptele care au decurs din partea bravilor ostași români din România contra semilunei pentru a-și salva patria îngrășată cu singe de eroi m-au îndemnat a doua oară a contribui și a colecta după puțință de la mărimimoșii oferitori din Lugoj”³⁵.

Asemenea scrisori soseau din toate părțile Banatului. Alexandru Lebu din Cacova (azi Grădinari) care singur a subscris 200 franci aur iar soția lui un mare număr de cămăși în apelul lansat scria: „Ar fi de dorit, ba și așteptăm ca celelalte comune din margine luîndu-și de exemplu comunele Săliște și Cacova să-și facă datorința către frații noștri din România și la aceasta trebuie să-i îndemne nu numai simțămintele umanitare și legătura singelui ci și faptul necontestabil că românii noștri din margine a de a mulțami bunăstarea lor materială cu deosebire viului comerț ce întrețin cu România”³⁶. Din Toracul Mic, colectanta Ana Fizeșan, în scrisoarea de trimitere a ajutoarelor, afirma: „Bravura armatei române în răzbelul prezent cu turcii ... a stors admirațiunea lumii civilizate și a umplut pieptul nostru de cea mai justă mîndrie națională”³⁷.

³² Arhiva Mitropoliei Banatului. Circularele eparhiei Caransebeș. Circulara nr. 216/1877 din 23 septembrie 1877.

³³ „Telegraful Român”, 1877, nr. 5 (3 15 iulie), p. 209—210.

³⁴ „Gazeta Transilvaniei”, 1877, nr. 96 (8 20 decembrie).

³⁵ Ibidem, 1878, nr. 19 (9/12 martie).

³⁶ „Telegraful Român”, 1877, nr. 56, p. 226.

³⁷ „Gazeta Transilvaniei”, 1877, nr. 18 (5/17 mai).

La Arad, pe lângă colecta revistei „Gura Satului” care cuprinde pe majoritatea fruntașilor români din acel oraș, a făcut o colectă și George Furcariu iar alte liste au fost lansate în orașele și satele din comitat. La Lipova, Caransebeș au circulat mai multe liste de subscripție. La Timișoara, pe lângă lista Iuliei Rotaru, o altă listă a fost lansată de Victoria Maxim, iar altele au circulat în satele din jurul Timișoarei.

Din examinarea acestor liste rezultă unele concluzii semnificative asupra cărora ne vom opri. În primul rând, pe liste apar numele tuturor fruntașilor români din Banat: Alexandru Mocioni, Vincențiu Babeș, Coriolan Brediceanu, episcopul Ioan Popasu, Iulian Ianculescu, Titu Hațeg, Iosif Miescu, Constantin Rădulescu, fost primar al Lugojului, avocatul Ioan M. Roșu, filologul Simion Manguica, scriitorul Elie Trăilă, istoricul Teodor V. Păcățian, publicistul Pavel Rotaru, prozatorul Dimitrie V. Păcățian, poetul Ioan Tripa, apoi numeroși protopopi. Și la Arad apar, în frunte cu Meletie Drăghici, pe listele de subscripție toți fruntașii români din acel oraș: avocații Mircea Vasile Stănescu, Ioan Popovici De-seanu, Nicolae Philimon, Nicolae Oncu, Lazăr Ionescu, Demetriu Bonciu, Mihai Velici, viitorul memorandist, Sigismund Borlea și Constantin Gurban, deputați dietali, profesorii Atanasie Șandor, Aron Hamzea, Teodor Ceontea, Vincențiu Mangra, protopopii Terențiu Raț din Arad, Atanasie Ioanovici din Făget, George Vasilevici din Șiria, Vincențiu Șerban din Comloș, apoi secretarul consistorial Ignatie Papp, viitorul episcop din timpul unirii, George Popa fostul comite suprem al Aradului precum și numeroși învățători și preoți ³⁸.

Pe lângă aceste nume cunoscute, în toate orașele și satele din Banat apare un impresionant număr de învățători, preoți, comercianți și țărani care ne dovedește cât de dragă devenise problema independenței statului român în rîndul maselor populare. La Lipova pe lista protopopului Ioan Țărănu apar între donatori nume cunoscute ca George Fogarași, Iuliu Missici, dar și nume de negustori, învățători și țărani ca: David P. Simion, Nicolae Șerban, Traian Putici, Grigore Marienescu ³⁹ ș.a. Și la Caransebeș, alături de profesorii de la institutele pedagogice și teologice, avocați și clerici din jurul episcopiei ortodoxe române din acel oraș, apar și nume de cunoscute personalități dintre care amintim pe: Filaret Musta, protosinghel, Ioan Bartolomei, secretar consistorial, apoi profesorii Ștefan Velovan, Ioan Bălan, Ioan Nemoianu, Aron Damaschin, Filip Adam, protopopul Nicolae Andreevici, negustorii: George Băiaș, Constantin Zugrav, Nicolae Brancovici, Ioan Poșta, Alexandru Stancovici, Pavel Bona, Dimitrie Biju ⁴⁰.

Și la Lugoj apar numeroase nume de negustori și țărani, iar pe colecta Lucreției Munteanu apar numele tuturor soțiilor fruntașilor români din acest oraș ca: Cornelia Brediceanu, Paulina Rădulescu, Sofia Vlad-Rădulescu, mama cunoscutului poet Victor Vlad Delamarina, Rosa Hațeg, Sofia Bordan, Sidonia Maior, Maria Nedelcu, Ana Peșteanu, Livia Besan ⁴¹.

³⁸ „Gura Satului”, 1877 (XVII), nr. 10–18; 1878 (XVIII), nr. 2, 18.

³⁹ „Telegraful Român”, 1877, nr. 67, p. 270.

⁴⁰ *Ibidem*, 1878, nr. 1 (3 ianuarie), p. 4.

⁴¹ „Gazeta Transilvaniei”, 1878, nr. 96 (8/20 decembrie).

Și în celelalte centre apar în număr mare nume de comercianți și țărani pe lângă intelectualii satelor, învățătorii, preoții și notarii. La Bocșa Montană, Vasiova și Bocșa Română, unde au colectat învățătorul Ioan Marcu și cojocarul Vasile Diaconovici, alături de numele unor modești intelectuali ca Zaharia Botoșiu și Basiliu Nemoianu apar și nume ca ale lui Nicolae Panajoth, I. Petricu, Ștefan Antonescu, Mihai Brădiceanu, Iosif Roșcoban, fruntași ai celor trei comune⁴². Colecte s-au făcut și în școli de către învățătorii confesionali și între cei ce s-au remarcat în această acțiune amintim pe Ioan Orza, colectant în Ciclova Română, George Bocu, colectant în Șistarovăț, Vasile Ciuta, colectant în Jebel, Ioan Marcu în Bocșa Montană precum și multe soții de învățători ca Maria Groșoreanu în Comloș sau Emilia Andreescu din Beregsău⁴³.

O altă caracteristică ce indică entuziasmul românilor din Banat pentru Războiul de independență este faptul că mulți dintre donatori apar pe liste diferite cu sume importante. Astfel, Alexandru Mocioni apare pe lista Iuditei Măcelaru cu 200 florini, apoi pe lista lui Constantin Rădulescu de la Lugoj, cu 50 florini. Pe aceeași listă apare și Eugen Mocioni⁴⁴. Separat, Ileana Mocioni cu Sofia Babeș și fiica ei Alma donează în două rânduri mari cantități de scame, fășii, comprese și alte materiale⁴⁵. Vincentiu Babeș „și șase fii ai săi” au contribuit cu bani⁴⁶. Coriolan Brediceanu apare pe lista de la Lugoj cu 10 florini dar a și colectat printre locuitorii din comuna Nevrincea. Și în acest caz, între donatori apar toți membrii familiei: Iuliana Brediceanu, Cornelia Brediceanu și Tiberiu Brediceanu, viitorul compozitor⁴⁷. Alți fruntași care apar pe diferite liste cu sume diverse sînt: publicistul Paul Rotaru, protopopul Ioan Țăranu, Ioan Bartolomei de la Caransebeș, Iulia Rotaru, Mihail Veliciu ș.a.

Pe lângă listele locale de subscripție, mulți bănățeni, îndeosebi femei, apar pe listele lansate de Iudita Măcelariu⁴⁸ din Sibiu și Diamandi Manole din Brașov.

Un alt aspect demn de relevat este faptul că fiecare român se simțea mîndru să-i apară numele pe listele de subscripție și din acest motiv, la foarte mulți donatori apar numele tuturor membrilor familiei. Astfel, pe lângă familiile Mocioni, Babeș, Brediceanu, Pavel Rotaru, unde apar între donatori toți membri familiei, mai avem numeroase cazuri analoage. La Comloș, apar Maria Groșoreanu, colectantă, Andrei Groșoreanu, Nicolae Groșoreanu, Milentie Groșoreanu⁴⁹. La Bocșa, pe lângă numele preotului Vasile Nemoianu apar: Aurel Nemoianu, student, Fabiu Nemoianu, elev, Virgil Camil Nemoianu, Elena Nemoianu, George Nemoianu. La familia Diaconovici: Vasile Diaconovici, Catarina Diaconovici, Adolf Diaconovici, Vasile Diaconovici, Mihai Diaconovici, Aurel Diaconovici, student⁵⁰.

⁴² „Telegraful Român”, 1878, nr. 43, p. 172.

⁴³ Ibidem, 1877, nr. 64, p. 257; nr. 98, p. 394; 1878, nr. 6, p. 24.

⁴⁴ Ibidem, 1877, nr. 69, p. 278.

⁴⁵ Ibidem, 1877, nr. 68, p. 274; 1878, nr. 9, p. 36.

⁴⁶ Ibidem, 1877, nr. 69, p. 278.

⁴⁷ Ibidem, 1877, nr. 52 (3/15 iulie), p. 209—210; nr. 69, p. 277—278; 1878, nr. 6, p. 23.

⁴⁸ Ibidem, 1877, nr. 40, p. 161; nr. 50, p. 201; nr. 100, p. 402; nr. 101, p. 406.

⁴⁹ „Gazeta Transilvaniei”, 1878, nr. 16 (26 februarie/10 martie).

⁵⁰ „Telegraful Român”, 1878, nr. 43, p. 172.

Același lucru îl avem și la Lugoj la familia lui Constantin Rădulescu precum și la familia baronilor Billot, francezi stabiliți în Banat și prieteni ai românilor, unde apar pe lista de subscripție : Emilia Billot, baron Henri Billot și baron Charles Billot, doctor al facultății de medicină din Paris ⁵¹. Până și modeștii învățători și preoți de țară țineau să-și treacă pe listele de subscripție numele lor, al soției și al fiilor, cu câte o sumă separată. S-au făcut colecte de bani și materiale în 41 de orașe și comune mai importante din Banat la care, dacă adăugăm și pe cele din părțile Aradului, numărul lor trece de 50 de localități.

Însăși Crucea Roșie din București a rămas mulțumită de acest rezultat și în scrisoarea adresată avocatului Mircea Vasile Stănescu din Arad exprimă mulțumiri „fraților noștri care se întrec a veni în ajutorul românilor răniți” ⁵². După sfârșitul războiului, guvernul din București va decora atît pe Elena Țăranu din Lipova cit și pe Iulia Rotaru din Timișoara pentru zelul arătat în stringerea ajutoarelor ⁵³.

Consecințele cuceririi independenței de stat a avut un efect extraordinar asupra maselor populare române supuse monarhiei austro-ungare, îndeosebi cele din părțile limitrofe cu România. În Banat acest fapt se poate constata din raportul judeului cercual din Orșova care raportează organelor comitatense că în urma victoriilor trupelor române, printre țărani se constată o rezistență îndirjită împotriva autorităților austro-ungare. În comuna Dubova nu se mai respectă ordinile judeului cercual. La Iablanița, Petnic și în alte comune a trebuit să trimită trupe împotriva țăranilor nemulțumiți. La Berzașca au fost trimise trupe din Orșova spre a liniști pe țărani. Judele cercual indică, ca instigator pe preotul ortodox român din Orșova, Mihai Popovici ⁵⁴. Mihai Popovici s-a remarcat în activitatea de eliberare a românilor din Banat dînd dovadă de un patriotism luminat și un caracter ferm. A fost colaboratorul de încredere al generalului Traian Doda și în 1881 înființează Societatea de lectură din Orșova. După ce lui Traian Doda i se infirmă alegerea de deputat pentru neparticiparea la ședințele Dietei maghiare, Mihai Popovici este ales la 8 februarie 1888 ca deputat în Dietă al cercului Caransebeș ⁵⁵. Dar și el adoptă tactica lui Doda, așa încît și mandatul lui va fi infirmat.

Așadar, în urma sesizării autorităților comitatense, guvernul din Budapesta prin ministrul cultelor și instrucțiunii ordonă anchetă împotriva protopopului Mihai Popovici. Ministerul trimite consistorului din Caransebeș două adrese, la 13 aprilie 1878 și 18 aprilie 1878, prin care cere anchetarea lui Mihai Popovici din Orșova „pentru agitațiuni” ⁵⁶. În șe-

⁵¹ Ibidem, 1877, nr. 69, p. 277-278.

⁵² „Gura Satului”, 1877, nr. 15 (15-27 august), p. 59.

⁵³ „Biserica și Școala”, 1879 (III), nr. 3 (25 ianuarie), p. 22; „Drapelul”, 1907 (VII), nr. 22 (22 februarie/7 martie), p. 3 : în necrologul Iuliei Rotaru scris de Emilia Lungu Puhallo arată că a fost decorată cu ordinul „Alinare și mîngiere” pentru că a „strîns ofrande de bani, scame și bandaje pentru ostașii vulnerați”.

⁵⁴ Aurora Dolga, *Ecoul războiului de independență din 1877-1878 în Banat*, „Studia Universitatis Babeș-Bolyai”, s. Historia, fasc. I (1968), p. 93.

⁵⁵ „Luminătorul”, 1888 (IX), nr. 8 (30 ianuarie/11 februarie).

⁵⁶ Arhiva Mitropoliei Banatului. Fond episcopia Caransebeș. Protocolul eshibitelor, nr. 262/13 aprilie 1878.

dința senatului bisericesc al episcopiei Caransebeșului ținută la 20 aprilie 1878 se ia următoarea hotărîre privitoare la cazul Popovici : Să se ceară ministerului să dea dispoziții funcționarilor acuzatori a se înfățișa în fața comisiei consistoriale cînd vor fi convocați, apoi să comunice cazuri concrete de agitațiune împotriva statului iar nu termenul vag de agitație ⁵⁷. Cu alte cuvinte, Consistorul din Caransebeș căuta să amine și să apere pe cel acuzat de agitație contra statului austro-ungar. Dar la 20 mai 1878, ministerul revine cerînd episcopului Popasu să comunice rezultatul anchetei consistorului în cazul lui Mihai Popovici ⁵⁸. Episcopul răspunde ministrului Trefort Agoston că încă din 20 aprilie 1878, consiliul eparhial a numit o comisie de anchetă. Comisia încă n-a reușit să înceapă activitatea deoarece membrii ei au fost obligați să participe la lucrările sinodului eparhial întrunit la Caransebeș în 5 mai și zilele următoare. În continuare, episcopul analizează adresa ministrului din punct de vedere juridic : punctele de acuză sînt de ordin general, lipsind datele concrete și în plus lipsește și persoana acuzatoare. Pe de altă parte, autoritățile din Orșova ce l-au acuzat pe Mihai Popovici de atitudine antipatriotică nu vor accepta să fie audiate de consistor fără o aprobare a forurilor tutelare. De altfel — scrie episcopul — cauza aceasta aparține mai mult instanțelor civile decît bisericești. Față de aceste dificultăți, episcopul cere ministrului să-i comunice cazuri și fapte concrete din care rezultă „ținuta antipatriotică” a preotului Mihai Popovici. Totodată cere ca în caz de nevoie, autoritățile acuzatoare din Orșova să se prezinte în fața Consistorului spre a-și susține învinuirile ⁵⁹.

Se pare că odată cu răspunsul abil al episcopului, cauza lui Mihai Popovici s-a închis. Dar din răspunsul lui Popasu către minister rezultă că a fost retrogradat din funcția de protopop rămînînd doar cu parohia : „a fostului protopop de Mehadia, Mihai Popovici, în prezent preot în Orșova” — scria episcopul.

★

Autoritățile comitatense sînt nevoite să ia măsuri de improcesuare a unor învățători români care în școlile confessionale au folosit harta ce cuprindea pămîntul românesc ocupat de monarhia austro-ungară precum și Istoria Românilor de Treboniu Laurian și Abecedarul întocmit de Vasile Petri. Prin adresa din 6 iunie 1877, nr. 215, Comisia administrativă a Comitatului Caraș aduce la cunoștința episcopului Popasu că au fost deferiți justiției învățătorii confesionali Ioan Ioanescu din comuna Izgar, Petru Țieranu din comuna Ticvaniul Mare, Pavel Marcu din comuna Ohaba Sirbească și Atanasie Farașiu din comuna Bruznic pentru folosirea și răspîndirea cărților „care conțin teze antipatriotice”. Comisia administrativă comitatensă anunță că a raportat atît ministerului de interne cît și celui de instrucțiune publică și cere concursul episcopului ca să ordoneze îndepărtarea din școli a acestor manuale precum și a hărții Daciei care sînt dăunătoare integrității statului austro-ungar ⁶⁰. Provocat atît de minis-

⁵⁷ Idem, Protocolul ședințelor senatului bisericesc pe anul 1878. Ședința din 20 aprilie 1878.

⁵⁸ Idem, Protocolul eșchibitelor, nr. 350/20 mai 1878.

⁵⁹ Idem, Adresa nr. 262 1878, nr. 445 pres.

⁶⁰ Arhiva Mitropoliei Banatului, Fond episcopia Caransebeș. Adresa Comitatului Caraș nr. 215 din 6 iunie 1877.

trul instrucției publice și cultelor, Trefort Agoston, cît și de comitetul administrativ al comitatului Caraș, episcopul e nevoit să trimită o circulară : „Comitatul administrativ al măritului Comitat Caraș prin nota sa officioasă din 6 iunie a.c. nr. 214/126 din 1877 ne face cunoscut că din România s-au importat astfel de hărți (mape) în care partea Ungariei de la Ungvar pînă la Titel se înfățișează ca anexată la România și că din aceste hărți contrare integrității stării politice și sociale a patriei noastre Ungaria, s-au și confiscat cinci exemplare de către autoritățile politice.

Din incidentul acesta pretorii administrativi au primit strînsă însărcinare de a priveghea ca atari hărți (mape) sau tipărituri să nu se importeze mai mult în ținuturile preturilor lor ; iar încît totuși s-ar importa, să le confiște și să le trimită la măritul Comitat”. De încheiere episcopul îndeamnă pe protopopi, preoți „și învățătorii școalelor noastre confesionale, în aceste timpuri foarte grele, să sfătuiți pe bunul nostru popor de a se feri de cumpărarea, întrebuițarea sau cetirea unor asemenea cărți și mape (hărți) cari sînt cu totul contrarii stării politice și sociale a iubitei noastre patrii și cari ușor pot vătămă sau altera bunăînțelegerea, liniștea și pacea tuturor fiilor patriei”⁶¹.

Dar toate aceste opreliști n-au avut vreun efect deoarece ideile mari nu pot fi înăbușite prin măsuri administrative și poporul român pornit pe calea descătușării nu se va opri pînă la întregirea din 1918. Dovadă în acest sens o avem chiar în anul 1878 cînd Mihai Kogălniceanu mergea la Congresul din Berlin spre a susține interesele României. În gara Orșova, Kogălniceanu e întîmpinat de Reuniunea română de cîntări din Lugoj în frunte cu Coriolan Brediceanu și toți membrii Reuniunii care pe lîngă manifestația însoțită de cîntece patriotice îl vor conduce în drumul lui pe teritoriul Banatului. „Bătrînul literat (M. Kogălniceanu, n.n.) și cel mai de frunte diplomat român a stat în fața Reuniunii neclintit pînă s-au cîntat piesele și pînă a sosit timpul plecării. Mîngiat se vedea de primirea noastră, dar norii de grijă nu i-au părăsit fruntea încrețită. Nouă, din inimă ne-a ieșit salutarea de stimă și iubire fiiască ce i-am dat-o” — scrie Coriolan Brediceanu despre această întîlnire⁶².

Ca un val uriaș ce nu putea fi zăgăzuit, toate manifestările oscilau spre România independentă. În turneele lui, actorul G.A. Petculescu reprezenta la spectacolele ce le dădea în Banat și Transilvania piese patriotice, dintre care „Luarea Griviței de către armata română” stîrnea entuziasm și emoții dintre cele mai înălțătoare. Valeriu Braniște relatează că în copilăria lui a participat la acest spectacol și era mîndru „de voinicii de pe Grivița pe care îi știa reprezenta trupa lui Petculescu de minune pentru popor. Un român culca la pămînt cîte zece turci cu o lovitură. Cîrgeau din jurul Sibiului ca puhoiul țărani la teatru”. . . Pînă azi a rămas celebru — relatează Braniște în continuare — țăranul de la Poplaca, care — părăindu-i-se că un turc are să omoare pe un român — a strigat

⁶¹ Idem, Circulara nr. 199 șc./16 iunie 1877. Documentele din Arhiva Mitropoliei Banatului ne-au fost comunicate de Mitropolitul Nicolae al Banatului pentru care îi mulțumim pe această cale.

⁶² Coriolan Brediceanu, *Date și reminiscențe pentru istoria Reuniunii române de cîntări și muzică din Lugoj*, p. 39 ; cf. și Valeriu Braniște, *Coriolan Brediceanu*, p. 16.

din galerie cit îl ținea gura : „iacă tureu ! Nu te lăsa, mă”⁶³ . . . Episodul, deși hazliu, e foarte semnificativ deoarece dovedește cât de intens trăiau masele populare din Austro-Ungaria marele eveniment al cuceririi independenței.

La Arad, profesorul Ioan Goldiș publică în limba germană scrierea *Schiță istorică despre participarea României la războiul ruso-turc din anul 1877—1878* ce a apărut succesiv în foiletoanele ziarului „Neue Arader Zeitung” în mai multe numere din anii 1882—1883⁶⁴. Tot cu scopul de „a convinge pe compatrioții maghiari despre vitalitatea românilor”, după cum însuși se exprimă, Ioan Goldiș traduce în limba maghiară piesa lui George Sion, *La Plevna*. Traducerea a apărut în foiletoanele ziarului „Arad és Vidéke” în 1883 și în același an s-a tipărit și în broșură separată⁶⁵.

Vorbind despre influența Războiului de independență asupra românilor supuși monarhiei austro-ungare, Valeriu Braniște scrie că cucerirea independenței „a electrizat întregul corp al românismului. Conștiința națională care zăcea amortită s-a trezit și a luat proporții gigantice. Pe toate terenele vieții noastre publice se remarcă influența binefăcătoare ale acestei renașteri sufletești . . . Reinvierea noastră pe toate terenele vieții publice și particulare își găsește germenii psihologici în acest mare moment al istoriei noastre”⁶⁶.

Cucerirea independenței a avut drept consecință unificarea politică a românilor din imperiul austro-ungar prin fuziunea celor două Partide naționale române — Partidul Național al românilor din Banat și Ungaria cu Partidul Național al românilor din Transilvania — întrunite în Conferința de la Sibiu din 1881 în aceeași zi în care s-a proclamat independența fraților din România.

LA SOLIDARITÉ DES ROUMAINS DU BANAT AVEC LA GUERRE POUR L'INDÉPENDANCE

RÉSUMÉ

La proclamation de l'indépendance d'Etat de la Roumanie, le 9 mai 1877, conséquence naturelle de l'union des Principautés de 1859 par laquelle furent jetées les bases de l'Etat moderne roumain a suscité un vif enthousiasme parmi les Roumains du Banat de même que parmi tous les Roumains de la monarchie Austro-Hongroise qui considéraient cet acte comme une étape importante dans leur lutte d'émancipation nationale et sociale.

Le général Traian Doda de Caransebeș a entretenu d'étroits rapports avec le gouvernement de Bucarest et Moïse Groza, ancien officier dans le régiment de gardes-frontières du Banat s'est fait remarquer dans les batailles de Plevna.

Après le déclenchement de la guerre furent lancés de nombreux appels à l'appui des soldats blessés, auquel ont répondu tous les leaders

⁶³ Valeriu Braniște, *Societatea teatrală G.A. Petculescu*, Brașov, 1902, p. 21.

⁶⁴ Eugen Arădeanul, *Contribuții cu privire la activitatea științifico literară a lui Ioan Iosif Goldiș legată de Războiul de independență din 1877-78*. Sub voce.

⁶⁵ *Ibidem*,

⁶⁶ Valeriu Braniște, *Societatea teatrală G.A. Petculescu*, p. 7.

des Roumains du Banat, aux côtés des paysans, ouvriers et artisans. En 41 villes et communes du Banat furent dressées des listes de souscription, en dehors de fonds importants étant recueillie aussi une grande quantité de matériaux à l'intention des blessés.

L'héroïsme des soldats roumains stimula puissamment les mouvements des masses en vue de la libération nationale du Banat. Le gouvernement de Budapest prit des mesures sévères, cinq instituteurs confessionnels étant traduits en justice et l'archiprêtre Mihai Popovici enquêté pour attitude hostile à l'intégrité de l'Etat hongrois.

Sur la demande du gouvernement, l'évêque de Caransebeș émit une circulaire pour apaiser les esprits, mais en 1878 lorsque Mihail Kogălniceanu en rendit à Berlin pour y soutenir les intérêts de la Roumanie, il fut accueilli dans la gare d'Orșova par les membres de la Réunion roumaine de chants et de musique de Lugoj qui l'accompagnèrent tout au long du voyage à travers le Banat. La lutte des masses se poursuivra avec la même intensité jusqu'à l'unification étatique de 1918.

CENTRE ROMÂNE DE DIFUZIUNE CULTURALĂ ÎN SECOLELE XVII – XVIII

DE

ALEXANDRU DUȚU

Perioada dintre Renaștere și Lumini are o individualitate tot mai clară în istoriografia civilizației europene care constată că, din secolul XIX înainte, o nouă fază s-a deschis în viața societăților de pe continent, așa cum în etapa anterioară, în Evul Mediu, altele au fost trăsăturile dominante ale activității intelectuale. Conceptul de „cultură” și imaginea lumii „civilizate” sînt net deosebite în Evul Mediu, în perioada umanistă sau în epoca industrială. Centrele noi culturale apărute în societățile europene din perioada dintre Renaștere și Lumini au difuzat noi concepte și valori care au desființat barierele mentale din perioada medievală, deși au creat alte animozități, și au construit noi punți de înțelegere reciprocă, deși a persistat tendința de a impune colectivităților și popoarelor programul cultural cu ajutorul puterii politice ¹.

Cercetarea istorică recentă din țara noastră a aruncat noi lumini asupra relațiilor dintre societatea română și societățile învecinate sau îndepărtate de pe continentul european; procesul de investigație a favorizat descoperirea unor noi modalități de interpretare care să explice nu numai contactele, dar și barierele ce păreau de netrecut. Treptat, cercetarea comparată a început să facă apel la alte coordonate decît cele folosite în expunerea atentă, cu precădere, la procesele interne din societatea română. O separare netă a „vieții culturale” de „viața economică și socială” — diviziune cu vădite merite didactice, după cum rezultă din tratatul și compendiile apărute în anii din urmă — nu facilitează compara-

¹ Despre perioada dintre Renaștere și Lumini, o recapitulare a opiniilor lui Denys Hay, A. Toynbee și alții în studiul lui Delio Cantimori, *La periodizzazione dell'età del Rinascimento in Storia e storia*, Torino, Einaudi, 1971, p. 574–577. În același sens, de văzut culegerea de studii *Renaissance, Barock, Aufklärung. Epochen-und Periodisierungsfragen*. Herausgegeben von Werner Bahner. Berlin, Akademie Verlag, 1976. Despre noul ansamblu european preconizat de umanism și căruia i-a dat viață prin noi focare de activitate intelectuală vorbește și Karel Krejčí în articolul *La zone littéraire européenne*, „Neohelicon”, I, 1973, 1–2, p. 144–145.

Programul cultural a devenit tot mai mult o parte din activitatea statului care și-a sporit rolul în viața socială după Reformă. Pentru perioada de mari transformări dintre 1550–1650 o recapitulare bibliografică și interpretări sugestive la Renzo Pecchioli, *Crisi e transizione nel Seicento europeo*, „Studii istorice”, 1976, 1, p. 137–146; pentru legătura dintre Reformă și întărirea autorității monarhice, care și-a asumat obligații ce reveneau anterior puterii spirituale, ca și pentru legătura dintre „cameralism” și absolutismul luminat, de văzut studiul documentat, deși cu unele teze prea categorice, al lui Marc Raeff, *The Well-Ordered Police State and the Development of Modernity in Seventeenth – and Eighteenth-Century Europe. An Attempt at a Comparative Approach*, „The American Historical Review”, 80, 1975, 5, p. 1221–1243.

rea, ci dimpotrivă. În perspectiva comparatistă, lupta dirză din vremea lui Radu de la Afumați nu poate fi desprinsă de consecințele ei pe plan artistic și literar (de unde și conturarea unei cronici redactate în acest răstimp), așa cum marea operă de construcție a lui Petru Cercel îndreaptă firească privirile spre planurile lui de politică internațională. Manuscrisele, cărțile, construcțiile nu pot fi enumerate cronologic și apoi comparate cu realizările din alte societăți; în perspectiva comparatistă, „cultura secolului XVII”, de exemplu, nu poate fi separată de „dezvoltarea social-economică”, de „lupta dintre puterea princiară și marea nobilime” și cu atât mai puțin de prezentarea situației din „Europa răsăriteană în secolul al XVII-lea”. Compararea operelor culturale din medii diverse implică implantarea prealabilă a operelor în viața intelectuală din societățile chemate sub fasciculul de lumină aruncat de reconstituirea istorică, după cum solicită descoperirea unor factori comuni — cum sînt centrele de activitate intelectuală — care să dea coerență restituirilor. O mai coerență expunere, inspirată de obiectivele „istoriei globale” și de faptele de viață aduse în lumină de istoria mentalităților, poate prelungi puternic în trecut conul de lumină al cunoștințelor utile omului de azi, sporindu-i, prin înțelegerea trecutului, capacitatea de pătrundere în complexul univers al gândurilor și faptelor omului. Concomitent, expunerea va depăși hotarele țării, pe tot parcursul investigației, pentru a integra organic particularul în general și a da un temelie concret generalului.

Cercetarea recentă a reliefat faptul că în toate momentele de densitate intelectuală din trecut, procesul de sintetizare a impulsurilor primite din partea culturilor apropiate sau mai îndepărtate, și de raportare a inovațiilor la moștenirea culturală s-a însoțit cu o viguroasă difuziune a valorilor elaborate în centrele române. În secolul XVI, cînd societatea română afirmă deliberat rolul ei în Sud-Estul european, mesajul de civilizație ce este transmis printr-un cadru bizantin pornește dintr-o colectivitate care se înfățișează ca apărătoare a unor principii, și nu dintr-un imperiu dornic să impună programul său cultural pentru a-și consolida dominația politică, și, de aceea, este primit atât de popoarele de la Sud, cît și de popoarele din Nord și Est². Este momentul în care principii români sînt înfățișați ca oameni exemplari de scriitori străini, cînd Petru Rareș apare ca voevodul cel mai îndreptățit să vorbească despre centralizarea puterii și problemele guvernării, spre beneficiul țarului rus — în memoriile lui Ivan Peresvetov —, cînd Petru Cercel se alătură principilor Renașterii care îmbină armonios însușirile omului de curte cu virtuțile domnitorului — în versurile lui Stefano Guazzo —, cînd Mihai Viteazul este o nouă întruchipare a eroului antic și a cavalerului cauzelor drepte — în poemele lui Stavrinos și Palamed. În secolul XVII, confruntările cu Reforma și Contrareforma sînt puternice, apărînd chiar elementele unei „Contra-

² În acest sens, cartea lui Ekkehard Völkl, *Das Rumänische Fürstentum Moldau und die Ostslaven im 15. und 17. J.*, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1975. „Paralel cu pătrunderea Europei în conștiința și orizontul românilor, are loc pătrunderea românilor în conștiința politică și culturală a Europei. Victoriile militare împotriva turcilor, ca și originea românească universal cunoscută a lui lanču de Hunedoara stau la originea numeroaselor mărturii despre poporul român datînd din această epocă”, constată George Ivașcu, *Istoria literaturii române*, București, Edit. științifică, 1969, p. 52—53.

reformele românești”, după cum a surprins George Ivașcu³; umanismul civic favorizează apariția unui „raționalism ortodox” cu importante consecințe asupra relațiilor cu popoarele balcanice, după cum putem deduce fie numai din prefața la *Triodul-Penticostar*, din 1649, a lui Ūdriște Năsturel, în care doctrina umanistă este răspîdită în limba slavonă utilizată în cult. Secolul XVIII, răstimp de luptă cu un manierism fără deschideri, se încheie cu afirmarea unui iluminism român care sprijină aspirația spre cultură, adusă pe nivel popular, în sudul Dunării, de unde vin cărturari care tipăresc cărți pentru conaționali lor și care traduc opere românești, ca Sofronie de Vrața tălmăcitor al scrierii lui Dimitrie Cantemir despre „sistema religiei musulmane”⁴. Această activitate se prelungește în secolul XIX, cultura română sprijinind lupta de afirmare a bulgarilor și albanezilor.

Contactele cu marile curente europene nu au condus numai la asimilarea și adaptarea stilurilor occidentale. S-a vorbit cu insistență despre „un baroc românesc” care ar indica „sincronizarea” cu Europa. Dar barocul nu se prezintă cu aceleași trăsături în toate culturile continentului; Philippe Minguet a demonstrat că țările protestante nu au acceptat integral barocul⁵, un „model” care a încercat să restabilească echilibrul într-o viziune despre lume tot mai turburată de polemica aprigă confesională și de progresul lent, dar profund al științelor naturii. În cultura română, viziunea nu se dezechilibrează și barocul nu a fost asimilat ca o soluție necesară, ci ca o problematică modernă, primită de cărturari încrezători încă în valorile umane ale tradiției medievale⁶; preluările baroce au fost reprogramate și difuzate ca părți dintr-un sistem intelectual coerent. Exemplul oferit de contactul cu barocul ne indică faptul că problema primordială nu este de a identifica un „baroc românesc”, poate și un „rococo românesc”⁷, ci de a repune în lumină sistemul intelectual care a menținut vii valori din tradiție și a acceptat formule noi⁷. În aceste condiții, libertatea de inițiativă română a indicat soluții popoarelor balcanice, datorită acestui continuu proces de reinnoire a tradiției care nu a fost niciodată respinsă categoric; elementele comune din tradiția culturală au apropiat popoarele din Sud-Estul european, iar elementele noi introduse în această tradiție au captat atenția popoarelor balcanice spre experiența culturală română, factor dinamic în această zonă a continentului. Eliberînd studiul culturii române de obsesia sincronizărilor, cercetarea istorică va putea marca locul culturii române în civilizația continentului, surprinzînd dinamica internă a vieții intelectuale române și depistînd în asimilări o parte dintr-un dialog care, în cealaltă parte, conține replică și difuziune.

Or, sistemul intelectual din cultura română, așa cum ni-l dezvăluie mai limpede limbajul figurativ, nu s-a desprins net de cel propus de către

³ *Idem*, p. 100–108. La acest capitol de văzut, cu precădere, studiile lui Șerban Papacostea.

⁴ Despre această traducere amănunte în articolul Ancăi Irina Ionescu din „Revue des études sud-est européennes”, 1977, 1.

⁵ În *Estetica rococoului*, București, Edit. Meridiane, 1973.

⁶ Despre „relațiile barocului cu unele din tradițiile evului mediu” vorbește și Dan Horia Mazilu, *Barocul în literatura română din secolul al XVII-lea*, București, Edit. Minerva, 1976, p. 323.

⁷ Mai pe larg în articolul meu *Barocul în cultura română*, „România literară”, 1976, 32, p. 8.

civilizația bizantină, în secolul XVI, moment de culme a tradiției medievale ce se deschide spre elemente de Renaștere; în acest răstimp, literatura istorică, opera lui Neagoe, splendoarea frescelor din Moldova mărturisesc un anume atașament față de Bizanțul care fusese, la începutul celui de-al doilea mileniu, mentorul, în materie de doctrină, al intelectualilor din Sud-Est, și centru sacru pentru masele largi⁸. Dar Constantinopolul, care devenise, între timp, capitala otomanilor nu a mai fost pentru români, ca pentru slavi, „orașul împăratului”, Țar-grad; a fost un centru care s-a prăbușit, oferind omenirii o lecție. Atașamentul, care este evident la Stolnicul Cantacuzino și la Dimitrie Cantemir, nu înseamnă lamentare împietrită; așa cum în arhitectura din secolul XV pătrunseseră elemente gotice, tot astfel, în acest moment, apar elemente de Renaștere, ca la biserica sf. Dumitru din Suceava, ctitoria lui Rareș, pentru ca, în secolul următor, elemente baroce să fie prezente la Sucevița și Tismana, pe pietrele tombale sau în poezia emblematică. Atitudinea română față de moștenirea bizantină, trădează, în secolul XVI și în cel următor „o fidelitate schimbătoare”, după expresia bizantinistei Hélène Ahrweiler.

În secolul XVII, sinteza din cultura română prezintă caractere asemănătoare unor sinteze efectuate în alte centre de viață intelectuală intensă de pe continent. Un asemenea centru este situat în Țările de Jos, unde umaniștii găsesc condiții bune de lucru, iar rezultatele investigațiilor științifice sînt mai repede acceptate. Descoperirea epocală a lui William Harvey despre circulația sanguină nu a găsit audiență în Anglia monarhică, ci a fost popularizată de Olanda republicană; în timp ce primul manual englez care menționează teoria lui Harvey datează din 1651, Descartes a discutat-o în 1637, în anii în care se afla în Olanda, iar Roger Drake a elogiat-o într-o teză de doctorat prezentată la Leyda în 1639. Mișcarea de idei era mult mai vie în Țările de Jos⁹. Cîteva decenii mai tîrziu, Vico lăuda Elveția și Provinciile Unite pentru libertatea pe care știuseră să o apere; Montesquieu are, la rîndul lui, cuvinte de admirație pentru mișcarea intelectuală din aceste centre. Rousseau și Voltaire au ales Elveția ca loc în care să-și desfășoare activitatea.

Conexiunile intelectuale au fost intense în cultura română care a dat continuu, datorită libertății de inițiativă culturală, răspunsuri clare programului habsburgic și modului de viață otoman, impulsurilor venite din Nord și Răsărit, plămădite în timpul dezbaterilor cu misionarii catolici, refugiații protestanți, cărturarii greci din Constantinopol. Ne vorbesc despre aceste conexiuni textele scrise de călători străini, cărțile păstrate în biblioteci, ca cele ale lui Brâncoveanu și Stolnicului Cantacuzino, corespondența purtată cu personaje diverse și dispoziții solemne, precum aceea din testamentul lui Matei Crețulescu privind trimiterea fiilor săi la școlile din Italia¹⁰.

⁸ Vezi Dimitri Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, London, Weidenfeld and Nicholson, 1971, p. 288—290. Pentru sinteza din cultura medievală română, Răzvan Theodorescu, *Bizanz, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești, secolele X—XIV*, București, Edit. Academiei, 1974.

⁹ Christopher Hill, *William Harvey and the Idea of Monarchy* în volumul *The Intellectual Revolution of the Seventeenth Century*, London, Routledge and Kegan Paul, 1974, p. 165—168.

¹⁰ Amănunte la Nicolae Iorga, *Istoria învățămîntului românesc*, Buc., 1928, p. 45: „ca să învețe grecește, iar mai virtos letinește și italianește”.

Dacă am aprofunda modul în care cultura română a conexasă mișcări intelectuale din Orient și Occident, am surprinde acțiunea unor centre cu un important rol în viața intelectuală din societatea română.

Mai întâi, activitatea cancelariilor princiare. Datorită faptului că Țara Românească Moldova și Transilvania nu au fost înglobate în imperiul otoman, așa cum s-a întâmplat cu țările sârbe sau bulgare și chiar cu o parte din regatul maghiar, cancelariile au continuat să funcționeze și au chemat numeroși intelectuali, cunoscători de limbi străine, pentru corespondență și ca traducători. În Transilvania, latina, germana și turca au fost curent utilizate în cancelaria princiară, ca și în cele ale cetăților, precum Sibiu sau Brașov; în Moldova și Țara Românească au lucrat secretari pentru turcă și italiană, polonă și greacă, mai târziu franceză¹¹. Călătorii străini constată că principii și demnitarii din suita lor vorbesc curgător italiană și franceză. Dimitrie Cantemir, ne spune biograful lui, „știa turca, persana, araba, greaca modernă, latina, italiana, rusa, înțelegea bine greaca veche, slavona și franceza”. Dosoftei a tradus din neogreacă și vorbea polona, așa cum Udriște Năsturel citea cărți în latină (limbă „nouă vădit înrudită”, cum scria el) și traducea în slavonă. Nicolae Milescu, care ajungea, în 1676, în China, cunoștea latina, greaca, slavona, neo-greaca, italiana și turca. Cu un secol mai devreme, Franco Sivori consemna printre impresiile sale de la curtea lui Petru Cercel: „Sînt un neam care învață repede orice limbă și se găsec mulți dintre ei care vorbesc patru sau cinci limbi. Și, fiind vorba de aceasta, nu voi lipsi de a arăta minunata inteligență a principelui, care vorbea minunat și scria limba latină, italiana, franceza, greaca, turca, sârba, polona și româna”¹². Cunoașterea limbii latine era destul de răspîdită; misionarii catolici cîntau imnuri latine pe străzile orașelor muntești și moldovenești, cu prilejul procesiunilor¹³. În Transilvania limba latină era și mai frecvent folosită în viața cotidiană. Nu poate surprinde, în aceste condiții, că zicalele populare sînt înlocuite cu dictoane latine în cronică Anonimului brâncovenesc care știe că „laus in fine cadit”. Desigur că orice gentilom cu vază din curțile europene știa o limbă străină sau două. Dar ceea ce frapează la cărturarii români sînt multiplele lor cunoștințe și îmbinarea limbilor occidentale cu cele orientale. În biblioteca Văcăreștilor s-a aflat, pe lingă *Marele lexicon* al lui Varinus, tipărit cu cheltuiala lui Constantin Brâncoveanu, la Veneția, în 1712, *Lexiconul greco-latin* de la Basilea, din 1532, și două gramatici ale limbilor italiană și franceză, strîns legate de preocupările lui Ienăchiță, autor a cinci dicționare, ale limbilor germană, franceză, turcă¹⁴. Cunoașterea limbilor străine, pe un registru atît de amplu, a facilitat contactele culturale cu Orientul apropiat și Europa occidentală, avînd consecințe directe asupra imaginilor

¹¹ Pentru cancelarii de văzut studiile din cele două volume de *Introducere la Documente privind istoria României*, București, Edit. Academiei, 1956, care acordă, însă, prioritate aspectelor tehnice. Interesant articolul lui C. Turcu, *Din cultura vechilor dieci moldoveni*, „Revista arhivelor”, 1960, 2, p. 201–212. Despre „logofăt” și funcționarea cancelariei, Nicolae Stoicescu, *Sfatul domnesc și marii dregători din Țara Românească și Moldova, sec. XIV–XVII*, București, Edit. Academiei, 1968, p. 170–185.

¹² Textul în *Călători străini despre țările române*, București, Edit. științifică, 1971, vol. III, p. 19.

¹³ După cum arată Marco Bandini — „ne-am întors în procesiune cîntînd împreună pe românește și pe latinește” — în însemnările reproduse în *Călători străini*, vol. V, p. 340.

¹⁴ Vezi Mihai Caratașu, *Documentele Văcăreștilor*, București, Litera, 1975, p. 11–12.

mentale pe care oamenii din preajma curții și le făceau despre lumea în care trăiau ; în același timp, în cancelarii se strîngeau știri din surse foarte diferite, sintetizarea lor fiind rezultatul unor familiarizări cu concepțiile și modul de comportare ale unor popoare mult deosebite.

În al doilea rînd, se impune a fi luat în considerare rolul tipografiilor. În mod evident, datorită faptului că au încurajat munca de traducere. În general, cărțile de ritual au fost redată în limba română, în secolul XVII, pornindu-se de la textul slavon și de la cel grecesc. Versiunile autorizate erau căutate cu insistență ; traducerile nu se făceau după prima carte avută la îndemînă, după cum ne explică mitropolitul Ștefan al Munteniei în prefețele lui și după cum aflăm din prefața *Pravilelor* lui Vasile Lupu. *Noul Testament* de la Alba Iulia, din 1648, a fost tradus din greacă de Silvestru care, anterior, tradusese din rusă un comentariu la Evangheliu, sub îndrumarea lui Udriște Năsturel ; versiunea din greacă a fost colaționată cu o versiune latină. Pentru *Biblia* apărută în 1688, Milescu a făcut apel la o ediție tipărită la Oxford. Citeodată, unul și același text a trecut prin veșmintul mai multor limbi la București. *Pildele filosofești*, colecția de maxime orientale întocmită de Antoine Galland, au fost traduse în italiană de secretarul princiar Del Chiaro, din italiană în neo-greacă de predicatorul de la curte, Ioan Avramios, iar din neo-greacă în română de Antim Ivireanu, într-o vreme în care Nicolae Costin traducea din latină opera spaniolului Antonio de Guevara, iar Dimitrie Cantemir cita, în *Divanul*, pe scriitorul persan Saadi, „măcar că era păgîn”. La sfîrșitul secolului XVIII traducerile din germană și franceză au devenit preponderente.

Din această activitate filologică intensă a decurs realizarea cărților pentru popoarele vecine¹⁵. Astfel, *Psaltirea* de la Govora, din 1637, a fost de la început menită clericilor care slujeau în slavonă în societatea română, dar, se arată expres, a fost imprimată și „spre folosul bulgarilor și sîrbilor”, în timp ce *Antologhionul* din 1643 a pornit, de la bun început, spre exterior, după cum arată prefața, că „mulți din alte țări rugîndu-ne foarte, ne-am silit să punem în lucrul tipografiei această carte”. *Gramatica slavonească*, din 1697, a fost tipărită pentru cei care doreau să învețe la București această „limbă străină și împrumutată”, ca și pentru cei care o vorbeau, „adică slavii”. În 1682, prima carte în neogreacă a văzut lumina tiparului în mănăstirea Cetățuia și epigrama dedicatorie a exprimat bucuria cărturarilor greci că un nou centru de producție a cărții în limba poporului a apărut în Europa, mai aproape de zidurile Atenei¹⁶. Pe făgașul acestei activități s-a ajuns la edițiile care reliefează o înaltă calificare filologică, acelea în text paralel român și slavon, slavon și grec, arab și grec, cărțile caramanlitice. Prima tipografie pe teritoriul georgian a fost întemeiată de un român, Ștefan fiul lui Mihai, ucenicul lui Antim Ivireanu, care scria, pe bună dreptate, pe un exemplar ieșit din presa georgiană, în 1709, că din „marea însuflețire” a lui Brâncoveanu, patronul acestei activități,

¹⁵ Mai pe larg în articolul meu din „Magazin istoric”, 1976, 7, p. 28–30.

¹⁶ Vezi Dan Simonescu, *Le livre grec en Roumanie*, „Balcania”, VII, 2, 1944, p. 447–464 ; Idem, *Le monastère de Cetățuia foyer de culture de l'Orient orthodoxe*, idem, VI, 1943, p. 357–365. Pentru rolul acestor cărți în mișcarea de idei, de văzut Emil Turdeanu, *Le livre grec en Russie : l'apport des presses de Moldavie et de Valachie (1682–1725)*, „Revue des études slaves”, 26, 1950, p. 69–87, și de același, *Les controverses des Jansénistes et la création de l'imprimerie grecque en Moldavie* în *M'langes offerts à Marto Roques*, Paris, 1952, III, p. 281–302.

„patru riuri” izvoriseră în Țara Românească pentru greci, arabi, georgieni și, mai demult, pentru slavi¹⁷. În secolul XIX, prima carte în limba bulgară a apărut la Rîmnic, iar mare parte din presa progresistă în această limbă a ieșit din tipografiile române, mobilizînd cugetele în slujba luptei pentru independența Bulgariei. Numeroase cărți didactice și literare au apărut în limba albaneză.

În al treilea rînd, noi idei au fost răspindite în Balcani din școlile slavo-române de la Tirgoviște, Rîmnic, București, ca și din academiile princiere de la Iași și București, unde au venit profesori și elevi de la sudul Dunării, printre care învățați ca Ioan Cariofil, Hrisant Notaras, Ioan Comnenos¹⁸, orientați spre universitatea de la Padova a republicii venete, unde Brâncoveanu a trimis mulți bursieri care „au adus în Țara Românească atmosfera intelectuală din universitățile italiene”¹⁹. Corespondența cărturarilor a fost scrisă în mai multe limbi, în cea mai mare parte în limba de circulație a întregii zone, în neo-greacă; contactele cu o arie geografică destul de întinsă sînt indicate de epistolele redactate în această limbă și trimise sau primite pe lungi trasee, cum este epistola din 1576²⁰. Această vechime dovedește, la rîndul ei, cît de simplistă este formula înlocuirii influenței slavone prin cea grecească; așa cum contactele cu mediile grecești sînt mai vechi decît secolul XVII, tot astfel învățămînt și carte slavone au continuat să atragă dascăli, elevi, solicitanți în centrele române, în secolul XVIII. De altfel, dacă învățămîntului în greacă i-a fost acordată suficientă atenție, mai puțin a fost studiat rolul învățămîntului în limba slavonă în difuzarea culturii la popoarele vecine, din centrele române. Și aceasta într-un răstimp în care biruința limbii române și ecloziunea umanismului civic au dat temeuri clare și solide conștiinței unui rol cultural în Balcani cărturarilor din tipografiile, școlile, cancelariile princiere și orașenești ale secolelor XVII—XVIII.

Această conștiință poate fi identificată la cărturarii din toate cele trei provincii române despărțite de frontiere feudale. Larga difuzare a protestantismului în Transilvania a provocat o separare, pe nivelul mentalităților claselor suprapuse, de lumea catolică, în plină expansiune politică, sub haină confesională, dinspre apus; provincia s-a individualizat în aria Europei centrale, un important rol revenind sașilor care au intrat în legătură cu Luther și cu Melancton. Individualizarea a favorizat stringerea legăturilor cărturarilor români din Transilvania cu compatrioții lor de peste munți, mai ales în secolul XVII. După ce Mihai Viteazul a realizat unirea care a lăsat o puternică imagine a Daciei în conștiința urmașilor, față de care au luat atitudine cărturarii care s-au oprit la evocarea domniei marelui principe unificator, relațiile dintre provincii au fost apropiate, pînă în momentul instalării autorității habsburgice în Transilvania. În aseme-

¹⁷ Text reprodus în *Opere* editate de G. Ștrempel, Edit. Minerva, 1972, p. 411.

¹⁸ Vezi G. Pârnuță, *Istoria învățămîntului și gîndirea pedagogică din Țara Românească, sec. XVII—XIX*, București, Edit. didactică și pedagogică, 1971, p. 53—64; Ariadna Camariano-Cioran, *Academiile domnești din București și Iași*, București, Edit. Academiei, 1971, p. 96—109, 215—223.

¹⁹ După cum constată și A. E. Karathanasis care semnalează date noi în „Balkan Studies”, 16, 1975, 2, p. 274—279.

²⁰ Vezi Alexandru Elian, *Scrisul grecesc în fările române în Introducere la Documente...*, p. 367. Este vorba de corespondența Ecaterinei Salvaresso cu sora ei stabilită la Murano; „cîteva scrisori sînt trimise din București”.

nea condiții, în fața presiunilor sistematice protestante, ierarhia română a opus o rezistență elastică, acceptând o serie de măsuri administrative, precum difuzarea unor catehisme, pentru a nu ceda asupra punctelor doctrinare esențiale; bunele relații dintre principii celor trei provincii, prinse frecvent în același sistem de alianțe, au influențat asupra raporturilor dintre puterea politică și biserica ortodoxă din Transilvania. Rakoczi a acceptat ca ierarh pe intransigentul Ie Iorest de la Putna.

Tensiunea ideologică dintre clasa suprapusă, care a adoptat idei preluate în alte părți de burghezie, dar pentru a se distinge, aici, de aristocrația legată de imperiu, și clasa oprimată, care a rămas atașată unei doctrine tradiționale, dar pentru a demonstra perenitatea drepturilor legate nu de rang, ci de natura umană, a avut multiple consecințe în viața culturală. Mai întâi, datorită faptului că în cadrul acestei dispute partizanii Reformei au primit replica reprezentanților unei doctrine care păstra în centrul ei ideea de personalitate și, în funcție de aceasta, definea trăsăturile corpului mare uman care este colectivitatea; partizanii tradiției au înțeles că problematica socială impune analiză, dezbateri și acțiune, nu numai proclamarea unor principii de viață. În al doilea rând, disputa a ridicat însăși problema universalității adevărului, pe care particularismul Reformei o trecuse pe un al doilea plan. Semnificativ este refuzul pe care îl opune Varlaam în *Răspunsul la Catehismul calvinesc*, din 1654, arătând că nu pot fi acceptate inovații care nu sînt „sobornice” și nu au autoritatea lucrului consacrat, fiind „de curînd și noao, ca dă dăunădзи, dă o sută dă ani de-ar fi”²¹. În același timp, însă, disputele în jurul autenticității textelor și a autorității dovezilor au condus pe cărturarii români pînă la versiunile ebraice, pînă la limba originală pe care o introdusese în învățămîntul universitar din Occident umanismul; cu alte cuvinte, dialogul a consolidat caracterul umanist al expunerilor doctrinare. În 1649, Ștefan Fogorași din Lugoj a tradus *Psaltirea* din ebraică și a tipărit-o; versiunea lui a fost reluată, confruntată cu alte versiuni de marele cărturar Simeon Ștefan și reimprimată la Alba Iulia, în 1651.

Caracterul umanist al dialogului dintre cărturari este pus în lumină și de activitatea lui Mihail Halici care a colaborat, mai mult ca sigur, la culegerea de sentințe din opera lui Ovidiu, *Hecatombe Sententiarum Ovidianum*, editată la Sibiu, în 1679, de Valentin Franck — culegere cu texte în română, germană și maghiară —, scriind, la rîndul lui, ode în care afirma clar originea latină a poporului român²². Pornit din acest mediu de schimburi vii intelectuale, Daniil Panonianul trecea în Țara Românească și îngrijea ediții ce solicitau o mare pricepere filologică, iar David și Teodor Corbea se angajau în activitatea diplomatică a curții brâncovenești. Dialogul confesional s-a însoțit, datorită umanismului, cu un interes în creștere pentru mentalitatea „celuilalt”, care trăia, în fond, în același mediu intelectual. Un secol mai târziu, Petru Maior observa că maghiarii din

²¹ Text citat și interpretat lingvistic în Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, *Istoria limbii române literare*, București, Edit. Minerva, 1971, p. 132.

²² Despre ideile acestui cărturar, vezi documentatul studiu al lui Iosif Hajós, *Ipoteze despre poziția ideologică a lui M. Halici fiul*, „Studia Universitatis Babeș-Bolyai”, Series Philo-sophia, 1974, p. 113—124. O semnalare a cărții din 1679 la N. Docan, *Încercările de versificație românească publicate de un sas în veacul al XVII-lea*, „Arhiva”, 12, 1901.

Transilvania introduceau adeseori vorbe românești în frazele latine²³. În același răstimp, cîntece românești au fost cuprinse în antologiile maghiare. De altfel, instaurarea dominației habsburgice în Transilvania a atras după sine o ofensivă a Contrareformei care a estompat disputa dintre protestanți și ortodoksi, acum mai deschiși la inovații. Dialogul favorizat de umanism a pregătit terenul pentru difuzarea iluminismului german în Transilvania și care nu ar fi putut prinde teren numai datorită măsurilor jozefiniste; pe o linie mediană față de tradiție și teism, acest iluminism a fost, totodată, favorabil compromisurilor dintre burghezie și aristocrație²⁴.

În secolul XVIII, centrul de la Blaj, unde sursele tradiționale nu fuseseră părăsite — după cum dovedește opera lui Samuil Micu —, a dobîndit o pondere mai mare decît centrul din Scheii Brașovului, dar ambele s-au angajat, cu egală vigoare, în lupta pentru drepturi politice care a culminat cu redactarea *Supplex*-ului de către cărturari cu formații diferite și cu difuzarea acestui act de către urmașii marilor dascăli din Școala Ardeleană de la Blaj și din Brașov. Totodată, semnificativ este faptul că în momentul în care românii au vorbit clasei suprapuse despre drepturile firești ale popoarelor, o revizuire a raporturilor politice dintre puterea princiară și „patrioți” a fost pusă în discuție de cărturarii de la Rîmnic și Iași. Așadar, din toate centrele tradiționale de pe întreg teritoriul locuit de români a pornit carte în limba țării, consolidînd solidaritatea care susținea acum conștiința națională, după ce sprijinise lupta împotriva celor „de altă lege”. Această deschidere spre o nouă formă de universalitate, în care oamenii să-și împlinescă menirea socială în cadrul națiunilor și nu al unor mari ansambluri dominate de simboluri acum golite de semnificații, a fost, în mare parte, opera umanismului.

În cultura română, umanismul care s-a întemeiat pe sursele antice ale istoriei poporului ce viețuia în provincii dominate de orinduieli feudale nu s-a dezvoltat pe construcțiile teoretice medievale transformate în ruină. În anii în care cărturarii încep să se grupeze în societăți filosofice, vechile centre de la Bistrița olteană, de la Neamț sau Putna ori de la Cernica sînt active în domeniul culturii scrise, difuzînd o literatură care nu blochează aspirațiile conștiinței naționale; în același timp, aceste vechi centre mențin o idee de universalitate care împiedică aspirația patriotică să se închidă într-o suficiență primejdioasă. Relațiile de această natură dintre centrele tradiționale și cele noi formate sau cu noi funcții în perioada umanistă conduc firesc spre antecedente, spre raporturi care nu au dus la opoziție, în perioada medievală, puterea spirituală și cea temporară. Variația doctrinei umaniste din societățile moderne europene nu depinde exclusiv de deosebirile din structurile social-politice, ci și de moștenirea culturală lăsată de evul mediu, care nu a fost pretutindeni același; cînd vorbim

²³ „Ba și ungur / bătrîni am văzut care știind amîndouă limbile, și cea latinească și cea românească, cînd grăesc latinește și cuvinte și chipuri de grai românești, fără a se pricepe ce fac, aruncă în vorba cea latinească” scrie Petru Maior în *Istoria pentru începutul Românilor în Dacia*, București, Edit. Albatros, 1971, vol. II, p. 47—48.

²⁴ În acest sens, Em. Turczynski, *The role of the Orthodox Church in adapting and transforming the Western Enlightenment in South-Eastern Europe*, „East European Quarterly”, 9, 1975, 4, p. 421, problemă reluată pe larg de autor în cartea *Konfession und Nation. Zur Frühgeschichte der serbischen und rumänischen Nationsbildung*, Düsseldorf, Schwann, 1976. De asemenea, Eduard Winter, *Zur Geschichte der rumänischen Aufklärung in der Donaumonarchie*, „Revue des études sud-est européennes”, 1972, 2, p. 385—391.

despre cultura medievală europeană nu putem avea în vedere un singur tip de cultură, ci o formă de universalitate asemănătoare, acoperind „modele” culturale variate.

În secolele XVII și XVIII interferența curentelor culturale din societatea română a fost favorizată și de marile șantiere deschise în această perioadă, în care a fost înălțată biserica Trei Ierarhi, încărcată de motive orientale, și palatele brâncovenești, ca cel de la Mogoșoaia, cu motive italiene. Numeroase mănăstiri au fost reconstruite și repictate conform unui gust nou care îmbina arta din Istanbul cu cea din Veneția. De altfel, în epoca brâncovenească relațiile cu Italia au fost multiple²⁵, dar ele nu au făcut să se micșoreze interesul pentru arta și literatura orientale²⁶.

Pentru cărturarilor care au lucrat în cancelarii și, mai târziu, în cadrul unor societăți culturale a devenit evident, datorită știrilor variate primite sau a cărților și periodicelor studiate, că situația politică a regiunii sud-est europene devenise foarte complexă. Confruntări de mari imperii se transformau frecvent în războaie îndelungate. Românii au învățat limbile vorbite în aceste imperii limitrofe și au studiat mentalitatea oamenilor și planurile politicianilor. Datele transmise Înaltei Porți de către principii români au influențat adesea deciziile luate de imperiu, după cum, alteori, principii au intervenit direct în tratativele purtate cu austriei sau cu rușii²⁷. Pentru a asigura circulația rapidă a știrilor, poșta a fost întreținută cu atenție și, după ce înregistrase un ecou în scrierile lui Montaigne²⁸, a cunoscut o dezvoltare modernă în secolul XIX. Mai buni cunoscători ai mișcărilor diplomatice și manevrelor de politică internațională decât demnitarilor din capitala imperiului otoman, principii se dovedeau a fi surse prețioase pentru solii veniți din depărtare, care, la rîndul lor, informau pe domnitorii români despre raporturile dintre statele europene. Faptul că în cronicile interne nu pătrund, uneori, decât rare știri despre viața internațională trebuie atribuit orizontului redus al autorilor de scrieri partizane; la curte, asemenea știri erau destul de bogate. Constantin Șerban, de pildă, îl asigură pe Ralamb că ar fi dorit să angajeze 500 de soldați suedezi, exprimîndu-i, în același timp, regretul că cele două țări nu sînt mai apropiate geografic, deoarece, în acest moment de apogeu al puterii suedeze, „starea lui ar fi fost mai bună” în complicatul context internațional sud-est european²⁹. Primul ministru al Franței, Richelieu, avea să recomande ambasadorului acestui stat la Istanbul, un secol și ceva mai târziu, la 22 august 1818, să fie atent la Țara Românească și Moldova: „Situația acestor provincii la granițele celor trei imperii, relațiile lor cu totul particulare, atît cu Poarta, cît și cu puterile limitrofe, dau loc unei mari mișcări de spirite”³⁰. Circulația știrilor a influențat modul de a gândi al cărturarilor

²⁵ O recapitulare la Mario Ruffini, *L'influsso italiano in Valacchia nell'epoca di Costantino-Vodă Brâncoveanu*, 1688—1714, München, 1974, 268 p.

²⁶ Vezi Mircea Anghelescu, *Literatura română și Orientul*, București, Edit. Minerva, 1975, cap. 1.

²⁷ Vezi Andrei Oțetea, *Influența Moldovei și Țării Românești asupra politicii Porții*, „Revista arhivelor”, 1960, 1, p. 49—61.

²⁸ Montaigne, *Essais*, édition Maurice Rat, Paris, Garnier, 1958, vol. II, p. 402: „J'entends que les Valachi, courriers du Grand Seigneur, font des extremes diligences...”

²⁹ Textul în *Căldători străini...*, vol. V, p. 612.

³⁰ Vezi Leonid Boicu, *Geneza chestiunii române ca problemă internațională*, Iași, Edit. Junimea, 1975, p. 15.

care nu au avut nici un moment impresia că trăiesc într-un colț uitat de lume, ocolit de primejdii și de moartea cea de năprasună.

Cărturarii balcanici care au venit pe teritoriul român, pentru a-și desfășura o activitate care nu găsisese condiții normale de lucru în imperiul otoman, de la Gheorghe Brancovici la Dimitrie Philippidis și de la Sevastos Kymenitis la Petru Beron au descoperit aici modele de comportare și de gândire. Se poate scrie, în spiritul istoriografiei romantice, că intelectualii greci au simțit o vie recunoștință pentru „ospitalitatea” oferită de societatea română, „în care intelectualii greci puteau respira o adiere răcoritoare”, deși ni se spune, mai departe, că luminile grecești au fost „lumini balcanice”³¹. Evident este, însă, faptul că prin ospitalitate trebuie să înțelegem școli superioare, tipografii, case în care cărturarii se puteau întruni și discuta; societatea literară „greco-dacică” a fost constituită la București, în 1810, și nu la Smirna sau la Viena, iar această societate a luat inițiativa publicării periodicului „Ermis o loghios” care a avut un rol hotărâtor în mișcarea greacă de renaștere națională³². Alte exemple sînt la fel de grăitoare; dar atunci cînd vorbim despre un „model” avem în vedere însuși faptul că structura activității intelectuale și ideile vehiculate într-o societate care își păstrase autonomia în raporturile cu imperiul otoman erau însușite de cărturarii veniți de la sudul Dunării care știau foarte bine că poziția pe care o dețineau la Poartă principatele române fusese revendicată de regiuni care doreau să-și capete o autonomie. „Modelul” politic român a inspirat pe oameni politici din imperiul otoman și este evident că „modelul” cultural român a oferit puncte de sprijin celor care au orientat spre noi orizonturi culturile balcanice³³. „Ospitalitatea” de care au beneficiat cărturarii balcanici în secolele XVII—XVIII și la începutul secolului XIX trebuie interpretată ca o structură de instituții în care și-au putut desfășura activitatea intelectualii străini și pe care au dorit să o implanteze în țările lor de baștină.

„Modelul” pe care intelectualii balcanici l-au adaptat la realitățile din țările lor a putut inspira datorită faptului că, în toată perioada umanistă europeană, dar mai vizibil în secolele XVII—XVIII, cultura română a evoluat continuu, trecînd de la o formă de universalitate medievală spre

³¹ Ariadna Camariano-Cioran, *op. cit.*, p. 265, 276—277.

³² Vezi datele din articolul Ariadnei Camariano-Cioran din „Revue des études sud-est européennes”, 1975, 4, p. 549—558.

³³ Vezi articolul lui Ion Matei din „Revue des études sud-est européennes”, 1972, 1, p. 65—81; 1973, 1, p. 81—95, în special capitolul *L'autonomie des principautés roumaines — Analogie et modèle pour d'autres pays dominés* (partea a II-a, p. 87—95). Chiar în concepția Înaltei Porți, arată autorul, regimul principatelor române era cu totul special de vreme ce, în 1812, Poarta recunoștea „sîrbilor aceleași avantaje de care se bucură supușii din insulele Arhipelagului și alte părți”, prin tratatul de la București, dar nu îi asimila principatelor române deoarece, folosind desemnarea „sîrbilor” și nu „Serbiei”, Poarta refuza să le acorde autonomia teritorială de care se bucurau necondiționat principatele. Poziția acestora era cunoscută tuturor celor care ar fi putut asista la ceremonia încoronării domnilor români în Istanbul, solemnitate ce consacra un statut politic clar de autonomie — detalii la Corina Nicolescu, *Le couronnement... Încoronajă*”. *Contributions à l'histoire du ceremonial roumain*, „Revue des études sud-est européennes”, 1976, 4. Nu trebuie pierdut din vedere nici faptul că toate cărțile ieșite din tipografiile române și difuzate în Balcani purtau armele princiare; stemele evocau nu numai „Țargradul”, dar înfățișau și o putere contemporană, gata să lanseze și să dirijeze o campanie de eliberare a popoarelor balcanice — vezi, în această privință, analiza pertinentă a stemelor de pe cărți, sigiliului, sculpturilor din vremea lui Șerban Cantacuzino din articolul lui Dan Ionescu, *Ideal and Representation. The Ideal of the Restoration of the Byzantine Empire during the Reign of Șerban Cantacuzino*, „Revue des études sud-est européennes”, 1974, 4, p. 523—535.

o formă modernă de universalitate. Cu siguranță, în societățile balcanice, „modelele” oferite de alte societăți, cele occidentale, cu precădere, au putut dobîndi o mare forță de atracție; dar, de cîte ori s-a urmărit o dezvoltare organică, în special în diaspora din Centrul Europei, s-a avut în vedere și experiența română, instructivă întrucît reliefa o continuitate, o permanentă amplificare și redimensionare a tradiției. Formularea unor soluții complet noi, fără legătură cu tradiția, a fost constant corectată de formulele care îmbinau tradiția cu inovația.

Or, cultura română parcursese un traseu original, îmbinînd tradițiile cu rădăcini în Antichitate și în cultura bizantină cu impulsurile primite din partea culturilor europene în expansiune; se realizase, treptat, o apropiere a celor două mari tradiții care se conturaseră, în civilizația europeană, la începutul mileniului al doilea — tradiția bizantină și tradiția inspirată de ecloziunea carolingiană. Cele două tradiții fuseseră împinse spre individualizare de animozitatea dintre Bizanț și Imperiul de origine germanică, după cum subliniază Stolnicul Cantacuzino și Dimitrie Cantemir, care ne indică limpede faptul că în momentul în care s-au orientat spre mișcarea culturală din centrele italiene și occidentale, în general, cărturarii români au avut conștiința că fac o masivă deplasare culturală, fără să piardă din vedere soluțiile occidentale care nu puteau fi acceptate, întrucît apăruseră într-un context istoric ce nu se repetase în Sud-Estul european. Deschiderea spre noile direcții apărute în societățile din Centrul Europei s-a amplificat în epoca Luminilor, cînd imaginea „Europei” a fost elaborată mai ales cu date comunicate de societățile de pe malul Atlanticului.

O deschidere similară poate fi urmărită în culturile dezvoltate sub impulsul dat de renașterea carolingiană și de programul difuzat de la Roma, datorită contribuției umaniștilor. Aceștia au fost atrași de urmașii „elenilor”, fără să acorde atenție, la începuturi, culturii neo-elenice, de masivă prezență a slavilor, fără să facă distincțiile necesare între diferitele popoare, de romanitatea românilor. Cei care au intrat în contact cu realitățile române, acest fapt l-au consemnat, în primul rînd. Despre războaiele lui Traian și colonizarea Daciei vorbește padovantul Francesco Della Valle, care ajungea, prin 1532, la Tîrgoviște, unde afla „istoria așezării locuitorilor din această țară” de la călugării de la mănăstirea Dealu³⁴. La rîndul său, Anton Verancsics, vicerege al Ungariei, în 1569, discută în lucrarea lui despre cele trei provincii române — *De situ Transylvaniae, Moldaviae et Transalpiniae liber tertius* — numele dat poporului român, cu sensibile variații după stadiul de cunoștințe al celor care inventaseră numele, și insista asupra romanității românilor³⁵. Dar constatări de acest gen își făcuseră apariția, mai timpuriu, în scrierile umaniștilor cu posibilități largi de informare, de unde și marea faimă cunoscută de opera lor printre contemporani și după aceea, precum *Cosmografia* lui Enea Silviu Piccolomini, papă sub numele de Pius II, și unde, în 1501, sînt amintiți geții, dacii și romanii, subliniindu-se „graiul roman” al „vlahilor”³⁶.

În conștiința culturală europeană, românii au pătruns datorită rezistenței eroice în fața puterii care subjugase popoarele balcanice, luptă cunoscută prin știrile despre Ștefan cel Mare, Vlad Țepeș, Iancu de Hune-

³⁴ Textul în *Călători străini...*, vol. I, p. 322—323.

³⁵ *Ibidem*, p. 399, 403.

³⁶ *Ibidem*, p. 471—474.

doara, ca și prin versiunile în limbi străine ale cronicilor autohtone sau prin contactul direct cu autorii lor ³⁷. Această îmbinare dovedește, la rîndul ei, că istoria culturală nu poate fi separată de cea politică sau de cea economică, și că expunerea care trece dincolo de hotarele provinciilor sau ale statelor este datoare să facă apel la alte diviziuni, inspirate de viața oamenilor, decît cele impuse de un program de învățămînt, la un moment dat. Românii au intrat în conștiința europeană prin intermediul imaginii Daciei conturate de umaniști, cu un spor de claritate la bizantinii Laonic Chalcocondil sau Ducas; fundația romană comună a făcut pe umaniștii români și din alte părți ale continentului să se apropie, întrevăzînd problemele comune care stăteau în fața tuturor popoarelor de pretutindeni. A contribuit, apoi, la această apropiere elaborarea unei noi imagini a lumii, din datele furnizate de descoperirile geografice și investigațiile istorice care au lărgit „la scară mondială ancheta asupra omului” ³⁸; s-au adăugat, ulterior, progresele științelor naturii și lupta pentru dreptate ce a unit masele împotriva asupritorilor și i-a făcut pe intelectuali să dea o fundație teoretică atașamentului față de patrie.

Progresul a fost făcut, așadar, din ambele părți, după cum ne indică și pledoaria caldă a unor intelectuali din societăți mai îndepărtate pentru cauza unirii și independenței poporului român, la mijlocul secolului trecut; pledoarie care a fost puternic stimulată de acțiunea hotărîtă a poporului în acel moment, dar care a fost și rezultatul unei acumulări de cunoștințe despre poporul romanic care rezistase în fața opresiunii copleșitoare.

Desprinderea de cele două forme de universalitate medievală, evidentă în toate culturile europene moderne, a condus spre o nouă formă care s-a cristalizat în epoca Luminilor și a deschis perspectivele universalității ce a îmbrățișat, în faza revoluțiilor, toate națiunile europene. În acest proces, o serie de culturi au contribuit direct la mai buna cunoaștere reciprocă și la evoluția unei conștiințe europene, întemeiată pe cuceririle „civilizației”, datorită modului deliberat în care au favorizat activitatea comună a intelectualilor de formații diferite în centre care difuzau cunoștințe și valori la mai multe popoare. Culturilor care au conexas curente intelectuale și au făcut asimilabile, prin sinteză, datele comunicate de societăți diferite, li se datorește apariția unui nou ansamblu, al „Europei națiunilor”. În șirul acestora, cultura română care a propagat continuu ideea de libertate, independență, demnitate umană, ocupă un important loc, pe care-l aduce în lumină investigarea atentă a mărturiilor privind „prezențe române peste hotare”, precum și a conceptelor pline de înțeles și a discriminărilor subtile, proprii spiritului de sinteză și prezente în scrișul și pictura din umanismul român.

³⁷ În anii în care Della Valle discuta cu călugării de la Dealu era, probabil, redactată cronica despre Radu de la Afumați despre care vorbește Pavel Chihaia, *De la Negru Vodă la Neagoe Basarab*, București, Edit. Academiei, 1976, p. 93—105. Pentru ideea romanității, de văzut cartea fundamentală a lui Adolf Armbruster, *Romanitatea Românilor. Istoria unei idei*, București, Edit. Academiei, 1972.

³⁸ Michel Molat, *Humanisme et grandes découvertes (XVe—XVIe siècles)*, „Francia”, München, III, 1976, p. 221—235. Pentru raporturile dintre Orientul ortodox și Occidentul catolic, în vremea Renașterii, de văzut, mai ales, Federico Chabod, *Storia dell'idea d'Europa*, Bari, Laterza, 1967; despre progresele făcute în cercurile savante occidentale de cunoașterea Sud-Estului european — mai ales în urma secularizării gândirii și a reacției în fața pericolului otoman —, dar și despre persistența unor imagini deformate, mai ales de planurile cabinetelor imperiale, vezi Mathias Bernath, *Südosteuropäische Geschichte als gesonderte Disziplin in Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*, Berlin, 1973, p. 135—144.

CENTRES ROUMAINS DE DIFFUSION CULTURELLE AUX XVII-e—XVIII-e SIÈCLES

RÉSUMÉ

Les contacts culturels entre les peuples européens ont varié au long des trois grandes périodes de civilisation : le moyen âge, l'époque humaniste et l'époque industrielle. Pendant l'époque humaniste, entre la Renaissance et les Lumières, les contacts diffèrent d'une région du continent à l'autre ; il y a, pourtant, quelques centres où les contacts ont été plus intenses qu'ailleurs et qui ont joué un rôle similaire dans la vie du continent. Il s'agit des centres de connexions localisés dans les Pays-Bas, la Suisse et les principautés roumaines.

L'auteur du présent article s'applique à présenter les foyers de vie intellectuelle qui ont promu les connexions dans la culture roumaine, notamment les chancelleries princières, où l'on apprenait des langues très diverses, les typographies, où l'on faisait des traductions et l'on imprimait des livres pour les peuples voisins, et les écoles slavo-roumaines et les académies princières avec leur enseignement en langue grecque. Les connexions ont été très intenses en Transylvanie, où une confrontation particulièrement vive eut lieu entre les principes traditionnels et les idées de la Réforme et de la Contre-Réforme ; les connexions ont été dynamisées par les conflits entre de grandes empires dans cette même aire du continent.

Un „modèle” culturel et politique est issu de cette activité intellectuelle et il a été reconnu comme tel par les lettrés et hommes politiques du Sud-Est européen.

ASPECTE ALE ANGAJĂRII ROMÂNIEI ÎN PRIMUL RĂZBOI MONDIAL

DE

Colonel VICTOR ATANASIU

Îndelungata istorie a poporului român reprezintă un neîntrerupt șir de lupte pentru apărarea pământului strămoșesc și a entității sale naționale împotriva tuturor urgiilor pe care vremea le-a abătut asupra sa. Valurile pustiitoare ale migrațiilor, invaziile succesive ale marilor imperii și, în timpurile mai apropiate, tendințele expansioniste ale unor puteri capitaliste reprezintă, într-o expresie centralizată, doar câteva suite ale mării sale epoei. Ele au fost de natură să-i distrugă în repetate rânduri valorile materiale și spirituale clădite cu trudă, să împrăstie agoniseala țaranului și muncitorului român, care după fiecare furtună a trebuit aproape din nimic să-și făurească o vatră și să adauge încă ceva la pașnicile-i elemente de tradiție. Este un lucru unanim recunoscut, că din cele mai îndepărtate vremi poporul român s-a dovedit deosebit de ospitalier, dar că acestui sentiment nativ i s-a răspuns adeseori cu neloyalitate. De aceea el apare uneori bănuitor și circumspect. Acest proces istoric, cu atâtea tenebre, a oferit românilor lecții de neuitat, fără a-i modifica însă trăsăturile etnice, cumpătarea și modestia sa specifică. Pe bună dreptate, scriitorul Mihail Sadoveanu, adinec cunoscător al trecutului și firii poporului căruia el însuși îi aparține, făcea următoarea caracterizare : „sint neamuri care prind rădăcină în pământ ca pădurile și ca ierburile. Acestea se ridică din furtuni și din puhoai, stăruind și pentru ele plinirea timpului.

Asemenea neamuri nu arată morminte altora, nu deschid puhoai de sînge și nu clădesc piramide de leșuri; nici nu adună în haznale aurul lumii. Nu se bucură de bunuri prea mari și de fală prea înflorită. Viața plugarului și a păstorului statornic e mărginită; e ordonată de apusuri și asfințituri, de anotimpuri, de vatra familiară și de mormintele strămoșilor. Mulțămirea lui materială e mediocră; de aceea își creează bunuri sufletești. Religia și legenda, cîntecul și tradiția sint pentru el bunuri mai substanțiale decît aurul.

Din această categorie s-a întîmplat să fie pămîntenii aceștia din Dacia și din preistorie”¹.

Aria de dezvoltare a poporului român a fost cu timpul restrînsă tocmai datorită unor astfel de împrejurări. Așezările sale, ca dealtfel

¹ Mihail Sadoveanu, *Viața lui Ștefan cel Mare*, Editura de stat pentru literatură și artă, București, 1954, p. 14.

și ale altor popoare, nu puteau reprezenta în trecutul mai îndepărtat nici densitatea zilelor noastre și nici o repartizare omogenă pe unitatea de suprafață. În aceste condiții, acțiunile de invazie au scindat unitatea etnică și demografică a strămoșilor noștri. Așa se explică faptul, că în afara hotarelor țării au rămas insule mai mult sau mai puțin compacte ale arborelui genealogic românesc, supuse în timp diferitelor acțiuni de eroziune, atât sub raport material cât mai ales spiritual. Tendințele de desnaționalizare au căpătat uneori aspecte dramatice, chiar acolo unde erau mase compacte, populație majoritară românească, așa cum a fost de pildă cazul Transilvaniei. Curentul de unitate, tendința de unire a românilor apare astfel ca un proces legic și în același timp ca o ripostă firească la tendințele străine de a menține sub stăpînirea lor, de a exploata un popor care cerea să fie repus în drepturile sale istorice.

În conștiința maselor ca și a conducătorilor săi s-a păstrat puternic ecoul acțiunilor glorioase conduse de vitejii săi voievozi, a căror titlu reprezintă autentice documente ce poartă prin timp o realitate istorică de nedezmințit. Mircea cel Bătrîn, într-un document dat la mănăstirea Tismana, datat 23 noiembrie 1406² se intitula „Io Mircea mare voievod și domn singur stăpînitor a toată țara Ungrovlahiei și al părților de peste munți, încă și spre părțile tătărăști³ și herțeg⁴ al Amlașului și Făgărașului și domn al Banatului Severinului și de amîndouă părțile peste toată Podunavia⁵, încă pînă la Marea cea Mare⁶ și singur stăpînitor al cetății Dîrstor”⁷. Filippo Buonaccorsi Callimachus, umanist italian aflat în slujba coroanei polone, vorbind în anul 1490 despre luptele muntenilor și moldovenilor pentru neafîrnare, amintește și despre statutul lor de autonomie față de Imperiul otoman⁸. Mărturia lui Callimachus reprezintă cea mai concludentă dovadă că acest statut figura în tratate, cunoscute nu numai de români și turci ci și de diplomația europeană. Acest document apărea la numai 12 ani de la data cînd Ioan Țamblac, solul domnului Ștefan cel Mare la dogele Veneției, solicita ajutorul acesteia împotriva lui Mehmed al II-lea, care pregătea o campanie împotriva Moldovei, cu scopul de a-i ocupa cele două cetăți din sudul țării: Chilia și Cetatea Albă⁹. A mai trebuit încă un secol de lupte și cumplite jertfe pentru ca istoria poporului român să poată înregistra pentru prima oară actul celei dintîi a sale uniri. Dat pentru prima oară în Iașii Moldovei și repetat în Alba Iulia Transilvaniei, titlul lui Mihai Viteazul ca domn al celor trei țări române unite suna astfel: „Io Mihai voievod și domn a toată Țara Românească și al Ardealului și al Țării Moldovei”¹⁰. În legătură cu această unire, istoricul Lupaș arăta, că „tot ce s-a lucrat și s-a plănuțit de la 1601 pînă la 1918

² Orig. slav și trad. rom., *Documenta Romaniae Historica*, B, vol. I, p. 70-71.

³ Ținut în sudul regiunii dintre Prut și Nistru, eliberat de Basarab I, de sub dominația tătară.

⁴ Duce.

⁵ Dobrogea.

⁶ Marea Neagră.

⁷ Siliștra.

⁸ Șerban Papacostea, *Politica externă a Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare: puncte de reper*, în „Revista de istorie”, nr. 1/1975, p. 15-31.

⁹ Orig. italian și trad. rom., I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. II, București, 1913, p. 342-350.

¹⁰ Trad. rom., *Documente privind istoria României*, B., sec. XVI, vol. VI, p. 390.

de o latură și de alta a Carpaților /.../, a fost ca o pregătire îndelungată și temeinică pentru dorita ei înfăptuire pe veci¹¹.

În acest context, Unirea principatelor a însemnat concretizarea, într-o primă etapă, a năzuinței spre unitatea statal-politică a națiunii române. Unirea a fost și preludiul Independenței, tinărul stat național luptând ferm în continuare împotriva oricărui amestec străin.

Redeschiderea crizei orientale din anii 1875—1876 crea un nou cadru de relații, care se înscria pe linia realizării aspirației de cucerire a independenței depline. Dar cu toată cooperarea existentă în luptă între ostașii ruși și români, cu toată bravura și jertfa de sine recunoscute, țarismul s-a opus acceptării României la masa tratativelor. Trimisului român, colonelul Eraclie Arion, nu i s-a recunoscut dreptul de a participa la negocierile de armistițiu și preliminariile păcii de la Kazanlık¹²⁻¹³, deși, așa cum a arătat ministrul de externe al României, Mihail Kogălniceanu, era „absolut drept ca România să participe la negocieri așa cum a participat la lupte”¹⁴. Atitudinii protestatate a guvernului român față de încălcarea normelor de drept internațional și de etică rezultate din lupta comună, autoritățile țariste au răspuns cu duritate mergând pînă la amenințarea cu ocuparea teritoriului român cu forța armată¹⁵. Reprezentanții burgheziei române, descurajați de atitudinea Imperiului țarist, s-au depărtat de acesta căutînd să poată stabili balanța relațiilor din punct de vedere extern printr-o alăturare la Germania (Puterile Centrale). În conjunctura dată un punct de rezim se cerea încercat. Regele se considera că poate oferi o garanție ! Cit a fost de efemeră și această negociere a dovedit-o timpul. Dealțul „tranzacția” însăși nu a fost cunoscută de masele populare, ea constituind un act secret, chiar pentru mulți din cei mai apropiați colaboratori ai regelui Carol I¹⁶. Acest tratat a făcut obiectul reinnoirilor la fiecare cinci ani, pînă în preajma primei mari conflagrații mondiale. În toată această perioadă, în fața tinărului stat independent a figurat, ca un imperativ, problema desăvîșirii unității statale, premisa majoră a dezvoltării demne și juste a poporului român. În acest timp, pe plan extern se înregistra o tot mai accentuată dezvoltare economică a unor state capitaliste în detrimentul altora. Astfel, țări ca Germania și Statele Unite ale Americii au reușit a depăși rapid vechi state industriale și posesoare de întinse domenii coloniale cum erau Anglia și Franța. Din aceste cauze s-a ajuns într-o etapă de trei decenii la schimbarea raportului de forțe, la modificarea statu-quo-ului economic realizat anterior și a cărui încercare de restabilire nu mai era posibilă decît pe calea armelor. În conjunctura dată, cel mai interesat stat capitalist într-o nouă re-împărțire a lumii era Germania. În dorința sa de a obține noi debușeuri

¹¹ I. Lupaș, *Istoria unirii românilor*, București, 1937, p. 152—153.

¹²⁻¹³ *Documente privind istoria României. Războiul pentru independență*, vol. VIII, București, 1954, p. 378; Ministerul Afacerilor Străine, *Documente oficiale din corespondența diplomatică de la 5/17 octombrie 1877 pînă la 15/27 septembrie 1878, prezentate Corpurilor legiuitoare în sesiunea anului 1880—1881*, București, 1880, p. 27—29.

¹⁴ *Documente privind istoria României. Războiul pentru independență*, vol. VIII, București, 1954, p. 507—509.

¹⁵ Arhiva Ministerului Afacerilor Externe, fondul 71/U.R.S.S., anii 1812—1920, vol. 133, p. 72; „Analele Institutului de studii istorice și social-politice”, XIV (1968), nr. 4, p. 55—58.

¹⁶ Emil Diaconescu, *România și Marile puteri după Congresul de la Berlin pînă la 1914*, Institutul grafic „Presa bună”, Iași, 1937, p. 12.

pentru produsele industriale s-a ciocnit de Anglia, care dispunea de numeroase și variate piețe de desfacere pe întregul glob. Între imperialismul britanic și cel german s-a ajuns în acest fel la o stare conflictuală, care a constituit cauza principală a celui dintii război mondial, cele două mari puteri reprezentând în acest stadiu și exponențele celor două alianțe imperialiste, bine conturate. Referitor la acestea, Lenin arăta că „au acaparat o anumită cantitate de pradă, iar doi rechini, cei mai mari și mai puternici — Germania și Anglia — au jefuit cel mai mult”¹⁷. Cu alte cuvinte, ceea ce a dus marile state capitaliste la constituirea — spre începutul celui de-al XX-lea secol — a celor două grupări de state care-și vor disputa pretențiile de hegemonie au fost condițiile de ordin economic. Faptul este unanim acceptat. „Regruparea forțelor pe arena internațională — menționează Constantin Nuțu — era încheiată în preajma anului 1908”¹⁸.

Acestei contradicții dintre Anglia și Germania i s-a adăugat și contradicțiile existente între celelalte puteri imperialiste. În jocul alambicat al ciocnirilor de interese s-a înscris și politica Rusiei țariste. Scopurile ascunse ce le urmărea regimul țarist sînt relatate deosebit de clar de către Lenin: „Țelul politicii imperialiste a Rusiei — evidenția marele elasic — țel dictat de rivalitatea de veacuri și de raportul obiectiv dintre marile puteri pe arena internațională, poate fi rezumat astfel: să zdrobească Germania în Europa cu ajutorul Angliei și Franței pentru a jefui Austria (luîndu-i Galitiia) și Turcia (luîndu-i Armenia și în special Constantinopolul), iar apoi cu ajutorul Japoniei și al aceleiași Germanii, să zdrobească Anglia în Asia pentru a pune mîna pe întreaga Persie, pentru a termina cu împărțirea Chinei etc.”¹⁹.

În afirmarea acestor interese imperialiste au luat ființă două tabere: Puterile Centrale (Germania și Austro-Ungaria) și Antanta (Anglia, Franța și Rusia țaristă, la care s-au adăugat mai târziu Statele Unite ale Americii și Italia). Caracterul nejust al războiului dus de aceste state apare azi ca un fapt pe deplin demonstrat. Trebuie adăugată însă și mențiunea, că atunci cînd interesele acestor state dictau nu se dădeau înapoi de a încheia alianțe chiar cu puteri din tabăra opusă pentru a realiza avantaje pe seama unor terțe state, alese de preferință dintre cele mici sau mijlocii. În articolul „Pacifism burghez și pacifism socialist”, scris în luna ianuarie 1917, Lenin arăta în această privință: „Cu cît țarismului îi devine mai clară imposibilitatea reală militară de a recăpăta Polonia, de a cucerii Constantinopolul /.../, cu atît mai mult este el silit să încheie o pace separată cu Germania, adică să treacă de la alianța imperialistă cu Anglia împotriva Germaniei, la o alianță imperialistă cu Germania împotriva Angliei /.../. Încă de acum cîteva luni s-a conturat o tendință accentuată a cercurilor imperialiste dominante din Germania spre o alianță cu Rusia împotriva Angliei. Baza alianței o va constitui, pe cît se vede, împărțirea Galitiiei, a Armeniei, și, poate, și a României”²⁰. Referindu-se la trata-

¹⁷ V. I. Lenin, *Opere complete*, vol. 30, Editura politică, București, 1964, p. 246.

¹⁸ Constantin Nuțu, *România în anii neutralității, 1914—1916*, Editura științifică, București, 1972, p. 32.

¹⁹ V. I. Lenin, *Opere complete*, vol. 30, Editura politică, București, 1964, p. 186—187

²⁰ *Ibidem*, p. 244, 245.

tivele secrete dintre Rusia țaristă și Germania, într-un alt articol („O cotitură în politica mondială”), publicat în același timp, Lenin arăta : „Nu este exclus ca o pace separată între Germania și Rusia, să fi fost, totuși, încheiată /.../. Cit despre planul de împărțire a României între Rusia și Quadrupla Alianță, respectiv Puterile Centrale, despre aceasta se vorbește pe față în presa imperialistă germană !”²¹.

Acestea fiind realitățile, în timp ce reprezentanții a numeroase state, printre care și cei ai marilor puteri se adunau la masa unei conferințe de pace²², preparativele pentru marele conflict se desfășurau în mod susținut. Tensiunea politică creștea cu fiecare zi. Cancelariile diplomatice ale marilor puteri își dezvăluiau tot mai clar intențiile. S-a ajuns la note ultimative și declarații de război. La numai o lună după atentatul de la Sarajevo (15/28 iunie 1914), Austro-Ungaria a declarat război Serbiei, iar după câteva zile, partenera majoră a Triplei Alianțe, Germania, a declarat război Rusiei, la 19 iulie / 1 august și Franței, la 21 iulie / 3 august. Primul război mondial era în mod practic declanșat. Italia, deși aliată a Puterilor Centrale s-a declarat neutră. Atitudinea sa a fost de natură să ofere un exemplu și să influențeze și orientarea României. „De ce să intrăm în acțiune — afirma Ioan Filitti — cînd avem, în favoarea neutralității exemplul edificant al Italiei”²³. Cauzele care obligau însă România la neutralitate erau mai adînci. Aflată în zona de interferență a intereselor marilor puteri, ea a trebuit să țină seama de complexitatea situației existente și să acționeze conform necesităților asigurării independenței, suveranității și integrității sale, cit și pentru realizarea aspirației de veacuri a poporului român, desăvîrșirea statului național unitar. Din aceste motive, izbucnirea primului război mondial, a adăugat sentimentelor inițiale de îngrijorare ale opiniei publice și pe acelea de întemeiată speranță, deoarece conflictul deschis între marile puteri putea aduce o conjunctură favorabilă pentru realizarea aspirațiilor naționale. Așa cum arăta V. I. Lenin „trăim într-o epocă în care foarte mulți români și sirbi (în raport cu numărul total al românilor și sirbilor) locuiesc în afara granițelor statului «lor», că în general «construcția de stat» în direcția burghezo-națională nu s-a terminat în Balcani...”²⁴. Referindu-se la această stare de fapt ca și la tendința de eliberare a națiunilor de sub tutela marilor puteri, Lenin sublinia : „În special politica dusă și de Austria și de Rusia, atît în timp de pace cît și în timp de război, e o politică de înrobire a națiunilor și nu de eliberare a lor. Dimpotrivă în China, Persia, India și în alte țări dependente observăm, în ultimele decenii, o politică de trezire la viața națională a zeci și sute de milioane de oameni, de eliberare a lor de sub jugul „marilor” puteri reacționare. Războiul dus pe această bază istorică poate fi și în prezent un război burghezo-progresist, de eliberare națională”²⁵.

²¹ *Ibidem*, p. 341, 342.

²² Arhivele statului București, fond Casa regală, dosar nr. 15/1907, f. 1—4. (În anul 1907 a avut loc cea de-a doua conferință a păcii, din inițiativa Rusiei).

²³ Ioan D. Filitti, *Politica externă a României și atitudinea ei în conflictul european*, București, 1915, p. 56.

²⁴ V. I. Lenin, *Opere complete*, vol. 30, Editura politică, București, 1964, p. 355.

²⁵ *Ibidem*, vol. 26, p. 318—319.

În acest context, ideea luptei pentru unitate națională „a animat toate clasele și păturile sociale, a inspirat programele de acțiune ale tuturor partidelor politice românești”²⁶. Opinia publică din România, indiferent de orientarea politică, s-a situat pe această poziție; căile și formele de realizare erau însă diferite, funcție de o anumită grupare sau personalitate politică.

Mișcarea socialistă, în general mișcarea muncitorească, s-a situat pe cea mai înaltă poziție, excluzând războiul ca mijloc de realizare a dezideratului național. Socialiștii români au fost adepții acelor principii revoluționare ce au proclamat atât dreptul popoarelor la autodeterminare, cât și pe acela — subliniat de Lenin — al posibilității desăvârșirii statului lor național. Ei păstrau vii cuvintele lui F. Engels, care încă din anul 1888, într-o scrisoare adresată lui Ion Nădejde, directorul revistei marxiste „Contemporanul”, arăta: „Țarismul căzînd, puterea nelegiuită reprezentată acum prin Bismarck, lipsită de sprijinul său, cel mai puternic, va cădea și ea; Austria se va desface în bucăți, pierzînd singura pricină de viață ce mai are, datorită de a împiedica, prin existența sa pe părți de a înghiți națiunile împrăștiate de la Carpați și din Balcani; /... dacă miine despotismul din Petersburg ar cădea, poimîne n-ar mai fi în Europa nici o Austro-Ungarie /.../ în asemenea luptă n-am putea să ținem cu vreunul din luptători; dimpotrivă, le-am dori ca să fie cu toții bătuți dacă s-ar putea”²⁷. Pe aceste principii și-a orientat activitatea revoluționară mișcarea muncitorească din România, care vedea în politica de neutralitate singura linie de conduită corespunzătoare. În raportul Comitetului executiv, prezentat la Congresul extraordinar al P.S.D.R., început în ziua de 10 august 1914 se arăta: „Congresul se ridică împotriva oricăror aventuri războinice și declară că singura politică compatibilă cu interesele vitale ale țării este neutralitatea sinceră și definitivă, pentru a cărei menținere muncitorimea română se va lupta chiar cu prețul singelui său, apărînd integritatea teritorială a țării împotriva oricărei încercări de violare”²⁸. Idealul național al poporului român, eliberarea teritoriilor românești aflate sub stăpînire străină și întregirea statului național unitar erau înțelese deplin de mișcarea socialistă. Riscurile imprevizibile ale angajării țării în marele conflict, într-un moment în care nimeni nu putea anticipa cu certitudine de partea cui va fi victoria, cu o economie de război slab dezvoltată, produceau puternice motive de îngrijorare mișcării socialiste și nu numai acesteia. De aceea, cînd au început presiunile din ambele tabere, pentru a determina intrarea României în război, pericolul lua proporții și a fost necesară multă prudență și deosebită atenție pentru a nu se face un pas greșit, cu consecințe iremediabile. Acestea sînt motivele pentru care anii de neutralitate ai României, în preajma unui front deschis, pe care se înfruntau mari puteri imperialiste,

²⁶ Dr. Augustin Deac, *Caracterul participării României la primul război mondial*, Editura politică, București, 1973, p. 10.

²⁷ *Presa muncitorească și socialistă din România, 1865—1900*, vol. I, Partea I-a (1865—1899), București, Editura politică, 1964, p. 190 (după „Contemporanul”, anul VI, p. 570—573); vezi și Gheorghe Zaharia, Mircea Mușat, *Lupta pentru independență și unitate statală—permanență a istoriei poporului român*, în „Anale de istorie”, anul XXI, nr. 1/1975, p. 68 ș.a.

²⁸ *Documente din istoria mișcării muncitorești din România, 1910—1915*, Editura politică, București, 1968, p. 811.

au constituit momente de mare primejdie și impuneau calm și clarviziune politică.

Burghezia, principal factor de guvernământ, avea poziția ei. Aceasta consta în realizarea dezideratului național în mod prioritar pe calea armelor. Dar angajarea în război implica existența unei baze economice în măsură a asigura potențialul militar necesar. Această bază era însă destul de slabă, România aflându-se abia la începutul industrializării sale. Pe de altă parte, pătrunderea și creșterea ponderii capitalului străin a făcut ca în perioada antebelică România să devină tot mai dependentă de diferite grupuri financiare germane, franceze, engleze etc., prin investiții în domeniul bancar și comercial.

În această situație de deosebită complexitate, formula unică pentru momentul anului 1914 era doar neutralitatea. Timp de doi ani, făcând cu mari dificultăți față problemelor atit de acute care confruntau țara, diplomația românească a reușit să o mențină în afara ostilităților armate, fără a întrerupe relațiile politice și economice cu cele două tabere beligerante. În tot acest timp solicitările, care începând cu anul 1915 s-au transformat în adevărate presiuni din partea celor două mari coalitii, pentru a forța intrarea României în război, au impus în cele din urmă acest lucru sub forma unui „ultimatum”. Din documentele diplomatice ale vremii, faptul rezultă cu deplină claritate. Astfel, din instrucțiunile trimise de ministrul de externe al Austro-Ungariei, baronul Burian, lui Ottokar Czernin, ministrul acesteia la București, rezultă că se indica folosirea — în convorbirile cu primul ministru român — a unui ton imperativ și amenințător. Intrarea trupelor rusești în România — se spunea în telegrama din 7 august 1916 — „ar atrage aceeași măsură din partea noastră și ar face astfel din România teatrul de război”²⁹⁻³⁰. La rîndul său Czernin, raporta Vienei, despre existența unui „ultimatum” rusesc în care era vorba de prezența unei armate țariste de 100 000 de oameni la hotarele României. Guvernul român — scria Czernin — trebuia să aleagă dacă această trupă va intra în țară ca amică sau ca inamică. Consiliul de coroană, care a hotărît intrarea României în război „a fost pus de rege în fața unui fait accompli”³¹.

Șantajul împotriva României a cunoscut forme și metode extrem de variate. Cel mai ades, cererile adresate pentru diverse nevoi unor state se cereau a purta girul unui angajament politic. Așa de exemplu, pentru executarea unei comenzi de 100 000 proiectile unice la fabrica Krupp, în septembrie 1914, al cărei export fusese oprit, colonelul Rudeanu a trebuit să meargă în audiență la ministrul de război, generalul Falkenhayn, care a condiționat posibilitatea livrării de intrarea României în război alături de Puterile Centrale. O situație similară s-a petrecut și la Viena, unde ministrul de război Krabotin a cerut în schimbul a 5 000 de arme Steyr, 500 vagoane de benzină³². În audiență cu același scop, pe care a avut-o la ministrul de război al Angliei, lordul Kitchener, cit și

²⁹⁻³⁰ *Cartea roșie austro-ungară. Documente diplomatice privitoare la relațiunile dintre Austro-Ungaria și România în perioada de la 22 iulie 1914 pînă la 27 august 1916, f.e., f.d., p. 71-72.*

³¹ *Ibidem*, p. 88.

³² Colonel Vasile Rudeanu, *Memorii*, vol. I (exemplar dactilografiat), f. 140 și 144.

la ministrul de externe Sir Eduard Grey, colonelul Rudeanu a primit același invariabil răspuns : „Cînd România va intra în război alături de noi, îi vom da toate armamentele și munițiile de care va avea nevoie”³³. Și exemplele de acest fel s-ar putea încă mult înșirui pînă la cel mai categoric — telegrama din 23 iunie/6 iulie 1916 a comandantului *en chef* al armatelor franceze, la insistențele comandamentului militar țarist, care cerea primului ministru român, Ion I. C. Brătianu să se pronunțe „acum ori niciodată” asupra intrării neîntîrziate a României în război alături de Puterile Antantei³⁴. În aceste condiții, intrarea României în război nu a constituit un act liber cugetat a acelor care aveau dreptul să-l facă, ci a fost impus din afară. După ce trăise timp de doi ani sub obsesia tragediei Serbiei și Belgiei, poporul român intra în vîltoarea războiului. Conducătorii destinului său, pe cît le-a stat cu putință, au căutat să obțină în baza tratatelor încheiate asigurările pe care țara le cerea pentru drepturile istorice și marile sacrificii la care se angaja.

Momentul angajării României în război nu era însă din punct de vedere militar cel mai oportun. El era un efect al stringenței nevoilor pe care le aveau Puterile Antantei, angajîndu-și partenera de luptă fără un studiu complet al situației date și fără să-și fi făcut un proces asupra consecințelor tragice la care aceasta putea fi expusă. Inoportunitatea momentului și impunerea lui de către aliați apar în lumina documentelor ca fapte pe deplin dovedite. În acest sens, în cadrul Comitetului parlamentar secret, care a avut loc între 28 noiembrie și 7 decembrie 1916, André Tardieu declara : „Noi am antrenat România în luptă fără a fi studiat, nici calculat, nici cunoscut posibilitățile pe care inamicul le putea pregăti contra ei și pe cale de consecință, fără a grupa pe teritoriul român sau pe frontul din Macedonia mijloacele materiale și umane care ne-ar fi permis poate să răsturnăm planurile inamicului”³⁵. Primul ministru englez James Ramsay Mac Donald, împărtășind părerea lordului Thomson din acest punct de vedere, se raliază în același timp și opiniei franceze : „Cînd în fine decizia a fost luată, el avu conștiința faptului că momentul era inoportun”³⁶. Pe bună dreptate, generalul Gambiez putea exprima concluzia : „Fără îndoială, România fusese aruncată în aventură”³⁷. Generalul german Falkenhayn, surprins de „hotărîrea” României a făcut unele aprecieri, a căutat și el unele explicații. El considera că generalul Joffre, ca exponent al Înaltului comandament francez a făcut-o „pentru a deplasa atenția lumii de la ofensiva de pe Somme, care eșuase” și ca o consecință a presiunii din partea Rusiei, a cărei ofensivă din Galiția „se împotmolise”. „La 14 august 1916 — consemna Falkenhayn — România a declarat războiul în mod surprinzător de timpuriu. Eu îmi inchipuiam că intrarea în război, dacă urma să se producă chiar în acel an, trebuia să aibă loc după stringerea recoltei, adică spre sfîrșitul lunii

³³ *Ibidem*, f. 236.

³⁴ Colonel Victor Atanasiu, *Unele considerații asupra angajării României în primul război mondial. Ipoteza „Z”*, în „Studii”, tomul 24, nr. 6 1971, p. 1 220.

³⁵ Général F. Gambiez, colonel M. Suire, *Histoire de la première guerre mondiale*, tome I, Paris, 1968, p. 371.

³⁶ Préface de James Ramsay Mac Donald a l'œuvre de brigadier-général lord Thomson of Cardington, *Smaranda*, Paris, p. 150.

³⁷ Général F. Gambiez, colonel M. Suire, *op. cit.*, p. 371.

septembrie. Nu este încă pe deplin clarificat care au fost cauzele care au grăbit-o³⁸. Generalul german făcea această apreciere în octombrie, 1920. Există însă și afirmații, care acuză de rea credință chiar unele înalte cercuri politice și militare țariste. Așa de exemplu, H. Vast scria : „Soldatul rus se lupta bine, ofițerii își antrenau cu bravură oamenii. Însă unii șefi mari erau suspecti. Rennenkampf lăsase să-i scape germanii încercuți între cele patru riuri ; colonelul Manouilof fusese spinzurat ca trădător. Ministrul de război Soukhomlinof, căsătorit cu o austriacă, i s-a dovedit, în urma unui proces celebru, suspecte compromisuri cu inamicul. În fine, miniștrii Protopopof, și Sturmer gindeau la ieșirea Rusiei din Antantă... Rusia promisese ajutor de 200 000 de oameni. Ea a trimis mai puțin de 20 000³⁹. Asupra numărului, calității și misiunii celor aproximativ 20 000 de oameni, trimiși în ajutorul României, care constituiau Corpul 47 rus (2 divizii de infanterie și una divizie cavalerie), sub comanda generalului Zaioncikovski, generalul rus Brussilov consemnează : „Generalul Zaioncikovski refuză la început categoric acest comandament, apreciind că, față de compunerea și calitatea trupelor ce i se pun la dispoziție, acest corp nu era în stare să țină sus drapelul armatei ruse. El cerea cel puțin 3—4 divizii de calitate bună, fără de care nu-și putea asuma răspunderea... El pleacă spre Moghilev. Nu știu ce explicații i-a dat Alexeev, dar el se duse la postul său foarte supărat, rămânind cu aceleași trupe. Îmi scrie că Alexeev i-a afirmat că importanța corpului său era cu totul secundară și că nu va întlni în Dobrogea nici o rezistență specială⁴⁰. În fine, din lungul șir de mărturii asupra momentului angajării României, mai redăm aprecierea lui Alfred Westphal, casier general al Ligii drepturilor omului : „La finele lui iunie 1916, aliații treceau printr-o perioadă foarte critică. Verdun era mai amenințat ca oricând. Ofensiva de pe Somme nu părea să dea ceea ce se aștepta de la ea. Armata engleză era încă în plină formațiune. Armata lui Brussiloff, după ce pierduse 800 000 oameni în Galiția, se retrăgea în dezordine. Aripa stingă a armatei rusești rămăsese în vînt în Bucovina și inamicii erau la porțile Ucrainei, marele lor obiectiv. În acest moment, generalul Alexeieff, comandantul armatelor ruse, solicită intervenția imediată a României⁴¹.

Acest scurt tur de orizont asupra perioadei de neutralitate, cu sabia lui Damocles permanent deasupra capului, ca și a momentului impus de aliați pentru angajarea în război, exprimă cit se poate de simplu și clar primejdiile care amenințau statul român, dificultățile și în același timp răspunderile care apăsau pe umerii conducătorilor politici ai întregului popor român. Analiza atentă a tuturor factorilor economici și politici, interni și externi, a scopurilor urmărite și a consecințelor acestui război, conduce la aprecierea, pe deplin întemeiată, că războiul în care s-a angajat și l-a purtat România a avut un caracter drept, deosebindu-se în mod radical de cel atribuit în ansamblu acestui uriaș conflict armat. Așa cum

³⁸ General Erich von Falkenhayn, *Campania Armatei 9 împotriva românilor și rușilor, 1916/17*, traducere, București, 1937, ed. a 2-a, p. 15.

³⁹ H. Vast, *Petite histoire de la grande guerre*, Paris, 1919, p. 134—135.

⁴⁰ *România în războiul mondial 1916—1919*, vol. I, Imprimeria națională, București, 1934, p. 94; Mémoires du général Broussilov. Guerre 1914—1918, p. 224.

⁴¹ „La voix des communes” din 3 martie 1919.

este bine cunoscut și a fost reamintit pe scurt, România nu numai că nu exporta capital și nu participa la împărțirea pieței mondiale, dar se afla ea însăși în sfera de influență a marilor puteri imperialiste, făcea obiectul acestei împărțiri, monopolurile străine disputându-și locul pe piața românească și acaparându-i pozițiile cheie ale economiei sale. „Cu toate că primul război mondial a avut un caracter imperialist — sublinia tovarășul Nicolae Ceaușescu — poporul român nu a participat la acest război călăuzit de intenții de cotropire și anexiune teritorială”⁴². Caracteristica principală a momentului istoric în care România a intrat în război o constituia faptul — subliniat de Lenin — că procesul de făurire a statului național unitar român nu era încheiat, că întinse teritorii locuite de români se aflau încă sub stăpânire străină. Lozincă sub care s-a angajat în luptă armata română — eliberarea teritoriilor românești aflate sub dominația austro-ungară — constituia în convingerile contemporanilor un drept de restituție istorică. El era ca atare formulat și deci recunoscut în art. 4 al tratatului de alianță încheiat la 4/17 august 1916 între România pe de o parte și Franța, Anglia, Italia și Rusia pe de altă parte. Această recunoaștere o găsim repetată și în „Declarația guvernului sovietic adresată popoarelor și guvernelor aliate la 17 30 decembrie 1917, cu referire la „vechile anexiuni” dinaintea războiului, unde se cita alături de Alsacia, Lorena, Bosnia, Herzegovina etc. și Transilvania⁴³. Se demonstra prin aceasta nelegitimitatea stăpînirii austro-ungare asupra străvechiului pămînt românesc de dincolo de Carpați⁴⁴. Convingerea în caracterul drept, eliberator al războiului purtat de România a fost exprimată prin entuziasmul general patriotic care a însuflețit nu numai armata română în marile bătălii purtate, dar și întregul popor care a suportat cu tărie toate marile greutăți ale războiului, din care perioada de ocupație dușmană constituie ea însăși un capitol de dirzenie și demnitate. S-a dovedit încă o dată, că peste voința unei națiuni ce își apără dreptul la viață și libertate „nu se poate trece”. Socialiștii români au înțeles marile imperative ale momentului istoric respectiv și s-au încadrat fără șovăire în efortul general patriotic al întregului popor, aducîndu-și tributul de jertfă la cauza apărării patriei lor, la înfrîngerea ocupanților germani și austro-ungari, la împlinirea idealului național al unirii întregului pămînt și popor românesc.

Dar, abia se declanșaseră ostilitățile și Înaltul comandament român a început să înțeleagă, că unele erau angajamentele asumate prin Convenția militară și alta era realitatea! Mobilizarea armatei române ca și ofensiva în Transilvania trebuiau asigurate, conform prevederilor de la art. 2 și 3 ale Convenției „printr-o ofensivă viguroasă rusă în Bucovina”, iar „aliații (franco-englezii — n.a.) printr-o ofensivă fermă a armatelor de la Salonic”. Nerespectarea acestor importante clauze de către aliați

⁴² Nicolae Ceaușescu, *România pe drumul desăvirșirii construcției socialiste*, vol. 2, Editura politică, București, 1968, p. 467.

⁴³ Cf. Miron Constantinescu, *Études d'histoire transilvaine*, Éditions de l'Académie de la R. S. Roumanie, 1970, p. 66—67.

⁴⁴ În timpul semnării tratatului de la Trianon (1920), referindu-se la drepturile istorice ale românilor asupra Transilvaniei, Alexandre Millerand, președintele Consiliului de Miniștri al Franței, declara: „O stare de lucruri chiar milenară nu este fondată să subziste cînd ea este recunoscută ca fiind contrarie idcii de justiție”.

au dus la grave perturbări, care puteau compromite acțiunea română⁴⁵, chiar din etapa sa inițială. Faptul că în momentul angajării României în război, principalele acțiuni de luptă de pe celelalte fronturi se consumaseră sau erau în curs de a fi încheiate, Puterile Centrale au putut deplasa pe frontul român un total de 24 divizii de infanterie, 11 divizii și o brigadă de cavalerie, 6 brigăzi de munte, precum și o numeroasă artilerie grea, majoritatea fiind germane. Pentru a ne face o imagine de dificultatea problemei pusă spre rezolvare României, trebuie amintit și raportul dintre lungimea diferitelor fronturi și disponibilitățile în efective. Astfel, în timp ce francezii foloseau pentru ocuparea unui front de 500 km aproape 1 700 000 oameni, iar englezii dispuneau pe 185 km de 926 000 luptători — însumând pe 685 km aproximativ 2 600 000 oameni —, rușii pe un front de 1 600 km se apărau cu 8 000 000 de soldați. Continuând mai departe această comparație, constatăm că frontul franco-englez avea o lungime aproximativ egală cu aceea a frontului român pe aliniamentul arcului carpatic, în timp ce frontul rus depășea doar cu 50—60 km pe aceea a întregului front român, considerat din Bucovina și pînă la Marea Neagră. Se poate ușor deduce că armata română ar fi trebuit să dispună de-a lungul întregului său front de 6—8 000 000 de luptători, adică de întreaga populație a țării din acea perioadă. Disproporția apare evidentă și ea pledează atît pentru cantitatea de forțe aliate cerute în sprijin, cît și ca o explicație a modului în care s-au desfășurat acțiunile armatei române, mai ales în timpul campaniei din anul 1916.

Din documentele cunoscute, ca și din modul cum au evoluat operațiile, rezultă că generalul Alexeev s-a abținut de la un ajutor substanțial pentru frontul român în timpul campaniei din anul 1916, deoarece el a rămas adeptul ideii că apărarea trebuia făcută pe aliniamentul riului Siret, unde dealtfel se și începuse amenajarea genistică a terenului. Obiectiv vorbind, formula favoriza armata rusă care-și prelunga în acest fel flancul său stîng pe linia cea mai scurtă, realizînd și o economie de efective și mijloace. Acest lucru însă era în total dezacord cu angajamentele asumate prin convenția militară și crea aliatului român o situație nefavorabilă, lăsîndu-l singur în luptă și obligîndu-l în cele din urmă să-și abandoneze o importantă parte a teritoriului național. Așa se explică neparticiparea unei brigăzi ruse din Divizia 3-a de trăgători, aflată la Pietroșița, la contralovitura pregătită de comandamentul român pentru ziua de 8 octombrie 1916 în zona dintre Bran și Cimpulung Muscel⁴⁶, ca și neparticiparea Diviziei 40 infanterie rusă, comandată de generalul Rasvoi, în bătălia de pe Argeș-Neajlov⁴⁷. Putem considera că și modul cum au acționat comandamentele țariste în luptele de apărare din Dobrogea se înscriu în același context. Istoricul sovietic Vinogradov a evidențiat acest aspect al problemei prin cuvintele : „În aprecierea sa asupra situației din vara anului 1916, generalul Alekseev făcuse cele mai serioase greșeli

⁴⁵ General D. Iliescu, *Documente privilegiate la războiul pentru întregirea României*, București, 1924, p. 81—82.

⁴⁶ Arhivele M. A. N., fond Marele stat major, Secția III-a operații, dosar nr. 859/1916, f. 17; general Al. I. Stoescu, *În ploaia de gloanțe. Note din carnetul de campanie (1916—1918)*, București, 1919, p. 57.

⁴⁷ Général Pétin, *Le drame roumain*, Paris, 1932, p. 125 și 68 („La non intervention des russes sur le champ de bataille ajoute à ce drame une note de mystère”).

strategice și politice⁷⁴⁸. Această atitudine a fost de natură să contribuie la agravarea situației de ansamblu și cu tot eroismul și sacrificiile dovedite de ostașii români în apărarea Carpaților, cît și în bătălia de la Argeș-Neajlov, armata română a fost obligată să înfrunte și calvarul unei grele retrageri. Cu toate acestea, datorită eforturilor făcute, armata română nu a putut fi învinsă⁴⁹, iar România nu a fost scoasă din luptă așa cum a urmărit inamicul. Pe măsura apropierii de aliniamentul Siretului forțele ruse au intrat în acțiune cu un număr tot mai sporit de divizii reușind, împreună cu marile unități române apte de luptă, să oprească ofensiva inamicului pe aliniamentul general al Carpaților Orientali, riul Siret și Dunărea maritimă.

După reorganizarea armatei române, în cursul iernii și primăverii anului 1917, ostașii români alături de cei ai armatei ruse s-au opus cu bărbăție dorinței inamicului de a cuceri Moldova și a scoate România din acțiune. Apreciind starea morală a armatei române din vara anului 1917 ca deosebit de bună, un buletin informativ al Statului major al armatei franceze descria defilarea voluntarilor transilvăneni și bucovineni⁵⁰ în orașul Iași, subliniind că a produs o profundă impresie atît asupra românilor cît și asupra trupelor rusești „făcîndu-i pe mulți să înțeleagă că intrarea armatei române în Transilvania este o operă de eliberare și nu [...] o acțiune nedreaptă, anxionistă⁷⁵¹. Dovada însă cea mai concludentă a înaltului moral al armatei române, a unității de gândire și de voință a ostașilor ei de toate gradele au demonstrat-o marile bătălii din lunile iulie și august, cunoscute în istorie sub denumirea de bătăliile de la Mărăști, Mărășești și Oituz. Neînfricarea, dirzenia, spiritul de jertfă al ostașilor români au stîrnit admirația contemporanilor. Generalul rus Untkovski scria: „Azi, cînd Germania amenință să ocupe și treimea de teritoriu ce a rămas românilor ei mor în mod fanatic... Mor dar nu se dau. Se luptă pentru orice bucățică din pămîntul lor așa de sălbatic, ca și lupoaica cînd i se răpește ultimul pui⁷⁵². În aceeași vreme generalul american Pershing declara: „Admir splendidul eroism al armatei române care și-a apărât cu îndrjire pămîntul patriei. Să nu vă temeți de nimica; îl va recuceri și își va vedea visul împlinit⁷⁵³.”

Comandamentul Puterilor Centrale urmărea însă prin orice forme și cu orice mijloace să lichideze Frontul oriental, sperînd astfel să-și poată deplasa tot potențialul de război pe Frontul de vest în ideea obținerii unei deciziuni. Cum eroica rezistență de pe frontul Moldovei nu a putut fi învinsă pe calea armelor s-a hotărît de către inamic punerea în practică a altor metode pentru disocierea frontului rus. Din această cauză situația

⁴⁸ V. N. Vinogradov, *Rumania v godi pervoi mirovoi volni*, Editura „Nauka”, Moscova, 1969, p. 155.

⁴⁹ Erich Ludendorff, *Souvenirs de guerre (1914—1918)*, tome I, Payot, Paris, 1920, p. 331. („Noi am bătut armata română, dar n-am putut s-o nimicim”).

⁵⁰ Români din Transilvania și Bucovina care au fost mobilizați în armata austro-ungară și au căzut prizonieri pe frontul rusesc. Ei s-au constituit într-un corp de voluntari pentru a lupta împotriva armatelor Puterilor Centrale în scopul eliberării teritoriului național cîștigat de inamic și unirii Transilvaniei cu România.

⁵¹ Arhivele statului București, microfilme Franța, rola 81, cadrul 413.

⁵² „Iujnii krai” din 7 septembrie 1917, în Arhivele statului București, fond Ministerul Propagandei Naționale, informații, dosar nr. 216, f. 123.

⁵³ Arhivele M.A.N. — M. St. M., fond 948/356, f. 24.

frontului român și a singurului colț de țară rămas încă liber s-a agravat foarte mult în cursul lunii noiembrie 1917.

În această situație gravă pentru stabilitatea frontului român a intervenit la data de 23 noiembrie suspendarea ostilităților pe Frontul oriental, ca o consecință a noilor condiții militare ivite în urma armistițiului ruso-german de la Brest-Litovsk, din 22 noiembrie / 5 decembrie. Frontul oriental se prăbușise; Rusia ieșise din luptă. Armata română a rămas izolată și departe de ceilalți aliați. În situația creată, România a fost obligată să accepte semnarea armistițiului de la Focșani (9 decembrie 1917) cu Puterile Centrale. Cum era și firesc, semnarea armistițiului pe Frontul oriental a produs o mare satisfacție armatelor austro-germane. Pentru armata română însă, situația se contura din ce în ce mai amenințătoare. „Luna decembrie 1917 — menționează istoricul C. Kirilescu — înseamnă desființarea și părăsirea frontului rus”⁵⁴⁻⁵⁵. În luna ianuarie 1918 — se afirmă în altă lucrare — „din Armatele VIII, IX, IV și VI ruse /.../ numai circa 30 000 (oameni — n.a.) mai erau pe front”⁵⁶.

Spre sfârșitul lunii ianuarie 1918, forțele române totalizau: 16 divizii de infanterie, 2 divizii de vânători, 2 divizii și 5 brigăzi de cavalerie. Pe același front armata germană dispunea de: 24 divizii de infanterie, 4 brigăzi independente de infanterie și 7 divizii de cavalerie. În această situație, trupele române trebuiau să facă singure față inamicului și în plus să asigure ordinea și liniștea în interior, ca și, „paza depozitelor armatei și populației”⁵⁷, aflate în spatele trupelor operative române. La 17 februarie / 3 martie 1918, Rusia Sovietică a fost silită să încheie pacea cu Germania și concomitent inamicul a denunțat armistițiul încheiat cu România la Focșani. Era astfel pregătit momentul începerii presiunilor care au obligat în cele din urmă România să accepte condițiile preliminarilor de la Buftea (5 18 martie), urmate la 24 aprilie / 7 mai 1918 de pacea de la București. România era scoasă din rindul țărilor beligerante. Timp de jumătate de an ea a îndurat obligațiile de ordin economic, teritorial și militar impuse de inamic. La Iași, o misiune militară germană supraveghea executarea tratatului.

Cu toată conjunctura atât de nefavorabilă, gândul așteptatei schimbări de situație nu a părăsit poporul român. În străinătate au fost constituite diferite comitete ale românilor din teritoriile ocupate, care duceau lupta pentru cauza unității naționale a întregului popor român. În vara anului 1918, evenimentele de pe celelalte fronturi europene prevesteau o schimbare de situație, incurajatoare pentru diferitele forme de rezistență organizate de poporul român. În condițiile în care armata germană a fost obligată să părăsească teritoriul național, poporul român și-a exprimat dorința de libertate și unitate națională în cadrul Marii adunări de la Alba Iulia, din 1 decembrie 1918. Socialiștii din Transilvania, alături de

⁵⁴⁻⁵⁵ Constantin Kirilescu, *Istoria războiului pentru întregirea României 1916-1919*, ediția 2-a, vol. III, Editura Casei școalelor, București, f. a., p. 27.

⁵⁶ Locotenent-colonel Alexandru Ioanițiu, *Războiul României (1916-1918)*, vol. II, București, f. a., p. 364.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 365.

întregul popor român au constituit o prezență activă în desfășurarea evenimentelor istorice de la această dată. O atestă marele număr de membri ai partidului aflați în fruntea coloanelor de muncitori care aduseseră cu ei steaguri roșii și tricolore. Documentele ca și întreaga publicistică socialistă au salutat unirea tuturor teritoriilor românești, au subliniat caracterul înaintat, democratic al Declarației de la Alba Iulia și au chemat clasa muncitoare la luptă pentru înfăptuirea integrală a prevederilor acestui document istoric. „Proclamarea unirii tuturor românilor e astăzi un fapt împlinit” — scria la 2 decembrie 1918 gazeta P.S.D.R. din Transilvania. „Hotărârile adunării naționale sînt pentru noi o garanție morală de primul rang, căci aceste hotărîri vor trebui împlinite deoarece ele au izvorit din voința întregului popor”⁵⁸. Congresul partidului social-democrat din Transilvania, ținut la Sibiu în zilele de 19—20 ianuarie 1919, s-a declarat „în deplin acord cu ținuta delegaților social-democrați care la Adunarea națională din Alba Iulia, în concordanță cu voința întregului neam românesc, au votat pentru unirea tuturor românilor”⁵⁹. În luna februarie 1919, Comitetul executiv provizoriu al partidului socialist din România și Comisia generală provizorie a sindicatelor au dat publicității o declarație în care se spunea: „Ca socialiști români internaționaliști salutăm cu bucurie dezrobirea națională a poporului român din provinciile subjugate pînă acum și respectăm legămintele de unire hotărîte”⁶⁰.

Lupta maselor populare nu a fost zadarnică. Prețul singelui vărsat și a suferințelor de veacuri s-a hotărît odată cu principiile democratice ale Marii Revoluții Socialiste din Octombrie pe al cărui drapel sta scris că un popor nu poate fi liber atîta timp cit asuprește alte popoare.

ASPECTS DE L'ENGAGEMENT DE LA ROUMANIE DANS LA PREMIÈRE GUERRE MONDIALE

RÉSUMÉ

Les vicissitudes qui ont accompagné la longue histoire du peuple roumain ont fait en sorte qu'à certaines périodes celui-ci ne puisse se trouver réuni entre les limites naturelles de son territoire ethnique. Dans ces conditions, il a eu à subir l'exploitation étrangère et l'oppression qui sont allées jusqu'à des actions de dénationalisation soutenues. C'est pourquoi, le courant d'unité, la permanente tendance d'union des Roumains apparaît comme un processus objectif et nécessaire et dans le même temps comme une riposte aux essais étrangers de maintenir sous domination un peuple qui demandait qu'il soit remis dans ses droits historiques.

Le déclenchement de la première guerre mondiale a mis le peuple roumain en présence d'une grave situation. Se trouvant au voisinage de puissants Etats impérialistes qui s'étaient engagés dans la lutte en vue d'obtenir des avantages d'ordre économique et territorial, la Roumanie

⁵⁸ „Adevărul”, anul XIV, nr. 48 din 2 decembrie 1918.

⁵⁹ *Documente din istoria mișcării muncitorești din România, 1916—1921*, Editura politică, București, 1966, p. 157.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 166.

dut mener une politique empreinte de prudence pour ne pas tomber victime des intérêts étrangers et dans le même temps militer pour le parachèvement de l'unité étatique. Dans ce cadre politico-historique, clairement présenté par V. I. Lénine, la neutralité devint obligatoire pour la Roumanie.

S'inscrivant sur la ligne des aspirations de tous les peuples à la liberté, proclamée par les principes démocratiques de la Grande Révolution Socialiste d'Octobre, la lutte pour le parachèvement de l'État national unitaire a animé toutes les classes et couches sociales, a inspiré les programmes d'action de tous les partis politiques roumains. Ce n'est qu'ainsi que s'explique l'enthousiasme général patriotique qui a animé non seulement l'armée roumaine dans les grandes batailles engagées, mais aussi le peuple tout entier lequel a supporté avec dignité et fermeté toutes les difficultés de la guerre, dont la période d'occupation de l'ennemi constitue par elle-même un exemple.

L'ennemi n'a pu faire sortir de la lutte la Roumanie par la voie des armes. Elle respectait ses engagements envers les alliés. Mais par suite de la conclusion de la paix de Brest-Litovsk et de l'écroulement du front russe, elle fut obligée à accepter la paix asservissante de Buftea, que l'histoire a consignée seulement comme un moment du chemin de la lutte vers l'acte de la nation toute entière du 1-er décembre 1918, payé de nombreux sacrifices.

LOCUL BĂNCILOR COMERCIALE DIN ROMÂNIA ÎN FINANȚAREA AGRICULTURII DUPĂ PRIMUL RĂZBOI MONDIAL PÎNĂ LA CONVERSIUNEA DATORIILOR AGRICOLE

DE

DUMITRU ȘANDRU¹

Făurirea statului național unitar român și prefacerile de natură economică și socială din anii următori au asigurat organizațiilor comerciale de credit condiții prielnice de activitate și de dezvoltare. După unire, în fața instituțiilor de credit din țara noastră au stat câteva sarcini de mare importanță pentru progresul României. Ele trebuiau să asigure mijloacele financiare necesare refacerii și dezvoltării vieții industriale și comerciale, pentru consolidarea noilor proprietari rurali pe loturile de împrietărire și pentru înlocuirea capitalurilor deținute de instituțiile de credit ale statelor ex-inamice la întreprinderile intrate prin Tratatul de pace de la Versailles în patrimoniul statului român¹.

Cererile deosebit de mari de capitaluri pe care le reclamau aceste sarcini au determinat, imediat după terminarea războiului, o sporire aproape nefirească a numărului de bănci comerciale — multe dintre ele improvizate — și a mijloacelor lor de lucru. La bilanțul din 31 decembrie 1919 care înregistrează pentru prima dată după desăvârșirea unificării statului național român, organizațiile comerciale de credit existente pe teritoriul întregit al țării, numărul acestora era de 486, iar capitalul social la 711 264 028 lei. Băncile comerciale ating maximul numeric, de 1 122, la bilanțul din 1928. În acel an, totalul mijloacelor proprii era de 15,6 miliarde de lei, din care 10 000 175 729 lei reprezentau capitalul social, iar al mijloacelor străine de 63,8 miliarde de lei. Cel mai mare capital al băncilor comerciale din întreaga perioadă interbelică s-a înregistrat în 1931, când a ajuns la 11 879 429 005 lei, dar în acel an numărul unităților scăzuse la 1 037². Valoarea reală a acestor mijloace era însă mult mai mică, întrucât creșterea masivă a fondurilor s-a făcut în condițiile inflației pe care a cunoscut-o atunci moneda națională.

¹ Lazăr Ionescu, *Legislația bancară*, în *Enciclopedia României*, vol. IV, p. 535.

² Vezi C. Kirițescu, *Politica de credit*, în *Enciclopedia României*, vol. IV, p. 546; Gr. M. Romașcanu și Pant. M. Sîtescu, *Băncile comerciale*, în *Enciclopedia României*, vol. IV, p. 561 și 565; Petre Constantinescu, *Creditul*, în *Aspecte ale economiei românești*, 1939, p. 310.

La scurtă vreme după formarea statului național unitar român marile bănci comerciale din vechea Românie și-au extins sfera de acțiune în toate provinciile țării, creînd noi instituții de credit sau sucursale proprii, care au contribuit la consolidarea pozițiilor finanței românești. Acest proces a fost mai pronunțat în Basarabia, unde lipsa societăților de credit se resimțea mai puternic³, și mai puțin intens în Transilvania, unde exista o rețea relativ dezvoltată de bănci cu capital românesc încă dinainte de război⁴ și unde au continuat să se mențină paralel și numeroase societăți afiliate ori sucursale ale băncilor cu capital ungar⁵. Între marile citadele financiare, cea mai cuprinzătoare rețea de bănci afiliate și-a creat-o Banca Românească. În anul premergător intrării țării în primul război mondial, la bilanțul din 1915, societatea, aflîndu-se la începuturile afirmării ei pe plan financiar, avea puține acțiuni subscrise la alte bănci⁶, întreținînd doar șase sucursale, care erau plasate în principalele porturi românești⁷; la bilanțul din 1921 ea posedă participații la 24 de bănci răspîndite în întreaga țară și dispunea de 17 sucursale⁸; în 1923 avea 31 de bănci afiliate, între ele Banca viticolă a României, Banca Economul, din Cluj, Banca Românească a Banatului, din Lugoj, Banca Oraviceană, din Oravița, Banca Maramureșană, din Sighetul Marmăției, Banca Corvineana, din Hunedoara, Banca Rădăuților, din Rădăuți, Banca Suceveană, din Suceava, și 21 de sucursale⁹.

În general, aproape toate marile bănci comerciale au avut subscrise acțiuni la capitalurile băncilor mijlocii și mici. Astfel, la bilanțul din 1922 al Băncii Populare din Pitești, S.A., între asociații ei figurau Banca Marmorosch Blank, cu 400 de acțiuni nominative, în valoare de 200 de lei bucata, Banca de Credit din Praga, cu 300 de acțiuni, Banca de Scont a României, cu 210 acțiuni, Banca Dacia, cu 50 de acțiuni, și Banca Generală a Țării Românești, cu 30 de acțiuni¹⁰. În anii următori, modificările produse în participațiile băncilor la ea se concretizează în sporiri de capitaluri ale vechilor societăți de credit și în subscrierea unor acțiuni de către alte formații bancare¹¹. După primii ani de la înființare, o parte din capitalul

³ Așa de pildă, Banca Generală a Țării Românești avea afiliată cea mai importantă societate de credit de aici, Banca Basarabiei, S.A., din Chișinău, care posedă, în 1920, un capital social de 10 000 000 lei, iar în 1921 un capital de 20 000 000 lei (Victor Slăvescu, *Organizația de credit a României*, București, Cartea românească, 1922, p. 241—245).

⁴ Vezi Aurel Losonti, Vasile Ungureanu, *Sursele de finanțare și de creditare ale agriculturii din Transilvania în perioada dezvoltării capitalismului*, în „Terra nostra”, vol. III, București, 1973, p. 369 și urm.

⁵ Pe lângă faptul că în Transilvania existau societăți de credit ale burgheziei maghiare și germane din această provincie, o serie de bănci mari din Budapesta, precum Banca Generală de Credit Ungar, Banca Comercială Ungară, Banca Anglo-Ungară și Banca de Scont și Schimb, aveau afiliate în primul deceniu postbelic cîteva dintre principalele instituții de credit din Brașov, Cluj, Timișoara și Tirgu Mureș (cf. Arh. st. București, fond Casa regală Carol al II-lea, dosar 24/1932, f. 2; dosar 74/1930, f. 3—9; Arh. st. Oradea, fond Casa de păstrare a județului Bihor, S. A., Oradea, dosar 90/1932—1933, f. 123 și urm.; Arh. st. Timișoara, fond Banca Generală de Credit Ungar, S.A., Sucursala Timișoara, dosar 18/1927; Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 324 și urm.).

⁶ Arh. st. Slatina, fond Banca Uniunii, S.A.R., Slatina, dosar 3/1914, f. 3—4.

⁷ Arh. st. Constanța, fond Banca Românească, S.A., Sucursala Constanța, dosar 2/1920—1924, f. 16.

⁸ Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 79—82.

⁹ Cf. Ministerul Industriei și Comerțului, *Indicatorul industriei românești*, 1925, București, 1925, p. II.

¹⁰ Arh. st. Pitești, fond Banca Creditul Țării, S.A., Pitești, dosar 68/1921—1932, f. 13.

¹¹ Ibidem, f. 29 și urm.

social al Băncii sindicatului agricol Ilfov a fost acoperit de Banca Românească, Banca de Scont a României, Banca Marmorosch Blank și Banca agricolă¹², iar la Banca sindicatului agricol Ialomița, din București, de Banca Marmorosch Blank și de Banca agricolă, care au mijlocit concomitent și operațiile ei financiare¹³.

Structura participațiilor băncilor comerciale la capitalul altor societăți de credit este ilustrată prin faptul că nu numai băncile mari au subscris părți din mijloacele lor proprii de lucru la cele mijlocii și mici, ci și acestea din categoriile din urmă au destinat cote din fondurile lor pentru acoperirea capitalului marilor societăți de credit de care depindeau în bună măsură, iar pe de altă parte, au subscris acțiuni la capitalurile unor formațiuni bancare mai mici decât ele, cu care colaborau. La Banca Uniunii Agricole, Comerciale și Industriale, S. A., din Slatina, întâlnim un conglomerat de societăți bancare asociate. Astfel, la bilanțul din 1921, din totalul capitalului subscris, de 5 602 700 lei, suma de 1 603 000 lei era vărsată de opt instituții, dintre care șase erau de credit. Societatea anonimă Unirea, din Slatina, deținea atunci un capital subscris și vărsat de 500 000 lei, Banca sindicatului agricol Ilfov, din București, 376 000 lei, Banca viticolă a României, Banca Podgoria, din Drăgășani și Banca românească a Orientului, S.A., din București participau cu câte 200 000 de lei; Banca Românești, din Caracal, cu 20 000 lei, Banca Nae T. Popp, din Craiova, cu 7 000 lei etc.¹⁴ Instituțiile de mai sus erau legate între ele, la fel ca toate celelalte organizații de credit comercial din România, prin interesele comune ale principalilor acționari. Astfel, societatea Unirea reprezenta de fapt creația Băncii Uniunii Agricole, Comerciale și Industriale, cu conducerea unică¹⁵, la Banca viticolă a României, Banca Podgoria și Banca Sindicatului agricol, Ilfov legătura cu instituția de credit din Slatina era făcută prin președintele ei, Const. I. C. Brătianu, prezent ca acționar la toate acestea, iar cu Banca Românească a Orientului prin Banca sindicatului agricol Ilfov. Concomitent, prin intermediul Băncii viticole a României, Băncii Românești a Orientului și Băncii Podgoria, care erau afiliatele Băncii Românești, societatea din Slatina se afla în sfera de influență a acestei puternice citadele financiare a liberalilor.

La rîndul ei, Banca Uniunii Agricole, Comerciale și Industriale participa, la același bilanț, cu 478 600 lei subscrisi sub formă de acțiuni la capitalul Băncii sindicatului agricol Ilfov, Băncii de Scont a României, Băncii Românești, Băncii Podgoria, Băncii Tătulești, din comuna Tătulești, județul Olt, Băncii Dunărea, S.A., din Giurgiu, Băncii Oltului, Băncii Comerțului din Craiova, Băncii Mih. C. Alimăneștianu, Băncii Mierlești, din comuna Mierlești, județul Olt și Băncii Cungrea, din comuna Otești, județul Olt¹⁶.

Banca agronomilor, S.A., din București, aflată în sfera de influență a Băncii Naționale a României, Băncii Românești și Creditului Funciar

¹² Arh. st. București, fond Banca Ilfov, S. A., București, registrul 6/1919—1948, f. 10—12.

¹³ Idem, fond Casa rurală, S.A., București, dosar 1/1919.

¹⁴ Arh. st. Slatina, fond Banca Uniunii, S.A.R., Slatina, dosar 1/1908—1925, f. 73—74; 12 1921, f. 3—4 și 10.

¹⁵ Idem, fond Banca Uniunii Agricole, Comerciale și Industriale, S.A., Slatina, dosar 1 1937.

¹⁶ Idem, fond Banca Uniunii, S.A.R., Slatina, dosar 1/1908—1925, f. 73—74. Pentru alții ani vezi dosarele 3/1914, f. 9; 5/1916—1918, f. 2; 12/1921, f. 108—109; 13/1922; 14/1923.

Rural, prin capitalurile subscrise de acestea și, mai ales, prin creditele obținute de la ele, avea vărsate, la rîndul ei, un număr mai mare sau mai mic de acțiuni la fiecare dintre societățile de mai sus; paralel, ea participa la capitalul social al Băncii Centrale din Cluj, la cîteva Case de credit ale agricultorilor și la Banca agronomilor din nordul Moldovei, din Botoșani, care reprezenta creația sa¹⁷.

După război, toate băncile comerciale, indiferent de puterea lor financiară, au participat în mod direct sau indirect la creditarea agriculturii românești. O cale indirectă prin intermediul căreia băncile comerciale au asigurat fonduri producătorilor rurali a fost aceea a finanțării băncilor mai mici, la care majoritatea clientelei era compusă din agricultori, pe baza creditelor de reescont obținute, de regulă, de la Banca Națională a României. Pe măsură ce viața economică a țării intra pe un făgaș normal, băncile mijlocii și mici au putut obține sume din ce în ce mai mari de la societățile profilate pe distribuirea creditului de reescont. La bilanțul din 31 decembrie 1919, Banca Slatina, care dispunea de un capital împreună cu rezerve în valoare de 1 501 393 lei, înregistra în contul creditului de reescont o sumă de 1 070 967 lei ce fusese primită de la șase bănci mari și mijlocii¹⁸; la bilanțul din 1921 Banca Uniunii Agricole, Comerciale și Industriale, rezultată din fuziunea Băncii Slatina cu alte formații bancare locale, reescontase 182 de efecte în sumă globală de 5 952 758 lei, prin intermediul a șapte bănci (Agenția din Slatina a Băncii Naționale a României, Banca de Scont a României, Banca Românească, Banca Chrissoveloni, Banca Comerțului din Craiova, Banca viticolă a României și Banca agricolă) pentru societarii ei și pentru alte persoane¹⁹; creditul de reescont, ca și instituțiile cu care banca a efectuat reescontul, au sporit an de an, astfel: în 1922 ea a reescontat 11 935 825 lei de la opt bănci, care au fost repartizați în 447 de efecte²⁰; la bilanțul anului 1923 valoarea celor 371 efecte scontate se ridica la 15 457 470 lei, reescontul realizîndu-se prin nouă bănci mari²¹.

În perioada cuprinsă între 11 aprilie 1925 și 12 octombrie 1925 Banca Populară din Pitești, S.A. a obținut două credite pe scont de portofoliu, a cite 3 000 000 lei fiecare, de la Banque de Belge pour l'Étranger și de la Banca Națională a României²²; pînă în aprilie 1929 valoarea creditului pe scont de portofoliu contractat de Banca Națională a ajuns la 40 000 000 lei, deosebit de cele 10 000 000 lei credite pe polițe realizate la același institut. La rîndul ei, Banca Populară din Pitești a utilizat o parte din aceste credite pentru finanțarea altor bănci mai mici: Banca Tehnică Argeșeană, Banca Comercială Speranța, Banca Creditului Muncii, Banca Argeșul și Banca D. Finstein, toate din Pitești²³. Banca agronomilor a contractat împrumuturi de la Banca Națională a României, Banca

¹⁷ Arh. st. București, fond Banca agronomilor, S.A., București, registrul 33 1924—1950, f. 66; dosar 294 1927.

¹⁸ Arh. st. Slatina, fond Banca Uniunii, S.A.R., Slatina, dosar 6 1919, f. 100.

¹⁹ Idem, dosar 12 1921, f. 23—38.

²⁰ Idem, fond Banca Uniunii Agricole, Comerciale și Industriale, S.A., Slatina, dosar 13 1922, f. 55—69.

²¹ Idem, fond Banca Uniunii, S.A.R., Slatina, dosar 14/1923. Pentru alți ani vezi dosarul 1/1908—1925, f. 110 și urm.

²² În același an ea obținuse încă un credit, în valoare de 500 000 de lei de la Banque Belge pour l'Étranger (Arh. st. Pitești, fond Banca Creditul Țării, S.A., Pitești, dosar 6 /1925—1939, f. 1—3 și 9).

²³ Ibidem, f. 27, 70, 84 și 88.

Românească și Creditul Funciar Rural, din care sume mai mici sau mai mari au fost permanent repartizate sub formă de credite Băncii Poporului și Băncii Creditului Rîmnicean, din Rîmnicu Sărat, Băncii agronomilor din nordul Moldovei și Băncii Podgorenilor din Panciu²⁴.

Se adaugă operațiile de finanțare cu caracter complex, prin care se realiza o colaborare de scurtă sau chiar de lungă durată între mai multe bănci deodată. Între acestea menționăm colaborarea din 1921 a Băncii Românești a Orientului, S.A., din București, cu Banca Cerealiștilor și cu Banca Dunărea Românească, din Brăila, la colectarea și exportul orzului din sudul Basarabiei, la care s-a adăugat în anii următori și cea a Băncii Românești²⁵; relațiile dintre Banca Podgorenilor din Panciu, S.A., o formație bancară modestă, cu Banca de Credit Român, Banca Românească, Banca Chrissoveloni, Banca de agricultură și export, Banca agricolă și Banca agronomilor²⁶, în legătură cu valorificarea vinului din zona viticolă a Panciului, și colaborarea Băncii agronomilor cu Banca Basarabiei, S.A., din Chișinău, și Banca de credit a agricultorilor din județul Romanați, S.A., din Caracal, întreprinsă pe linia finanțării colectării cerealelor²⁷.

Începînd din primii ani de după desăvîrșirea unificării statului național român disponibilul de numerar al băncilor comerciale a fost plasat în cea mai mare parte sub formă de participări și finanțări în diverse sectoare ale industriei²⁸. Interesul societăților de credit față de industrie a devenit atît de mare încît o parte dintre instituțiile de credit agricol, care aveau sarcina expresă de a finanța agricultura, au angajat fonduri în această ramură²⁹, iar altele, printre care menționăm Casa Generală de Economii, din Sibiu, Creditul Funciar, din același oraș și Casa Generală de Economii, din Brașov au modificat atît de radical structura plasamentelor lor încît s-au transformat de fapt în societăți de credit comercial și industrial³⁰.

Casa Generală de Economii, S.A., din Sibiu, care avusese pînă în anii primului război mondial un pronunțat caracter de instituție de credit agricol, a ajuns, cu începere din anul 1920, la un portofoliu agricol și industrial echilibrat, distribuind, în 1920, împrumuturi ipotecare în valoare de 42 387 333 lei și credite pe polițe, de lombard și în cont curent de 39 294 144 lei; banca a redus continuu creditele agricole, pînă la suma de 14 390 938 lei, la bilanțul din 1929, timp în care cele industriale și comerciale au sporit la 1 590 294 861 lei; la Creditul Funciar, S.A., din Sibiu diminuarea pe aceeași ani a plasamentelor ipotecare a fost de la 37 404 902 lei la 11 271 912 lei, iar valoarea creditelor pentru industrie și comerț a crescut de la 36 492 900 lei la 471 226 996 lei; la Casa Gene-

²⁴ Banca agronomilor, în „Cuvîntul agronomilor”, București, an. I (1926), nr. 4 din 1 aprilie, p. 83; Arh. st. București, fond Banca agronomilor, S. A., București, registrul 33/1924—1950, f. 22 și urm.; dosar 301/1929.

²⁵ Arh. st. București, fond Banca Ilfov, S. A., București, registrul 1/1920—1930, f. 26 și urm.

²⁶ Idem, fond Banca agronomilor, S.A., București, dosar 301/1929.

²⁷ Ibidem. În 1929 Banca Basarabiei era cea mai puternică instituție de credit din această provincie, avînd capital social și rezerve în valoare de 60 000 000 lei, timp în care banca din Caracal poseda doar 5 000 000 lei fonduri proprii.

²⁸ Vezi C. Kirîtescu, *op. cit.*, p. 545.

²⁹ Vezi Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 66.

³⁰ Arh. st. București, fond Casa regală Carol al II-lea, dosar 74/1930, f. 4.

rală de Economii, S.A., din Brașov creditele ipotecare au scăzut de la 11 137 518 lei la 2 229 707 lei, timp în care împrumuturile pe polițe, de lombard și în cont curent au sporit de la 22 667 819 lei la 710 351 923 lei. Toate aceste instituții au sistat, cu începere de la 1 ianuarie 1930, distribuirea creditelor cu caracter agricol, iar sumele disponibile au fost în întregime repartizate pentru finanțarea industriei și comerțului³¹.

Ca urmare a orientării băncilor comerciale spre industrie, întreprinderile producătoare de unelte agricole și, mai cu seamă, cele de prelucrare a produselor agriculturii s-au bucurat de largul concurs al acestora. În 1921, de pildă, Banca Românească participa la Moara Românească din Brăila, Industria Agricolă Românească, Moara Dobrogeană Constanța, Industria Agricolă Dobrogeană Constanța, Fabrica Românească de conserve Stai-covici & Economu, Fabrica Românească de paste făinoase, din Galați, fabrica de bere din Cernăuți, fabricile de zahăr de la Jucica și Chitila, societatea Lăptăria Aurora, din București, societatea de pescărie Vikov, societatea Progresul agricol, fabrica de mașini agricole Andreas Rieger, S.A., din Sibiu și la numeroase întreprinderi forestiere³². La bilanțul din 1928 Banca Marmorosch Blank poseda participații la 24 de întreprinderi de prelucrare a produselor vegetale ale agriculturii (fabrici de bere, de spirt, de zahăr, mori etc.) și la numeroase fabrici de industrializare a produselor animaliere³³. În octombrie 1931, când și-a închis ghișeele în urma falimentului, societatea deținea, între altele, 61 500 000 lei capital subscris și vărsat la fabrica de ghetete Ursul, din București și la fabrica de piele Mureșana, din Tîrgu Mureș, la aceasta din urmă acoperind 84% din acțiunile ei, 89 000 000 lei capital subscris la societățile Frigul, din București, Frigex, din Arad, Frigoriferele de Vest, din Oradea și Antrepozitele din Satu Mare și Oradea, 3 500 ha de pădure la Olănești, împreună cu 2/3 din stațiunea balneo-climaterică, în valoare de 80 000 000 lei, participații la fabrici de hîrtie, de cherestea, textile, terenuri agricole în jurul Capitalei, plus plasamente în valoare de mai multe sute de milioane de lei³⁴ făcute la întreprinderile de prelucrare a produselor agricole.

Politica de angajare a capitalurilor în sectorul industriei prelucrătoare a produselor agricole a fost caracteristică tuturor băncilor comerciale, indiferent de capacitatea lor financiară. În 1919, la fondarea societății Progresul agricol, S.A., din București o sumă de 12 200 000 lei din totalul capitalului social subscris, de 20 000 000 lei, reprezenta participația a șase bănci comerciale mari și mijlocii : Banca Marmorosch Blank, Banca Românească, Banca de Scont a României, Banca Comercială Română, Creditul Tehnic și Creditul Tehnic Transilvănean, restul fiind subscris de către băncile agricole și de către moșieri³⁵. La bilanțul din 1921 al Băncii Uniunii agricole, Comerciale și Industriale din Slatina, aceasta avea subscrise acțiuni în valoare de 592 000 lei la Moara Olteanca, din Slatina, Societatea Podgoria, din Drăgășani, Moara Albina, din Caracal, Moara Const. I. C. Brătianu, din Drăgășani și la Societatea Aluta, din Slatina³⁶.

³¹ Ibidem, f. 4—5.

³² Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 88 și 266.

³³ *Vezi Contribuții la istoria capitalului străin în România*, Edit. Acad., 1960, schema D.

³⁴ Detalii în Arh. st. București, fond Casa regală Carol al II-lea, dosar 64 1931, f. 2 : 48/1932, f. 3.

³⁵ Cf. „Buletinul agricol, București, an. III (1920), nr. 1—2 din 5—15 ianuarie, p. 10—11.

³⁶ Arh. st. Slatina, fond Banca Uniunii, S.A.R., dosar 1/1908—1925, f. 73—74 ; 12 1921.

Societatea română a agricultorilor pentru procurarea de mașini agricole, Semănătoarea, a beneficiat de participarea largă la capitalul său a băncilor comerciale și a celor agricole ³⁷.

Procesul de subordonare de către bănci a unor întreprinderi de prelucrare a produselor agricole este așa de intens după război încât multe societăți agricole intră în întregime în proprietatea acestora. Banca Populară din Pitești, S. A., de pildă, după ce a acordat un credit de 4 000 000 lei unor persoane care au cumpărat vechile acțiuni ale morii Progresul din localitate, a hotărît să cumpere pentru ea 2 000 de acțiuni vechi, a 200 lei bucată. În ședința din 12 octombrie 1926 a consiliului s-a votat deschiderea unui credit de 1 000 000 lei în contul morii, pentru aprovizionarea ei cu cereale. La sfârșitul anului 1926 moara Progresul și Brutăria Populară de pe lângă ea deveniseră de fapt proprietatea exclusivă a băncii, care investise o sumă de peste 20 de milioane de lei sub formă de capital și credite la acestea ³⁸.

Un proces frecvent în întreaga perioadă dintre cele două războaie mondiale a fost acela al creării sau subordonării de către băncile comerciale a marilor mori sistematice. În 1937 o bună parte din totalul lor se aflau în proprietatea instituțiilor de credit, între care notăm: Societatea Națională de Credit Industrial din Orhei, S.A., posesoarea morii Adrianov, din comuna Răspopeni, județul Orhei, Banca Timișana, S.A., din Timișoara, proprietara morii Steinberg, din Salonta, județul Bihor, Banca Creditul Prahovean, S.A., din Ploiești, posesoarea morii locale cu același nume și altele ³⁹.

Orientarea băncilor comerciale din România spre întreprinderile de prelucrare a produselor agricole trebuie pusă în legătură directă, pe de o parte, cu posibilitățile instituțiilor de credit de a obține beneficii din finanțarea acestora, iar, pe de altă parte, cu tendința manifestată după unire de tot mai mulți proprietari funciari rurali, de a da exploatărilor lor un coeficient sporit de intensitate și de rentabilitate prin industrializarea bunurilor obținute din cultura pământului. Așa ar trebui să explicăm, credem, apariția a numeroase bănci „agrare”, „agricole”, sau „ale agricultorilor”, care nu erau altceva decât bănci comerciale, și prevederile statutare ale altor societăți de credit, care și propuneau să sprijine agricultura și pe producătorii rurali ⁴⁰.

În cadrul principalelor acțiuni inițiate de băncile comerciale din România, mai cu seamă a celor mijlocii și mici, se remarcă pînă la conversiune participarea multora dintre ele la exploatarea unor întreprinderi cu caracter agricol. Așa de pildă, în septembrie 1924, adunarea generală extraordinară a acționarilor Băncii de agricultură și export, S.A., din București, a votat luarea în arendă a morii V. Maltezeanu, Moscoviți și Leiba, din Rîmnicu Sărat, împreună cu doi dintre principalii consilieri ai băncii, frații

³⁷ Arh. st. București, fond Bancă agronomilor, S.A., București, dosar 294/1927.

³⁸ Arh. st. Pitești, fond Banca Creditul Țării, S.A., Pitești, dosar 69/1925—1939, f. 21, 32 și 85. Banca a participat și la alte întreprinderi agricole (*Ibidem*, f. 42).

³⁹ Detalii în Arh. st. București, fond Oficiul central pentru valorificarea grului, dosar 14/1937, p. 68 din inventar.

⁴⁰ Detalii în Arh. st. Slatina, fond Banca Uniunii, S.A.R., dosar 2/1908—1925, f. 14—15; Arh. st. Constanța, fond Creditul Național Agricol, Sucursala Constanța (Creditul Dobrogei), registrul 1/1922—1941, f. 4.

⁴¹ Arh. st. București, fond Banca de agricultură și export, S.A., București, registrul 1/1924—1946, 7. 5.

Calmanovici, fiecare parte acoperind 50% din prețul arenzii⁴¹. La 12 noiembrie 1925 consiliul Băncii Populare din Pitești, S. A. a aprobat creditarea a trei locuitori din comuna Richițele, județul Argeș, cu condiția ca ei să participe împreună cu banca la exploatarea unei porțiuni din pădurea Cotmeana⁴².

Un interes aparte au manifestat marile bănci comerciale, în special Banca Românească, Banca agricolă, Banca Marmorosch Blank și Banca cerealiștilor pentru colectarea de pe piața internă și desfacerea la export a produselor agricole. Operațiile de asemenea natură au fost efectuate atit direct de către centrale, cit și prin intermediul altor bănci mai mici și a sucursalelor centralelor plasate în zonele agricole și în porturi⁴³. Banca Românească a Orientului, S.A., din București, care fusese fondată la 9 februarie 1920 din inițiativa Băncii Românești cu scopul declarat de a executa și finanța tranzacții comerciale cu țările din Orient⁴⁴, neputind realiza această sarcină, a organizat, în colaborarea cu alte bănci, colectarea orzului și vnzarea lui peste graniță⁴⁵. În 1920 consiliul Băncii Agricole, Comerciale și Industriale, din Slatina, a hotărit să înființeze, în combinație cu Banca viticolă a României, un depozit de băuturi și să construiască magazii de cereale pe locul celor distruse în anii războiului, din stațiile Slatina, Mierlești, Potcoava și Corbu, care aparținuseră fostului birou britanic. Pînă în 1925 banca reușise să reconstruiască magazinele din gările Potcoava și Corbu, pe care le-a dat cu titlu de împrumut provizoriu morii Olteanca, din Slatina, subordonată și ea băncii⁴⁶. Banca Creditul Dobrogei S.A., din Constanța a efectuat an de an colectarea cerealelor din provincia de peste Dunăre, pe care le-a exportat prin portul Constanța⁴⁷.

Rolul important jucat de băncile comerciale în operațiile de colectare și de export a produselor agricole și în special a cerealelor este evidențiat prin faptul că în porturile românești de la Dunăre și de la Marea Neagră o bună parte din silozurile de cereale depozitau produsele acestora. Așa de pildă, în august 1928, în magazinele și silozurile din Constanța se aflau în total 28 327 de tone de cereale diverse destinate exportului, care fuseseră colectate de către Banca de agricultură și export, Banca Românească, Banca de Scont, Banca Italo-Română, Banca Comercială Română, Banca de Credit Român, Banca Generală, Banca Marmorosch Blank, Banca Chrissoveloni, Creditul Dobrogei, Federala din Constanța a Băncilor Populare și de cîteva societăți și firme particulare de export care lucrau cu aceleași bănci⁴⁸.

Un număr relativ mic de instituții de credit comercial au încercat, cu rezultate mai mult sau mai puțin mulțumitoare, să sprijine în mod direct progresul agricol la sate. În această direcție, trebuie să cităm în

⁴² Arh. st. Pitești, fond Banca Creditul Țării, S.A., Pitești, dosar 69 1925—1939, f. 11.

⁴³ Vezi Arh. st. Oradea, fond Institutul de credit și economii „Bihoreana”, Oradea, dosar 195/1927, f. 17; Arh. st. Slatina, fond Banca sindicatului agricol din județul Olt, Slatina, dosar 15/1922—1923, f. 8 și urm.; Arh. st. Constanța, fond Banca Românească, Sucursala Constanța, dosar 7/1925—1937, f. 2 și urm.; Arh. st. București, fond Banca agronomilor, S.A., București, dosar 301/1929.

⁴⁴ „Monitorul oficial”, nr. 253 din 7.III. 1920.

⁴⁵ Arh. st. București, fond Banca Ilfov, S.A., București, registrul 1/1920—1930, f. 16—27.

⁴⁶ Arh. st. Slatina, fond Banca Uniunii, S.A.R., Slatina, dosar 1/1908—1925, f. 80 și 111.

⁴⁷ Banca posedă magazine la Oltina și la Murfatlar (Arh. st. Constanța, fond Banca Românească, Sucursala Constanța (Creditul Dobrogei), registrul 2/1926—1944, f. 1—3 și 12).

⁴⁸ Detalii în Arh. st. București, fond Oficiul central pentru valorificarea grului, dosar 9/1936—1937, p. 67 din inventar.

primul rînd inițiativele unor consilii de administrație de a organiza aprovizionarea societăților agricole sau a producătorilor rurali cu mașini și cu diverse produse necesare exploatărilor lor⁴⁹. Între acțiunile pozitive întreprinse de bănci menționăm pe aceea din 1925 a Băncii Țăranilor Argeșeni, S.A., din Pitești, care a încheiat, în numele societății Steaua României, asigurări pentru bunurile agricultorilor⁵⁰ și pe aceea a Băncii Bucovinei de agricultură, S. A., din Cernăuți, care, cu începere din anul 1928, a pus la dispoziția țăranilor din Bucovina îngrășăminte chimice pentru a efectua experiențe pe loturile lor⁵¹.

În primul deceniu postbelic agricultura românească a dispus de câteva instituții de credit cu destinații speciale pentru ea : Creditul Funciar Rural, Casa rurală, Casele județene de împrumut pe gaj, Casele de credit mutual ale agricultorilor, băncile sindicatelor agricole și băncile populare. În organizația de credit agricol a României din perioada luată în studiu s-a menținut permanent o disproporție între cererea și oferta de capital. La insuficiența mijloacelor financiare ale băncilor agricole se adaugă lipsa unor forme adecvate de creditare pentru toate categoriile de producători rurali, în special pentru masa țăranimii care n-a avut acces decît foarte rar la împrumuturi pe termene lungi și mijlocii, și diminuarea temporară a activității Creditului Funciar Rural și a Casei rurale în urma legiferării reformei agrare din 1921⁵². Agricultorii au fost obligați de aceste împrejurări să-și completeze capitalurile necesare exploatărilor lor cu dobînzii mult mai mari din rețeaua băncilor comerciale⁵³ și, nu rareori, în condiții oneroase, de la cămătari⁵⁴.

După război, creditele puse la dispoziția economiei naționale de către băncile comerciale au fost în continuă creștere. De la 7,1 miliarde de lei, în 1920, ele au sporit la 41,9 miliarde de lei, în 1925⁵⁵. Dar politica de credit a organizațiilor băncilor comerciale, de orientare spre sectorul industrial și spre cel comercial, patronată chiar de către Institutul național de emisiune care dirija cea mai mare parte a creditelor de scont⁵⁶, a stîmjenit în mare măsură progresul agriculturii. După război nici chiar moșierii n-au mai găsit creditul necesar la marea finanță⁵⁷. Este adevărat

⁴⁹ Vezi Arh. st. Pitești, fond Banca Creditul Țării, S.A., Pitești, dosar 69/1925—1939, f. 7.

⁵⁰ Idem, fond Banca Țăranilor Argeșeni, S.A., Pitești, dosar 1/1925—1927, f.4.

⁵¹ Arh. st. Suceava, fond Comisia agrară de ocol Suceava, dosar 11/1928, f. 11.

⁵² Vezi Alex. C. Cusin, *Nevoia de credit pentru țăranime*, în „Analele economice și statistice”, București, an. IX (1926), nr. 1—2, ianuarie-februarie, p. 29 ; D. Șandru, *Rotul „Casei rurale” în finanțarea agriculturii românești*, în „Cercetări istorice”, Iași, 1975, p. 208—211 ; Mihail Romniceanu, *Izvoarele creditului agricol în România*, în *Organizarea și funcționarea creditului agricol în România*, Iași, „Brawo”, 1938, p. 24.

⁵³ Arh. st. București, fond Banca agronomilor, S.A., București, dosar 294/1927, f. 4 ; fond Centrocoop, Obștile de arendare și cumpărare, dosar 16/173 1924—1936, f. 51 ; fond Centrocoop, Băncile populare, dosar 780, f. 8 ; Arh. st. Buzău, fond Banca populară Balosul, comuna Gura Nișcov, județul Buzău, dosar 7/1927, f. 63 ; Arh. st. Vaslui, fond Banca Fălciiului, S.A., Huși, dosar 1/1911—1939, f. 24 și 39 ; Arh. st. Timișoara, fond Banca Generală de Credit Ungar, Sucursala Timișoara, dosar 18/1927, f. 242.

⁵⁴ Vezi Mihail Romniceanu, *op. cit.*, p. 24 ; Arh. st. București, fond Creditul Funciar Rural, Serviciul Contencios, dosar 3036, f. 1, 40, 51—56 ; fond Casa rurală, S.A., București, dosar 156, f. 3 ; Arh. st. Oradea, fond Casa de păstrare a județului Bihor, S.A., Oradea, dosar 90/1932—1933, f. 123—124.

⁵⁵ C. Kirițescu, *op. cit.*, p. 545.

⁵⁶ Mih. Georgescu, *Refacerea gospodăriilor țăranesti prin cooperajie*, în „Pagini agrare și sociale”, București, an. IV (1927), nr. 5—6 din 31 martie, p. 139.

⁵⁷ Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 27 și 76.

că dintre agricultorii moșierimea a fost singura categorie preferată la împrumuturile unor asemenea bănci, precum Banca națională a României, Banca Românească, Banca Marmorosch Blank, Banca Generală a Țării Românești și altele⁵⁸ și că la toate citadelele financiare moșierii figurează printre debitorii lor, însă ele n-au destinat agriculturii decât procente mici din totalul mijloacelor lor de lucru.

Chiaburimea satelor a solicitat și a obținut foarte rar credite de la marile bănci⁵⁹. Faptul este explicabil, dacă avem în vedere că burghezia rurală, deținând poziții dominante la băncile populare și participând ca acționari la capitalurile sociale ale băncilor comerciale mijlocii și mici, avea posibilități mai lesnicioase de a contracta sumele necesare de la aceste categorii de bănci.

Participarea băncilor comerciale mici și mijlocii la creditarea moșierilor și a chiaburilor a fost relativ intensă pînă la criza economică. Accesul acestor proprietari funciari la asemenea bănci era cu atît mai larg cu cît aproape totdeauna ei figurau și ca acționari ai respectivelor instituții. Deși creditul obținut prin intermediul lor era mai scump decît cel contractat de la marea finanță, dezavantajul dobinzilor mari plătite se anihila prin dividendele similare încasate. Pe de altă parte, moșierii și chiaburii, beneficiind de la aceste bănci de împrumuturi în sume mari și citeodată cu termene de scadență similare cu cele admise de citadelele financiare, evitau formalitățile greoaie și de lungă durată pe care le întreprindeau în mod obișnuit acestea din urmă.

Cercetarea arhivei oricărei bănci comerciale mici și mijlocii atestă participarea acestora la creditarea moșierimii și chiaburimii. În portofoliul lor figurau împrumuturi pe termen scurt, garantate, de regulă, cu ipoteci sau cu gaj de recolte⁶⁰. Faptul că moșierii și o parte dintre chiaburi au avut acces atît la băncile specializate în finanțarea agriculturii, cît și la băncile comerciale rezultă din consultarea cererilor de asanare ale acestora. Așa de pildă, Eugen Procopie Dumitrescu, din București, proprietarul moșiei Berceni-Dobreni, județul Ilfov, deținea la data promulgării legii de lichidare a datoriei agricole și urbane din 7 aprilie 1934 împrumuturi de la Creditul Funciar Rural, Banca de agricultură și export, Banca M. Finkels, Banca Generală a Țării Românești, Banca Creditului Social, Banca Franco-Română, Banca Creditul Românesc, Banca sindicatului agricol Ilfov, Banca Marmorosch Blank și Banca Almosnino, toate din București și de

⁵⁸ Vezi Arh. st. Slatina, fond Banca Națională a României, Sucursala Slatina, dosar 55/1921—1949, f. 30 și urm.; Arh. st. Oradea, fond Banca agrară, S.A., Oradea, dosar 121/1934, f. 129 și 389; Arh. st. București, fond Casa rurală, S.A., București, dosar 66; fond Creditul Funciar Rural, Serviciul Contencios, dosar 3024, f. 35—38; 3085, f. 34 și urm.; 4635, f. 50.

⁵⁹ Vezi Arh. st. Oradea, fond Casa de păstrare a județului Bihor, S.A., Oradea, dosar 90/1932—1933, f. 160. Cităm cazul unui oarecare Ion Bontea, din comuna Săcădat, județul Bihor, proprietar a 80 de iugăre, care deținea un credit de 130 000 de lei de la Banca Generală a Țării Românești, distribuit prin sucursala din Oradea.

⁶⁰ Vezi Arh. st. București, fond Banca Ilfov, S.A., București, registrul 1/1920—1930, f. 79 și urm.; fond Banca de agricultură și export, S.A., București, registrul 4/1924—1946, f. 5 și urm.; Arh. st. Vaslui, fond Banca Fălciului, S.A., Huși, dosar 1/1911—1939, f. 95—96; Arh. st. Slatina, fond Banca Uniunii Agricole, Comerciale și Industriale, S.A., Slatina, dosar 13/1922, f. 92—93.

la cinci persoane particulare ⁶¹. Un oarecare Felföldi Ludovic, proprietar a 32 de iugăre în comuna Cauceau, județul Bihor, era debitor, în 1932, către Institutul de credit al reuniunii Poporala, din Oradea, Casa de păstrare a județului Bihor și banca de economii, S.A., Oradea, federala județeană a cooperativelor, Crișul, din Oradea și către cinci creditori particulari ⁶². Ion Bozdag, din comuna Peștera, județul Constanța, proprietar a 42 ha și a unei gospodării moderne, era debitor către Banca Creditul Dobrogei, S.A., din Constanța, Banca de Scont din Medgidia, banca populară Peștera și un locuitor din Medgidia ⁶³.

Dacă urmărim activitatea instituțiilor de credit comercial din primul deceniu postbelic vom constata că toate acestea, indiferent de scopurile declarate prin statute, au alocat o parte din fonduri pentru finanțarea agriculturii românești ⁶⁴. Este dificil de stabilit cu precizie locul pe care îl ocupa în ansamblul plasamentelor băncilor mari, mijlocii și mici creditul destinat agricultorilor. La marile citadele financiare împrumuturile cu caracter agricol propriu-zis au reprezentat cote ne semnificative din totalul categoriilor de credite distribuite, finanțarea producătorilor rurali având adeseori caracter sporadic. Din această cauză, ele nici n-au putut solicita în mod expres ajutorul statului pentru pierderile suferite prin convertirea creanțelor ce o recunoscuseră debitorilor agricoli. Informațiile ce le posedăm pentru societățile bancare mijlocii și mici atestă că ele utilizau cea mai mare parte din fondurile lor în agricultură. Din cererile de conversiune ale debitorilor Băncii Creditul Dobrogei, S.A., din Constanța, rezultă că majoritatea plasamentelor societății se aflau în mâinile țăranilor înstăriți și că numai o mică parte din ele fuseseră contractate de agricultori cu proprietăți mai mici de 10 ha sau de alte categorii sociale ⁶⁵. La Institutul de credit și economii „Bihoreana”, din Oradea, — așa cum rezulta din adresa trimisă la 10 februarie 1928 de consiliul ei sucursalei din localitate a Băncii Naționale a României — la acea dată, portofoliul băncii era format din foarte multe polițe mici țărănești, care reprezentau valoric peste jumătate din total ⁶⁶.

⁶¹ Arh. st. București, fond Creditul Funciar Rural, Serviciul Contencios, dosar 3085, f. 34 și urm.; fond Banca de agricultură și export, S.A., București, registrul 4/1941—1946, f. 22.

⁶² Arh. st. Oradea, fond Casa de păstrare a județului Bihor, S.A., Oradea, dosar 90/1932—1933, f. 137—139.

⁶³ Arh. st. Constanța, fond Banca Românească, Sucursala Constanța (Creditul Dobrogei), dosar 7/1931—1934, f. 1. Pentru alte cazuri vezi: *Ibidem*, f. 117—118; dosar 6/1931—1934, f. 89—90.

⁶⁴ Vezi Arh. st. Oradea, fond Banca agrară, S.A., Oradea, dosar 121/1934—1945, f. 315 și 389; fond Banca Victoria, S.A., Arad, Sucursala Oradea, dosar 243/1934, f. 180 și 498; fond Institutul de credit și economii „Bihoreana”, Oradea, dosar 260/1928, f. 74; Arh. st. Vaslui, fond Banca Fălciului, S.A., Huși, dosar 1/1911—1939, f. 44 și 49; fond Banca Comerțului, S.A., Huși, dosar 3/1925—1938, f. 70; Arh. st. Buzău, fond Judecătoria rurală II Rîmnicu Sărat, dosar 55/1920; 63/1921; 67/1921; 72/1921; 109/1921; Arh. st. Constanța, fond Banca Românească, Sucursala Constanța (Creditul Dobrogei), registrul 1/1922—1941, f. 4.

⁶⁵ Dealtfel, la 23 februarie 1925, consiliul băncii a hotărât să nu mai acorde credite agricultorilor cu mai puțin de 30 ha în proprietate, dar dispoziția n-a fost respectată (Arh. st. Constanța, fond Banca Românească, Sucursala Constanța (Creditul Dobrogei), registrul 2/1926—1944, f. 11). Situația de aici decurge din faptul că în Dobrogea exploatarea de întinderi de peste 20 ha precumpăneau în structura proprietății funciare rurale a provinciei (idem, dosar 6/1931—1934, f. 2 și urm.; 7/1931—1934, f. 1 și urm.; fond Creditul Național Agricol, Sucursala Constanța, dosar 12/1941, f. 160).

⁶⁶ Arh. st. Oradea, fond Institutul de credit și economii „Bihoreana”, Oradea, dosar 260/1928, f. 74.

Deținem pentru multe dintre băncile mijlocii și mici date cu privire la plasamentele lor agricole de la sfârșitul anului 1932, ca rezultat al centralizării de către unitățile de credit a sumelor ce se încadrau în dispozițiile legii de asanare din octombrie acel an. Conform acestora, de pildă, la 31 decembrie 1932, Casa de păstrare a județului Bihor și banca de economii, S.A., din Oradea, avea, împreună cu sucursalele ei din Carei și din Valea lui Mihai, un plasament global de 156 313 687 lei, din care plasamentele agricole, în valoare de 64 746 094 lei, reprezentau 41,42%⁶⁷. Datele trebuie însușite însă cu oarecare rezerve întrucât, în condițiile în care legile de asanare favorizau băncile cu mari plasamente agricole, conducerile unităților s-au străduit să demonstreze existența fenomenului la o amploare superioară celei reale și să încadreze o parte din împrumuturile comerciale în categoria portofoliilor agricole.

Trebuie precizat însă că deși cote ridicate din debitele producătorilor agricoli reprezentau datorii către băncile comerciale, aceste instituții n-au utilizat, totuși, în ansamblu, pentru agricultură decît un procent redus din mijloacele lor financiare. Din calculele lui Alexandru Alimăneșțianu rezultă că la bilanțul anului 1927 agricultorii dețineau credite în valoare globală de 30 088 000 000 lei. Din acestea, o sumă de 8 352 000 000 lei provenea de la băncile populare și de la cooperative diverse, 5 584 000 000 lei de la instituțiile de credit agricol (Creditul Funciar Rural, Casa rurală, Casele de credit mutual și Casele județene de împrumut pe gaj), care plasaseră în totalitate fondurile lor în agricultură, iar restul, deși reprezenta mai mult de jumătate din creditul folosit de producătorii rurali, constituiau împrumuturi de la băncile comerciale, industriale, societăți de comerț, de asigurări și alte asemenea, dar plasamentele cu caracter agricol ale băncilor comerciale reprezentau numai 20% din totalul plasamentelor lor, ale celor industriale 5%, iar ale societăților comerciale 10%⁶⁸. Dealtfel, după primul război mondial pînă în perioada crizei economice inclusiv, în condițiile în care contribuția agriculturii la formarea venitului național era precumpănitoare, portofoliul agricol reescontat de toate organizațiile de credit din România la Banca Națională a înregistrat procente ce au oscilat, pe ani, între 30 și 9% din întreaga structură a portofoliului de reescont⁶⁹.

Susținerea procesului de dezvoltare industrială a țării de către capitalul bancar autohton a avut, neîndoielnic, un caracter progresist. Însă, nici în această direcție, mijloacele financiare ale societăților de credit, mai cu seamă ale celor mici și mijlocii, n-au rezolvat în mod mulțumitor cererile industriei. Adeseori, consiliile de administrație, în scop de a asigura acționarilor lor dividende mari, au orientat cu precădere creditele spre operații pur comerciale, cu caracter speculativ, folosindu-le în sfera circulației bunurilor — atît a celor industriale, cît și a celor agricole — și nu în cea a producției lor⁷⁰.

Cert este că în primul deceniu postbelic nici o categorie de producători rurali n-a obținut prin rețeaua instituțiilor de credit comercial capitaluri

⁶⁷ Idem, fond Casa de păstrare a județului Bihor, S.A., Oradea, dosar 90/1932—1933, f. 653, 682 și 685.

⁶⁸ Alexandru Alimăneșțianu, *Probleme economice*, București, 1940, p. 11.

⁶⁹ Mih. Georgescu, *op. cit.*, p. 139; Șt. Voicu, *Creditul agricol și meșteșugăresc*, în „Economia națională”, București, an. LXIV (1937), nr. 2, februarie, p. 15—16.

⁷⁰ Petre Constantinescu, *op. cit.*, p. 310.

suficiente pentru cultivarea în condiții optime a terenurilor lor. Este drept că incapacitatea organizației de credit cooperatist de a asigura țăranilor fondurile necesare ⁷¹ i-a silit pe aceștia să contracteze pe scară largă împrumuturi, cu dobânzi mari ⁷², de la băncile comerciale la care ei aveau acces. Astfel, o sumă de 16 300 milioane de lei, sau 43,58 % din totalul datoriilor avute în 1932 de agricultorii cu proprietăți mai mici de 10 ha reprezenta debite către instituțiile de credit comercial. Moșierimea și chiaburimea care au avut la dispoziție mai multe surse de finanțare au apelat mai puțin la băncile comerciale. În același an, datoriile proprietarilor funciari rurali cu peste 10 ha la această categorie de bănci, de 1 300 milioane de lei, reprezentau abia 8,68 % din totalul împrumuturilor contractate de ei ⁷³.

În legătură cu procentele debitelor celor două categorii de producători rurali se impun câteva precizări. În primul rînd, marii proprietari au dispus de fonduri relativ însemnate prin intermediul societăților de credit agricol; apoi, în condițiile în care suprafețele deținute de ei au scăzut prin expropriere ca întindere, aceștia au posedat capitaluri însemnate provenite din renta de împrumut, ce au fost în mare măsură folosite sub formă de împrumuturi cu caracter privat în chiar relațiile dintre moșieri ⁷⁴; în fine, datorită lichidării la data scadenței a împrumuturilor procurate pe termen scurt prin băncile comerciale plafonul lor s-a menținut în mod constant scăzut. În privința micilor producători agricoli, asupra cărora împrumutarea a impus sarcini pecuniare de peste șase miliarde de lei, aceștia au fost puși aproape permanent în imposibilitate de a lichida la termen debitele din împrumuturile realizate în scopuri productive sau pentru consum, care au sporit continuu prin acumularea unor dobânzi ridicate și a dobînzilor de întîrziere ce au fost adăugate la capitalul împrumutat ⁷⁵, astfel că valoarea datoriilor contractate inițial de ei la băncile comerciale era de fapt mult mai mică.

Deși în decursul anilor băncile agricole, populare și comerciale au oferit agriculturii capitaluri în valori din ce în ce mai mari, prin faptul că n-au reușit să acopere totuși fondurile necesare exploatărilor agricole, mulți agricultori au fost obligați să contracteze împrumuturi de la diverse persoane particulare. Documentația de care dispunem demonstrează că toate categoriile de proprietari funciari rurali au utilizat credite din asemenea sursă. Afirmarea vehiculată în epoca de referință, potrivit căreia moșieri-

⁷¹ Vezi Arh. st. București, fond Centrocoop, Băncile populare, dosar 42, f. 13 ; 138, f. 12 ; 698, f. 8 ; 749, f. 6.

⁷² Idem, fond Casa regală Carol al II-lea, dosar 153/1931, f. 38—43 ; Vasile Negruș, *De ce nu exportăm*, în „Pagini agrare și sociale”, București, an. IV (1927), nr. 1—2 din 31 ianuarie, p. 13.

⁷³ Cf. Mircea V. Pienesco, *Le crédit agricole. Les assurances contre les risques agricoles*, în Société des Nations, Roumanie, 1939, p. 127.

⁷⁴ Detalii în Arh. st. București, fond Creditul Funciar Rural, Serviciul Contencios, dosar 3036, f. 1, 40, 51—56 ; 3040, f. 2 și urm. ; 3548, f. 104 și urm. ; 3768, f. 23 ; 4537, f. 1, 4, 28 și urm. ; 4635, f. 38 și urm.

⁷⁵ Ibidem, dosar 4573, f. 1 ; fond Centrocoop, Băncile populare, dosar 780, f. 8 ; fond Banca agronomilor, S.A., București, dosar 126/1929, f. 2 ; Arh. st. Oradea, fond Casa de păstrare a județului Bihor, S. A., Oradea, dosar 90/1932—1933, f. 123—124, 144—146 ; Arh. st. Slatina, fond Banca populară Orion, comuna Tempeni, județul Olt, dosar 49/1925, f. 143.

mea și chiaburimea satelor ar fi avut la dispoziție, prin rețeaua băncilor existente în România, credit suficient ⁷⁶ și că numai țărănimea ar fi suferit de pe urma lipsei de capital nu rezistă unei analize atente a izvoarelor vremii. Dacă avem în vedere primele două categorii de proprietari funciari rurali constatăm că cea mai mare parte din capitalurile utilizate de ele proveneau de la particulari. Astfel, din totalul datoriilor agricole ale proprietarilor cu peste 10 ha incluse în statistica oficială din 1934, de 14 970 milioane de lei, o sumă de 10 600 milioane de lei, sau 70,79%, o formau datoriile către persoane particulare, timp în care țărani cu mai puțin de 10 ha în proprietate datorau aceleași categorii de creditori 11 718 milioane de lei, sau 31,42% din totalul debitorilor lor ⁷⁷. În condițiile în care creditul privat era plasat cu dobânzi uzuare, de regulă mult mai mari decît cotele de amortisment calculate de societățile de credit, apelul la cămătari nu poate fi explicat decît ca o acțiune a moșierilor, chiaburilor și a masei largi de țărani la care aceștia recurgeau numai după ce epuizau, în ultimă instanță, orice posibilitate de a obține credite de la bănci.

Imediat după primul război mondial dobînzile anuale calculate de băncile agricole debitorilor rurali s-au ridicat la procente ce au oscilat în jurul a 12%; ele au crescut în preajma crizei economice din 1929—1933 pînă la 18% ⁷⁸; băncile comerciale au calculat clienților lor de la sate cote de amortisment ce au oscilat, în linii generale, între 18 și 30% ⁷⁹, timp în care cămătarii au încasat, de regulă, dobînzi de peste 30% ⁸⁰. Din cauza dobînzilor mari, mulți producători rurali au ajuns ca în decurs de numai cîtiva ani să apară debitori pentru sume ce depășeau capitalul inițial împrumutat. Emerich Kandel, proprietarul moșiilor din comunele Pir și Andrid, județul Sălaj, a plătit pînă la criza economică pentru un împrumut în valoare de 515 000 lei, contractat după 1923 de la Casa de păstrare Tășnad, județul Sălaj dobînzi de 556 176 lei ⁸¹. Într-un memoriu înaintat regelui Carol al II-lea în 1932 de către debitorii basarabeni se dădea exemplul unui moșier care, în decurs de doi ani, a acumulat, sub formă de dobînzi, debite de 6 000 000 lei pentru un credit obținut de la un cămătar local de numai 1 600 000 lei ⁸². În ședința din 6 aprilie 1932 a Senatului s-a citat cazul unui țaran care, împrumutînd o sumă de numai 1 300 lei de la o bancă, a ajuns după șapte ani să fie dator cu 72 000 de lei ⁸³.

⁷⁶ *Legea asanării datoriilor agricole, explicată și comentată de I. Al. Vasilescu-Vlajean Alex. D. Neagu, Mircea Durnă, August Filip*, Edit. „Vremea”, p. 38—39.

⁷⁷ Mihail Romniceanu, *op. cit.*, p. 24.

⁷⁸ Arh. st. București, fond Casa rurală, S.A., București, dosar 139; fond Creditul Funciar Rural, Serviciul Contencios, dosar 4573; fond Banca agronomilor, S.A., București, dosar 294/1927, f. 4; fond Centrocoop, Oficiul Național al Cooperației, dosar 2/1930—1934, f. 68; Arh. st. Vaslui, fond Federala Lucefărul, Huși, dosar 1/1916—1927, f. 187.

⁷⁹ Arh. st. Vaslui, fond Banca Fălciului, S.A., Huși, dosar 1/1911—1939, f. 24 și 39; Arh. st. București, fond Banca Ilfov, S.A., București, registrul 1/1920—1930, f. 31 și urm.

⁸⁰ Vezi Arh. st. Oradea, fond Casa de păstrare a județului Bihor, S.A., Oradea, dosar 90/1932—1933, f. 178; Arh. st. București, fond Centrocoop, Băncile populare, dosar 104, f. 3 și 14.

⁸¹ Arh. st. Oradea, fond Casa de păstrare a județului Bihor, S. A., Oradea, dosar 90/1932—1933, f. 123—124.

⁸² Arh. st. București, fond Casa regală Carol al II-lea, dosar 16/1932, f. 14. Nu ne propunem să analizăm aici în mod detaliat, problema dobînzilor, această analiză urmînd să o efectuăm într-un alt studiu.

⁸³ Cf. Dezbaterile Senatului, ședința din 6.IV. 1932, p. 1873.

Economiiști care au studiat evoluția agriculturii românești din perioada interbelică au demonstrat că, în împrejurările concrete dintre cele două războaie mondiale, productivitatea agriculturii n-a atins niciodată un procent care să depășească 10%⁸⁴. La un asemenea procent, dobânzile firești pentru agricultori ar fi trebuit să oscileze în limitele de la 3 la 6%⁸⁵. Cum cotele de amortizare a capitalului au depășit în mod constant cota beneficiului net al exploatărilor agricole care nu foloseau credite, scumpețea capitalului explică deopotrivă progresul lent al agriculturii și procesul ruinării multor exploatări rurale.

După izbucnirea crizei economice mondiale, în 1929, pe măsură ce băncile comerciale mici și mijlocii înregistrau bilanțuri negative, ele au fost înlăturate de la creditul de reescont al Băncii Naționale a României și a marilor citadele financiare. Ca urmare, cu începere din același an, creditele puse la dispoziția agricultorilor s-au diminuat continuu, numeric și în valoare, multe bănci comerciale și aproape toate băncile populare sistind chiar finanțarea producătorilor rurali⁸⁶. Pentru marea majoritate a agricultorilor anul 1931 a fost primul, dintr-o perioadă de credit înghețat, în care ei n-au mai găsit fonduri nici la băncile agricole, nici la cele comerciale și nici la cele populare⁸⁷. Încercările de soluționare a problemei datoriilor agricole prin conversiune, de reorganizare a instituțiilor de credit lovite de criza economică și de incapacitatea producătorilor rurali de a lichida debitele către ele și intervențiile Institutului național de emisiune întreprinse pe linia continuării operației de finanțare a agriculturii și a celorlalte ramuri ale economiei naționale n-au determinat un revirement în activitatea organizațiilor bancare din România. Redresarea instituțiilor de credit comercial s-a făcut lent, iar începutul acestui proces poate fi întrezărit abia cu începere din anul 1938⁸⁸. Dar, după conversiune, în condițiile unui ritm mai intens de dezvoltare a industriei românești, comparativ cu cel din primul deceniu postbelic, și a eșalonării plății debitelor producătorilor rurali pe o perioadă lungă de timp, de pînă la 17 ani, băncile comerciale s-au îndepărtat și mai mult de agricultură, menținînd

⁸⁴ Vezi pe larg Dr. Horia N. Lupan, *Contribuțiuni la studiul rentei solului în România, în Studii privitoare la prețuri și rentabilitate în agricultura României*, București, Imprimeria națională, 1936, p. 17 și urm.; Nicolae Cornățeanu, *Cercetări asupra rentabilității agriculturii țărănești*, București, Imprimeria națională, 1935, p. 103 și urm.; Virgil N. Madgearu, *Evoluția economiei românești după războiul mondial*, București, Independența economică, 1940, p. 36—37.

⁸⁵ Alexandru Alimăneștianu, *op. cit.*, p. 15.

⁸⁶ Arh. st. București, fond Banca Ilfov, S.A., București, registrul 2/1930—1936, f. 13 și 65; fond Centrocoop, Oficiul Național al Cooperației, dosar 2/1930—1934, f. 42—44; fond Casa regală Carol al II-lea, dosar 169/1930, f. 42; Arh. st. Pitești, fond Banca sindicatului viticol din județele Argeș și Muscel, dosar 1/1929—1940, f. 16—17.

⁸⁷ Mitiță Constantinescu, *Politică economică aplicată*, vol. 3, Producție, muncă, comerț, credit, București, Tiparul românesc, 1943, p. 247—248 și 251; Arh. st. București, fond Centrocoop, Băncile populare, dosar 26, f. 196; fond Centrocoop, Oficiul Național al Cooperației, dosar 45/1930—1950, f. 34.

⁸⁸ Mitiță Constantinescu, *op. cit.*, p. 267 și urm.

legăturile, aproape în exclusivitate, numai cu întreprinderile prelucrătoare de produse agricole și cu firmele specializate în comercializarea lor ⁸⁹.

În concluzie, după primul război mondial, pînă la criza economică din 1929—1933, băncile comerciale din România, orientîndu-și plasamentele cu precădere spre noi sectoare de activitate, au pus la dispoziția agricultorilor capitaluri insuficiente. Condițiile în care ele au fost plasate au constituit o povară pentru contractanți, cărora le-au răpit, prin dobînzile mari percepute, părți consistente din veniturile exploatărilor.

LA PLACE OCCUPÉE PAR LES BANQUES COMMERCIALES DE ROUMANIE DANS LE FINANCEMENT DE L'AGRICULTURE APRÈS LA PREMIÈRE GUERRE MONDIALE JUSQU'À LA CONVERSION DES DETTES AGRICOLES

RÉSUMÉ

Après le parachèvement de l'unifications de l'Etat national roumain, aux institutions de crédit de Roumanie se sont posées des tâches extrêmement importantes pour le progrès du pays. Elles devaient assurer les moyens financiers requis pour le rétablissement et le développement de l'activité industrielle et commerciale, pour la consolidation des nouveaux propriétaires ruraux sur les lots de terre qui leur avaient été attribués ainsi que pour le remplacement des capitaux détenus par les institutions de crédit des Etats ex-ennemis dans les entreprises entrées, par suite du traité de paix de Versailles, dans le patrimoine de l'Etat roumain.

Les demandes de capitaux particulièrement grandes que réclamait l'accomplissement de ces tâches ont déterminé, à l'issue de la guerre, un accroissement presque artificiel du nombre de banques commerciales — nombre d'entre elles improvisées — et de leurs moyens de travail. Indifféremment de leur potentiel financier, elles ont participé directement ou indirectement à l'octroi de crédits à l'agriculture roumaine.

Mais les crédits accordés aux producteurs ruraux par l'entremise des sociétés bancaires commerciales ont été moins importants que durant les premières décennies du XX-e siècle.

La politique financière de ces banques, orientée avec prépondérance vers les secteurs industriel et commercial de leurs moyens d'exploitation, a entravé dans une certaine mesure le progrès de l'agriculture. L'auteur relève qu'après la première guerre mondiale, les grands propriétaires fonciers eux-mêmes n'ont plus trouvé le crédit nécessaire chez la grande finance. Ce furent les banques commerciales petites et moyennes qui ont

⁸⁹ Vezi Arh. st. Pitești, fond Banca Românească, Sucursala Pitești, dosar 1/1937—1938 ; Arh. st. Constanța, fond Banca Românească, Sucursala Constanța, dosar 53/1932—1947, f. 245 și urm. ; 133/1936—1947, f. 45—49.

appuyé le plus les producteurs ruraux, accordant aussi bien aux grands propriétaires fonciers et aux koulaks qu'aux paysans possédant de petites propriétés de crédits à court terme.

Après le déclenchement de la crise économique mondiale, en 1929, au fur et à mesure que les banques commerciales petites et moyennes enregistraient des bilans négatifs, elles ont été éliminées du crédit de rées-compte de la Banque Nationale de la Roumanie et des grandes citadelles financières.

Après la conversion, dans les conditions d'un rythme plus intense de développement de l'industrie roumaine, par rapport à la première décennie d'après guerre, et de l'échelonnement des débits des producteurs ruraux sur une longue période, allant jusqu'à 17 ans, les banques commerciales se sont écartées encore davantage de l'agriculture, maintenant des rapports, presque en exclusivité, avec les entreprises de produits agricoles et avec les firmes spécialisées dans leur commercialisation.

AL XV-LEA CONGRES INTERNAȚIONAL DE STUDII BIZANTINE

DE

STELIAN BREZEANU

Programat să se desfășoare la Nicosia (Cipru) la ultimul congres de la București (septembrie 1971), al XV-lea Congres de studii bizantine a avut loc între 5—11 septembrie 1976 la Atena, în urma hotărârii Biroului Asociației de studii bizantine, hotărâre determinată de tragicele evenimente desfășurate în Cipru în vara anului 1974. Desfășurat sub înaltul patronaj al președintelui Republicii Elene, domnul Constantin Tsatsos, congresul s-a bucurat de excelente condiții de organizare din partea țării gazde. La marele forum științific au participat un foarte mare număr de specialiști din numeroase țări ale lumii, care au prezentat peste 50 de rapoarte și corapoarte și peste 300 de comunicări, înscriindu-se din acest punct de vedere printre congresele de studii bizantine cu cea mai largă participare. Desigur, orice încercare de a stabili în acest moment un bilanț — fie el și provizoriu — al congresului ar fi temerară; în cele ce urmează ne propunem unele considerații asupra manifestării științifice, în general, și asupra câtorva teme mari pe baza rapoartelor publicate înainte de deschiderea congresului, în special.

Alegerea tematicii generale a congresului, *Byzance de 1071 à 1261*, s-a dovedit foarte bine inspirată. Jalonată de catastrofa bizantină de la Mantzikert (1071), în urma căreia imperiul pierdea în miinile turcilor selgiucizi Asia Mică, placa turnantă în jurul căreia gravitase organismul statului bizantin în cursul istoriei sale, și de recucerirea Constantinopolului de sub latini de către Mihail Paleologul (1261), care dăduse pentru o clipă iluzia unei refaceri a pozițiilor imperiului grav zdruncinate după 1204, această perioadă de istorie bizantină cunoaște schimbări neașteptate ale ritmului crizei — scurte perioade de criză violentă (1071—1081, 1180—1204), care aduc imperiul în fața iminentei prăbușiri, alternate cu perioade lungi de acalmie sau chiar de refaceri parțiale (1081—1180, 1204—1261), care fac dovada marii capacități de rezistență și de regenerare a statului bizantin — ridicând astfel în fața istoricului probleme dintre cele mai dificile de metodă și concepție în explorarea complexității fenomenului. În aceste condiții, congresul a evidențiat o tot mai puternică orientare a specialiștilor spre problemele majore ale istoriei bizantine: evoluția structurilor sociale ale imperiului, a mentalităților, interdependența și înriuririle reciproce dintre civilizația bizantină și cea europeană. Totodată, a prilejuit mari confruntări de opinii asupra principalelor aspecte ale tematicii — cauzele și formele de manifestare ale crizei statului bizantin, caracterul dialectic

al forțelor centripete și centrifuge ce se înfruntă, sensurile transformărilor etnice din imperiu, originile neoelenismului, raporturile dintre civilizația bizantină și cea europeană etc. — și nu de puține ori între istoricii marxiști și nemarxiști.

Congresul s-a desfășurat pe cinci secțiuni, fiecare cuprinzând una sau mai multe teme, întinse, de regulă, în limitele cronologice impuse de tematica generală.

Prima temă a secțiunii de istorie, *Forces centrifuges et centripètes dans le monde byzantin entre 1071—1261*, a oferit importante înfruntări de opinii pe marginea evoluției structurilor sociale și a raportului și caracterului forțelor social-politice angajate în lupta pentru putere în această perioadă. Caracterul complex al evoluției structurilor social-economice din societatea bizantină din secolele XII—XIII a fost analizat în două rapoarte semnate de Z.V. Udaltova (*Тентробејнѣ и Тентростремителънѣ силѣ в Византијском Мире, 1071—1261. Соціално — економическіе аспекти проблемѣ*) și A.P. Kajdan (*Тентростремителънѣ и Тентробејнѣ силѣ в Византијском Мире, 1071—1261 гг. Соціалънаіа структура Византијского Общества*). Proces progresist, prin deplasarea centrului vieții economice din capitală spre provincie, feudalizarea societății bizantine a furnizat, în concepția Udaltovei, resursele necesare pentru centralizarea statului de către Comneni și Lascarizi. Victoria forțelor centralizatoare s-a dovedit fragilă; sub Angeli și, mai târziu, sub Paleologi, factorii de descompunere politică își iau revanșa, pregătind astfel terenul pentru prăbușirea imperiului. Subliniind caracterul dialectic al forțelor centripete și centrifuge din statul bizantin, A. P. Kajdan arată, la rîndul său, că fenomenele care apar la prima vedere avînd un caracter centrifugal — marele domeniu, orașul provincial etc. — au constituit factori importanți într-o reală centralizare în mîna Comnenilor și Lascarizilor; dimpotrivă, factorii ce promovau idei și planuri universaliste au slăbit în chip obiectiv statul bizantin. Desigur, această ipoteză merită o discuție mult mai amplă. Mi se pare însă că reușita parțială a Comnenilor și Lascarizilor în opera de centralizare a imperiului se datorește — chiar dacă s-au folosit în parte și de resursele economice și militare ale dinaților — capacitatea lor de a rămîne vremelnic stăpîni pe situație în confruntarea cu aristocrația bizantină; criza profundă în care se cufundă imperiul sub Angeli și sub Paleologi se explică, neîndoielnic, prin tendințele centrifugale ale aristocrației, care a înclinat balanța în favoarea ei. Pe de altă parte, nu totdeauna se poate face o distincție netă între aristocrația bizantină și tendințele universaliste ale imperiului. În istoria statului de Niceea, pentru a lua acest caz, se înfruntă elita socială constantinopolitană cu tendințe universaliste și categoriile modeste ale populației microasiatice, pe care și-au rezimat efortul lor un Ioan III Vatatzes și Theodor II Lascaris în opera de centralizare. În sfîrșit, mi se pare că ambele rapoarte fac abstracție de greutatea tradițiilor centralismului bizantin, care au jucat un rol important în opera internă a Comnenilor și Lascarizilor, și, mai ales, de rolul republicilor comerciale italiene în viața economică și politică a imperiului. Relativa prosperitate a orașului provincial în secolul XII s-a realizat pe o altă bază decît aceea a orașului occidental contemporan și ea nu a condus la apariția acelor forțe sociale care ar fi îngăduit regenerarea societății bizantine; dimpotrivă, adevărații beneficiari ai acestui avînt economic au fost oamenii de afaceri peninsu-

lari și aristocrația funciară bizantină, între care se stabilește o adevărată simbioză în dizolvarea vechilor structuri centralizate nu numai în cadrul vechii monarhii a Comnenilor dar și în noile entități politice născute după 1204.

Vera Hrochova (*Les villes byzantines aux XIe—XIIIe siècles : phénomène centrifuge ou centripète dans l'évolution de la société byzantine?*) își deplasează atenția asupra orașului provincial bizantin pentru a sesiza rolul acestuia în procesul de fărîmîtare politică a imperiului. Sînt distinse două tendințe diferite, adesea chiar contradictorii : tendința micii și marii proprietăți de autonomie față de orice fel de centralism, tendința spre anarhie feudală, și tendința spre independență a regiunilor, spre constituirea lor în provincii de sine stătătoare cu o administrație proprie. Cele două tendințe, latente sub Comneni, se manifestă limpede sub Angeli și mai ales după 1204. În secolul XIII, după opinia autoarei, învinge particularismul provincial și nu anarhia feudală, proces în care orașul provincial, care cunoaște acum o nouă prosperitate economică, a jucat rolul de forță centripetă în cadrul noilor entități politice restrînse. Distincția netă dintre cele două tendințe nu mi se pare întru totul îndreptățită. Dacă în prima jumătate a secolului XIII asistăm la o restructurare a ordinii politice pe teritoriul imperiului, corespunzînd stadiului atins de evoluția structurilor sociale în acel moment, dar desfășurîndu-se tot pe baze feudale, după 1261 procesul de fărîmîtare politică dobîndește o tot mai mare limpezime, cînd aristocrația feudală nu mai întîmpină nici un obstacol serios în cale, iar orașul provincial, subordonat acesteia și într-o continuă decădere economică, devine un auxiliar al procesului. Este necesar, așadar, să ținem seama de rolul tradițiilor centralismului bizantin și de stadiul evoluției crizei societății bizantine, care se traduce într-un anumit raport de forțe, în confruntarea dintre factorii centripeteți și centrifugi. Dacă luăm în considerație cazul statelor grecești din prima jumătate a secolului XIII, nu trebuie să pierdem din vedere primejdia de moarte ce pîndea lumea bizantină după 1204, fapt ce explică sprijinul acordat de aristocrație autorității centrale în opera de recucerire ; odată trecut acest moment, factorii de descentralizare au reluat cu și mai multă vigoare lupta contra puterii imperiale.

Analiza raportului dintre transformările din societatea bizantină și tendințele centrifugale tot mai manifeste din imperiu și-o propune Hélène Ahrweiler (*Erosion sociale et comportements excentriques à Byzance aux XIe—XIIIe siècles*) într-un raport de mare densitate. Autoarea își propune să pună în lumină evoluția atitudinii individului față de stat și biserică, două societăți solidare, cu mecanisme de atracție și capacități proprii de integrare, într-o perioadă de profundă eroziune socială. O primă constatare se impune : ca niciodată în istoria bizantină, contestarea vechii ierarhii de valori este aproape generală iar individul reacționează spontan contra insecurității morale și fizice ; de aici, un întreg evantai de soluții la care recurge individul, atitudinii centrifuge (retragerea în mănăstire, fuga dincolo de granițele imperiului etc.), salutare pentru el dar primejdioase pentru comunitate. Se conturează însă și alte soluții în fața incapacității autorității centrale de a furniza securitate supușilor : diferitele formule de asociere, creîndu-se astfel o microsocietate cu interese și năzuințe proprii ; înainte de a ceda presiunii externe a cruciaților și turcilor, imperiul

asistă la descompunerea internă impusă, după opinia autoarei, de forțele vii ale statului bizantin în efortul lor de supraviețuire. Din păcate, din această analiză lipsește reperul social și etnic; reacțiile și soluțiile în fața insecurității generale diferă de la individ la individ, în funcție de poziția lui în ierarhia socială, de poziția față de Constantinopol, de gradul de integrare în comunitatea bizantină, și aici trebuie să luăm în considerație și aspectul etnic. Crearea de către aventurierul Leon Sguros a unui principat propriu în Grecia centrală sau răscoala lui Asan și Petru, care a condus la crearea țaratului vlaho-bulgar, retragerea unui individ în mănăstire ori renunțarea altuia la libertatea juridică pentru a deveni parecul unui mare proprietar funciar sînt fenomene care au aceeași cauză — eroziunea climatului social și insecuritatea cronică din imperiu — dar tot atitea soluții determinate de situația individului sau grupului social în societatea bizantină.

Într-unul dintre cele mai fructuoase rapoarte ale congresului, N. Oikonomides (*La décomposition de l'Empire byzantin à la veille de 1204 et les origines de l'Empire de Nicée: à propos de la „Partitio Romaniae”*) supune unei analize foarte riguroase textul tratatului încheiat între cruciați — *Partitio Romaniae* —, în temeiul căruia s-a făcut împărțirea teritoriului imperiului între învingători, desprinzînd concluzii noi în unele dintre cele mai controversate chestiuni legate de nașterea statelor grecești și latine apărute în 1204 pe ruinele vechii împărății bizantine. Autorul stabilește de o manieră convingătoare că documentul a fost redactat între căderea Constantinopolului și proclamarea ca împărat al Imperiului latin a lui Balduin I, așadar între 13 aprilie și 9 mai 1204. Pe de altă parte, Oikonomides dovedește că toate teritoriile a căror mențiune este absentă din textul documentului se aflau în acel moment în miinile unor feudali locali (Leon Sguros, în Europa, Theodor Mangaphas, Marii Comneni din Pont și alții, în Asia) sau ale lui Alexios III, care stăpînea o mare parte din Tracia și sudul Macedoniei, privite de mulți bizantini ca împărat în 1203/1204. În sfîrșit, autorul dovedește că Theodor Lascaris s-a refugiat în Asia Mică, încă de la sfîrșitul anului 1203, și nu în 1204, unde avea să pună bazele unui principat propriu ca feudal dizident față de autoritatea imperială din Constantinopol. Un ultim raport la această temă de istorie a fost prezentat de Donald Nicol (*Refugees, mixed Population and local Patriotism in Epiros and Western Macedonia after the fourth Crusade*), care analizează modificările demografice din Epir și Macedonia vestică în anii care au urmat tragicelor evenimente din 1204, ca urmare a refugului populației grecești din regiunile ocupate de latini spre teritoriul despotatului epirot, a expedițiilor vlaho-bulgare ale lui Ioniță și Ioan Asan II sau niceene ale lui Ioan III Vatatzes.

Cea de-a doua temă de istorie, *Composition et mouvement de la population dans le monde byzantin*, a cuprins cîteva rapoarte asupra importanțelor modificări demografice din statul bizantin din secolele XI—XIII, cu implicații profunde în destinul istoric al imperiului. Peter Charanis (*Composition and Movement of the Populations in the Byzantine World, 1071—1261*) își propune să pună în lumină elementele noi ale evoluției demografice în imperiu: în Asia, colonizările operate de împărății comneni și de Ioan III Vatatzes cu prizonieri pecenegi, sîrbi și cumani, în Europa, intrarea în scenă a vlahilor și albanezilor, cu care Peninsula Balcanică

dobindește caracterul său demografic definitiv. Ca și alți savanți străini, P. Charanis vede în vlahii balcanici fondatorii țaratului asenid din Tirnova. Situația populației bulgare în imperiu după căderea țaratului lui Samuel sub loviturile armatelor lui Vasile II este studiată de D. Angelov (*Zusammensetzung und Bewegung der Bevölkerung in der byzantinischen Welt*); autorul analizează rațiunile politice ale transferurilor din rîndurile populației bulgare operate de împărații bizantini spre regiunile răsăritene ale imperiului, locul bulgarilor în armata bizantină și procesul de asimilare din Thessalia, sudul Macedoniei, Epir, Albania și din alte regiuni ale imperiului cu populație mixtă: greacă, bulgară, vlahă și albaneză. Modificările demografice din Armenia din secolul XI în condițiile instaurării stăpînirii bizantine asupra acestei regiuni și apoi ale prăbușirii dominației imperiale după Mantzikert (1071) au constituit obiectul raportului lui H. Bartikian (*Migrațiya armjan v XI Veke: Pricinî i Poslestviya*). Autorul pune în lumină cauzele deplasării treptate a armenilor spre sud, în Cilicia, Siria și Mesopotamia, și spre vest, în Cappadocia; după catastrofa din 1071 populația armeană pune bazele unor principate proprii, cu existență efemeră, în încercarea de a stăvili primejdia selgiucidă. Cea mai durabilă dintre urmările migrației armenie a fost schimbarea înfățișării etnice a Ciliciei, transformată în veacul următor în regatul Armeniei Mici. În sfîrșit, consecințele pătrunderii și așezării triburilor nomade turce în Asia Mică după 1071 sînt analizate de S. Vryonis (*Patterns of Population Movement in Byzantine Asia Minor, 1071—1261*), care subliniază slăbirea treptată a poziției populației grecești în peninsula microasiatică, grav lovită de invadatori; politica de colonizări sistematice a Comnenilor în teritoriile recuperate de la selgiucizi a fost compromisă de slăbirea pozițiilor imperiului după înfrîngerea de la Myriokephalon (1176). Abia sub Lascarizi regiunea cunoaște o mare stabilitate demografică dar după închiderea parantezei niceene pozițiile imperiului din Asia Mică se prăbușesc în fața valului turc și odată cu aceasta soarta grecității microasiatice este pecetluită. La aceeași temă, într-o excelentă comunicare, Hélène Antoniadis-Bibicou analizează mișcările de populație *à longue durée* în Grecia centrală în secolele XI—XIV, determinate de cauze dintre cele mai profunde și, de aceea, dintre cele rămase în umbră — cauze economice, raporturi sociale etc. — cu importante sugestii de metodă pentru studierea habitatului rural medieval din întreaga regiune sud-est europeană.

Ultima temă a secțiunii de istorie, *La symbiose dans les États latins formés sur les territoires byzantines: phénomènes sociaux, économiques, religieux et culturels*, pune în lumină caracterul și rezultatele raporturilor stabile între cuceritori și învinși după 1204 în teritoriile bizantine în care latinii au pus bazele unor formațiuni politice proprii. Aspectele economice și sociale ale conviețuirii latino-bizantine au fost studiate de G. G. Litavrin (*Problema simbiozî v latinskih gosudarstvah, obrazovannîh na territorii Vizantii. Fenomenî soșialnîe i ekonomiceskie*) și de D. Jacoby (*Les États latins en Roumanie: phénomènes sociaux et économiques. 1204—1350 environ*). Pentru cel dintîi, contactul dintre cele două societăți a dus la o sinteză de instituții, mai extinsă în Moreea francă, unde apropierea cuceritorului de autohtoni s-a dovedit mai mare, mai restrînsă în Creta venețiană, unde Comuna a practicat o politică de separare netă a celor două comu-

nități. În concepția istoricului sovietic, apropierea dintre cele două societăți a fost facilitată de similitudinea de structuri sociale, pronoia constituind un element important al caracterului durabil al sintezei bizantino-france de pe sol moreot. Dar factori social-economici și religioși importanți au împiedicat transformarea sintezei într-o simbioză; în opoziție cu alți specialiști, Litavrin vede, pe drept cuvânt, originile sentimentului ne-elenic în opoziția netă manifestată între masele populare grecești față de dominația occidentală. Deși respinge existența unui feudalism în Bizanț înainte de cucerirea latină și, în subsidiar, existența pronoiei în Moreea înainte de 1204, D. Jacoby consideră că, cel puțin în principatul casei de Villehardouin, integrarea celor două societăți a fost o realitate. Chiar dacă în Moreea francă arhonții greci au fost încorporați seniorilor latini, devenind o aristocrație de drept, integrarea rămâne totuși un fenomen marginal, restul populației autohtone fiind transformat în bloc în țărani dependenți. Nici pe plan economic cooperarea celor două lumi nu putea depăși caracterul marginal; cucerirea a trecut în miinile latinilor puterea economică în România și a limitat la maximum câmpul de activitate al populației grecești. Deși de pe poziții oarecum diferite, Fr. Thiriet (*La symbiose dans les États latino-romaniotes : phénomènes religieux et culturels, 1204—1261*) ajunge la aceeași concluzie cu Litavrin studiind fenomenul religios: realitatea din România greco-latină a fost altceva decât o simbioză, după ce cucerirea latină brutală a înlăturat orice posibilitate de colaborare. Tratatativele de unire dintre cele două biserici au cunoscut un eșec răsunător, chiar dacă de o parte sau de alta n-a lipsit bunăvoința; în focul disputei s-a ajuns, cel mult, la o înțelegere interesată și numai la nivelul elitelor. Fenomenul este ilustrat de luarea în considerație a situației din sînul bisericii din Imperiul latin de Constantinopol și din teritoriile venețiene din România: pe teren religios înțelegerea sinceră și durabilă între „străini” și „schismatici” s-a dovedit imposibilă. O paralelă între rezultatele contactului dintre cele două societăți din Moreea și Creta o aflăm în raportul lui P. Topping (*Co-existence of Greeks and Latins in Frankish Morea and Venetian Crete*) în care autorul conchide că seniorii franci, sosiți dintr-o societate agrară, s-au adaptat mai bine condițiilor din Peloponez; dimpotrivă, nobilimea urbană și comercială din lagune nu s-a dovedit pregătită să găsească un limbaj comun cu populația agricolă din Creta. De aici, rezultatele atit de diferite pe planul sintezei greco-latine în Moreea și Creta. În sfârșit, evoluția conviețuirii dintre latini și populația limitrofă bazinului pontic—se vorbește chiar de simbioză—este analizată de A. Bryer (*The Latins in the Euxine*); autorul ilustrează fenomenul prin luarea în considerație a cazului Sf. Ioan cel Nou: negustor grec din Trapezunt, aflat în contact cu latinii, martirizat de tătari în Crimeea, avea să devină sfântul protector al tînărului stat moldovean sub Alexandru cel Bun, după aducerea moaștelor lui la Suceava.

Secțiunea intitulată *Pensée, Philosophie, Histoire des idées* a cuprins două mari teme: *Crises idéologiques și Rayonnement de la culture et de la civilisation byzantine après 1204*. În cadrul celei dintii a fost prezentat un singur raport, datorat lui John Meyendorff (*Ideological Crises*), care analizează două aspecte majore ale crizei ideologice bizantine în secolele XII—XIII: criza ideologiei imperiale și criza relațiilor bisericii bizantine cu vestul. După ce subliniază ca element esențial al crizei ideologice impe-

riale renunțarea lumii bizantine la pretențiile asupra caracterului universal și unic al Imperiului bizantin, admitând după 1204 existența mai multor imperii de caracter regional, autorul insistă asupra dezbaterii angajate între statele grecești din prima jumătate a secolului XIII în jurul legitimității titlului imperial. Se impunea însă în această analiză, ca element esențial al disputei, observația că ea nu mai avea ca obiectiv supremația în cadrul comunității creștine, ca în veacul precedent în conflictul dintre Comneni și Hohenstaufeni, eforturile lumii bizantine din această perioadă orientându-se spre realizarea unității sale într-un imperiu național grec în expresia sa teritorială dinainte de cruciada a IV-a; eșecul acestui program minimal reflectă criza adâncă a ideii imperiale tradiționale bizantine. În ceea ce privește criza relațiilor cu vestul, Meyendorff subliniază caracterul dramatic pe care-l cunoaște disputa religioasă dintre Roma și Constantinopol, consecință a tendințelor expansioniste ale papalității în S-E Europei.

Cea de-a doua temă a secțiunii a fost consacrată iradierii culturii și civilizației bizantine într-o perioadă de tot mai puternică eclipsă a puterii politice și militare a statului bizantin, când biserica și alți factori de cultură preiau funcțiile exercitate odinioară de autoritatea imperială. Un studiu substanțial a fost consacrat de Dmitri Obolensky (*Late Byzantine Culture and the Slavs. A Study in Acculturation*) răspîndirii culturii bizantine în spațiul sud-est european în secolele XIV—XV. După definirea conceptului de aculturație, fenomen văzut ca un dialog, o interdependență de valori culturale, autorul analizează rolul hesychasmului ca mișcare culturală unificatoare în Europa sud-estică și răsăriteană. Subliniind originea monastică balcanică, îndeosebi athonită, a mișcării, Obolensky arată funcția esențială a patriarhiei din Constantinopol în transformarea hesychasmului într-o mișcare culturală de caracter internațional, iradiind prin agenții bisericii în lumea ortodoxă slavă și românească; mișcarea avea să-și lase o puternică amprentă în întreg acest spațiu asupra literaturii religioase, mai ales hagiografice, urmînd modele bizantine. Raportul subliniază și rolul marilor reprezentanți ai mișcării — Grigorie din Sinai, Grigorie Palamas, Eftimie de Tîrnovo, Nicodim de Tismana, Grigorie Țamblac și alții — în crearea acestei arii de cultură. Din păcate, observație făcută și în luările de cuvînt de către istoricii români, locul și rolul țărilor române în ansamblul acestei mișcări culturale apar adesea prea șterse. În cadrul aceleiași teme, A. Pertusi (*L'irradiazione della civiltà bizantina dopo 1204 in Italia e nell'Europa occidentale*) analizează rolul influenței bizantine în cristalizarea ideologiei politice și a ceremonialului de curte al regilor normanzi din Sicilia (sec. XII) și al dogilor venețieni și natura înrîuririlor bizantine de după secolul XI asupra mișcării monastice din Apulia, Calabria și Sicilia, într-o regiune aflată veacuri în șir sub stăpînire imperială. Interesante considerații dezvoltă autorul și asupra producției literare grecești din sudul Italiei în epoca normandă și a funcției Bizanțului în preluarea de către Occident a unor elemente de gîndire filozofică și științifică din antichitatea clasică. Au rămas însă în afara preocupărilor autorului aspecte majore ale problemei, cum ar fi, bunăoară, influența gîndirii politice bizantine asupra secularizării ideii imperiale la Frederic II de

Hohenstaufen¹, locul contactelor dintre curțile din Niceea și Palermo din prima jumătate a secolului XIII în iradierea culturii bizantine în sudul Italiei sau rolul Imperiului latin de Constantinopol în contactele culturale dintre Bizanț și Occident după 1204. Rolul influenței bizantine în spațiul sîrbesc în prima jumătate a veacului XIII a fost analizat în densul raport al lui B. Ferjančić (*Rayonnement de la culture et de la civilisation byzantine*), care stăruie asupra locului modelelor bizantine în cristalizarea concepției monarhice a primei dinastii regale sîrbești: titulatura țarilor, caracterul puterii, raporturile dintre puterea temporală și cea spirituală etc. Importanța diasporei grecești din prima jumătate a secolului XIII în dezvoltarea culturii din țaratul asenid a fost subliniată de Ivan Dujčev (*Le problème de la diaspora de la civilisation byzantine. 1204—1261*), punînd în lumină puternica amprentă a artei bizantine asupra picturii murale de la Boiana (1258/59) sau existența unor opere literare grecești de circumstanță, scrise de oameni de cultură bizantini refugiați la curtea din Tîrnovo. O analiză amplă a premiselor, căilor și conținutului iradierii civilizației bizantine în perioada cuprinsă între 1204 și căderea Constantinopolului sub turcii otomani a fost întreprinsă de J. Irscher (*Die Ausstrahlung der spätbyzantinischen Kultur auf Mitteleuropa*); autorul conchide că dacă în estul și vestul Europei influența culturii bizantine cunoaște o extindere considerabilă în spațiu și o creștere în intensitate în ultimele veacuri de existență ale imperiului, în Europa centrală, datorită unor factori specifici, această influență înregistrează un important regres, reflectat și în preocuparea din ce în ce mai redusă a literaturii istorico-politice pentru lumea bizantină.

Din secțiunea de artă și arheologie s-a detașat raportul lui V. Djurić (*La peinture murale byzantine: XIIe et XIIIe siècles*), în care autorul și-a propus să surprindă schimbările profunde intervenite în evoluția picturii murale bizantine în perioada 1071—1261. În condițiile în care imperiul reușește încă să-și mențină autoritatea asupra întregului spațiu sud-est european, pictura Comnenilor din secolul XII păstrează o remarcabilă unitate stilistică nu numai pe întreg teritoriul statului bizantin ci și în întreaga lume ortodoxă. Perioada de după dislocarea teritorială a imperiului din 1204 reprezintă o etapă distinctă în istoria picturii bizantine atît pe plan stilistic — măreția sentimentelor și impozanța formelor — cit îndeosebi în urma ruperii vechii unități a picturii comnene prin smulgerea unor regiuni de sub puternica influență a Constantinopolului, ceea ce a îngăduit celor mai progresiste medii artistice din Niceea — de unde pare să fi pornit acest impuls înnoitor —, Thessalonic, Serbia, parțial Bulgaria și Rusia, să se orienteze spre noi concepții artistice, pe care se va greșa și prima Renaștere a Paleologilor către sfîrșitul veacului XIII. Autorul subliniază rolul mediului social din care au ieșit donatorii sau cei care executau ordinele donatorilor pentru a trece comanda artistului în stratificarea picturii bizantine a secolului XIII. Pictura monumentală comnenă, analizată de L. Hadermann-Misguich (*La peinture monumentale tardocomnène et ses prolongements au XIIIe siècle*), trădează în secolul XII o

¹ A se vedea, în acest sens, sugestii fecunde la Ernst Kantorowicz, *Kaiser Friedrich II und as Königsbild des Hellenismus*, în „Festgabe Karl Reinhardt”, Münster, Köln, 1952, p. 169—193.

aceeași unitate, ca și pictura murală, sub influența metropolei imperiale; principalele ei aporturi — rafinamentul coloritului, dramatizarea peisajului, căutările spațiale, expresia sentimentelor etc. — le întâlnim în sens larg în arta Paleologilor, transmise de veacul XIII. În ceea ce privește programul decorației bisericilor (J. Lafontaine-Dosogue, *L'évolution du programme décoratif des églises*), secolul XII aduce modificări în caracterul mai concret al scenelor, în extinderea anumitor cicluri și în îmbogățirea cu noi motive a iconografiei în interiorul temelor; aceste modificări au fost păstrate în timpul ocupației latine, când Constantinopolul și Thessalonicul își mențin primatul artistic din acest punct de vedere. La aceeași temă, Manolis Chatzidakis (*L'évolution de l'icone aux XIe — XIIIe siècles et la transformation du temple*) a analizat transformările suferite de icoană între 1071—1261 în timp ce Tania Velmans (*Rayonnement de l'icone au XIIe et au début du XIIIe siècle*) a pus în lumină răspîndirea icoanei bizantine în întreg spațiul ortodox și chiar în Italia. Dezvoltarea miniaturii a fost studiată de A. Culter (*The Aristocratic Psalter: the State of Reserch*) în timp ce K. Levy (*Le „tournant décisif” dans l'histoire de la musique byzantine, 1071—1261*) și D. Conomos (*Music for the Evening Office on Whitsunday*) s-au oprit asupra evoluției muzicii în aceeași perioadă.

Secțiunea *Langue, Littérature, Philologie* a cuprins trei teme *Courants archaïsans et populaires dans la langue et la littérature, La genèse de dialectes et Les conditions matérielles, sociales et économiques de la production culturelle à Byzance*. Într-un amplu raport prezentat în cadrul primei teme, Peter Wirth analizează principalele tendințe manifestate în limba greacă în secolele XII—XIII: renașterea fenomenului de atticizare și a gustului pentru retorică și fărîmițarea lingvistică la care conduce dislocarea teritorială a imperiului la 1204. Evoluția raportului dintre căile tradiționale și cele populare innoitoare în poezia profană din epoca Comnenilor a fost pusă în lumină de W. Hörandner în timp ce J. Grosdidier de Matons analizează curentele arahizante și populare din limba și literatura greacă din aceeași perioadă. În cadrul aceleiași teme, Z. W. Aerts întreprinde un comentariu filologic al unui capitol din opera Annei Comnena, evidențiind tendințele atticizante din opera prințesei bizantine, iar M. Gigante studiază influența culturii latine în lumea bizantină în veacul comnen și, mai ales, după 1204, când influența occidentală a găsit în cuceritorii franci principalii agenți. La cea de-a doua temă, R. Browning și H. Andriotis se opresc asupra unei probleme dintre cele mai controversate pentru filologia greacă: momentul desprinderii dialectelor actuale din *koiné*; dacă cel dintîi stabilește acest moment în secolele VII—IX, în perioada de profunde transformări etnice din imperiu, provocate de invazia arabă și de așezarea slavă în Balcani, al doilea înclină să creadă că începutul desprinderii treptate a dialectelor din greaca comună se plasează în secolul XII, poate chiar în cel precedent. Evoluția scrierii grecești din secolele XII—XIII și conservarea fondului de manuscrise din biblioteca mănăstirii Lavra din Athos au fost analizate în raportul lui B. Fonkić, prezentat la cea de-a treia temă a secțiunii, în limitele căreia J. Irigoien s-a oprit asupra condițiilor materiale ale producției de carte în Bizanț în aceeași perioadă.

În sfîrșit, ultima secțiune a tematicii congresului, *Chypre dans le monde byzantin*, a abordat aspecte variate ale istoriei insulei Cipru. Între acestea, un loc deosebit l-a ocupat funcția de răscruce culturală și de punte

de legătură cu lumea orientală, pe care insula a jucat-o pentru lumea bizantină (C. Mango) ca și rolul de frontieră etnică și socio-culturală a statului bizantin (Th. Papadopoulos). Un capitol important în preocupările acestei secțiuni l-a constituit analiza problemei autocefaliei bisericii cipriote (A. Mitsidis, G. Konidaris). Nu mai puțin interesantă a fost dezbateră în jurul raportului dintre tradițiile bizantine și dreptul și instituțiile france din regatul fondat de dinastia de Lusignan în insulă la sfârșitul secolului XII (J. Richard, P. Zepos, N. Svoronos). În sfârșit, citeva rapoarte s-au oprit asupra artei paleocreștine din Cipru, îndeosebi asupra arhitecturii și decorației (Ch. Delvoye, A. M. S. Megaw, A. Papageorgiu).

★

În cinstea participanților, comitetul elen de organizare a inițiat citeva acțiuni, care au completat în mod fericit reușita prestigioasei manifestări științifice din Atena. Congresul a prilejuit deschiderea unor importante expoziții de fresce bizantine și de icoane din Cipru, ultima la muzeul Benaki, iar la Universitate a fost inaugurată o expoziție de carte, cuprinzând lucrări de specialitate apărute în cei cinci ani dintre congresele de la București și de la Atena. Totodată, au fost organizate importante excursii de studii la unele dintre cele mai cunoscute monumente clasice și bizantine. Astfel s-au vizitat, la alegere, bisericile și mănăstirile bizantine din Attica, bisericile și mănăstirile bizantine din Argolida sau mănăstirea Hosios Lucas din Beoția, unul dintre cele mai importante monumente de artă bizantină, și stațiunea arheologică de la Delfi.

În ultima ședință a Biroului Asociației a fost ales în funcția de președinte activ al Biroului prof. Herbert Hunger (Austria) și a fost stabilit ca viitorul congres să se desfășoare la Viena, în toamna anului 1981.

★

La congres a participat și o delegație de istorici români, ai cărei membri au prezentat rapoarte și comunicări.

Din partea istoricilor români a fost prezentat în cadrul temei referitoare la compoziția și mișcarea populației din lumea bizantină un raport, datorat lui Eugen Stănescu (*La population vlaque de l'empire byzantin aux XIe — XIIIe siècles*), care a analizat succint principalele probleme ridicate de istoria vlahilor balcanici în secolele XI—XIII: habitatul, structura economică și socială, organizare militară și politică și conștiința de sine a etniei vlahe. La începutul raportului, autorul desprinde semnificația termenului de vlah și Vlahia din sursele bizantine pentru studiul răspîndirii populației vlahe la sud de Dunăre. Analiza structurilor social-economice vlahe — crescători de animale, dar și agricultori și cărăuși — îi prilejuiește autorului respingerea teoriei privind caracterul nomad al vlahilor balcanici și imaginea foarte simplistă pe care unii istorici moderni și-au făcut-o despre societatea vlahă. Statutul militar de care se bucurau vlahii în Bizanț era o încercare a autorităților imperiale de a-i lega de interesele statului; înlocuirea treptată a formei militaro-teritorială cu cea politico-teritorială pe care o cunoaște organizarea populației vlahe din Balcani în condițiile dezmembrării imperiului la sfârșitul secolului al XII-lea constituia în concepția autorului o dovadă a falimentului acestei politici. În secolele XI — XIII vlahii balcanici se manifestă ca o etnie

— și nu un grup profesional — conștientă de sine, cu un mod de viață, obiceiuri și limbă proprie. În sfârșit, luind în considerație ansamblul informațiilor autorilor bizantini și străini asupra vlahilor balcanici și situația lor din imperiu în veacurile XI—XIII, E. Stănescu respinge teoria migrației sau a unui transfer masiv de populație din sudul la nordul Dunării în această perioadă.

Cele mai multe dintre comunicările istoricilor români au pus în evidență aspecte importante ale raporturilor societății românești, în sinul căreia se cristalizau primele unități politico-statale, cu imperiul de pe malurile Bosforului în secolele XI — XIII, reflectate, cu deosebire, în lumina descoperirilor arheologice. Acad. Ștefan Pascu a analizat în comunicarea sa (*Interférences économiques et culturelles byzantino-roumaines au nord du Danube aux IXe — XIIe siècles*) influențele economice și culturale exercitate de societatea bizantină în spațiul carpato-dunărean. Relevând strădania continuă a imperiului de a se menține activ la nordul Dunării, autorul a subliniat locul și funcția acestor înriuriri de-a lungul unei îndelungate perioade din evoluția romanității nord-dunărene. Cultura materială bizantină și amprenta acesteia asupra populației românești de la Dunărea de Jos în secolele X — XII au fost analizate în lumina descoperirilor arheologice din regiune de Petre Diaconu (*La culture matérielle byzantine dans la Dobroudja aux Xe— XIIe siècles*). La rîndul său, Răzvan Theodorescu (*Roumains et Byzance provinciales dans la civilisation du Bas Danube au XIIIe siècle*) a pus în lumină unitatea sporită a culturii materiale de la Dunărea de Jos în veacul XIII în comparație cu perioada anterioară, în condițiile afirmării nucleelor de viață politică românească în regiunea Carpaților, și rolul influențelor bizantine, manifestate pe cele mai diverse registre — economic, politic, religios, cultural —, asupra societății românești în plină dezvoltare. Problemele legate de răspindirea și receptarea civilizației bizantine într-o perioadă de continuă afirmare economică și politică a societății românești au fost abordate în comunicarea sa de Corina Nicolescu (*Diffusion et assimilation de la civilisation byzantine sur le territoire roumain aux XIIIe et XIVe siècles*). În sfârșit, la același mare capitol al raporturilor bizantino-române se înscrie și contribuția lui Valentin Al. Georgescu (*L'adaptation créatrice et modernisatrice de certaines traditions juridiques byzantines (IXe — XIIIe s.) dans le projet de code urbain de Michel Photinopoulos (Fotino) pour la Valachie en 1777*) asupra receptării creatoare a tradițiilor juridice bizantine de societatea românească în pragul epocii moderne.

Cîteva comunicări au abordat probleme de istorie internă bizantină, punînd în lumină aspecte ale crizei imperiului în secolele XI — XIII. Inconsistența criticii sociale în literatura istorico-politică din această perioadă, disputa religioasă Roma — Constantinopol, reîntorcerea culturii bizantine la sursele civilizației clasice grecești sînt în concepția lui Gh. Cronț (*Crises idéologiques*) principalele forme de manifestare ale crizei ideologice; ultimul aspect al crizei reprezintă după opinia sa un fenomen progresist, care a stat la originea renașterii culturale a Paleologilor. În comunicarea sa, Tudor Teoteoi (*Le rôle du travail manuel dans les „Typika” des XIe — XIIIe siècles*) se oprește asupra unui capitol dintre cele mai puțin studiate de istorie bizantină: cunoașterea forțelor de producție și a puterii de creație în Bizanț în lumina typicoanelor mănăstirești din seco-

lele XI — XIII. Gh. Zbucea (*Sur la situation interne de l'Empire de Trébizonde au XIIIe siècle*) a analizat, rind pe rind, problema surselor istoriei trapezuntine din sec. XIII, viața economică și, în special, situația monedei, și structura socială din imperiul Marilor Comneni din Pont. În sfârșit, Stelian Brezeanu (*La fonction de l'idée d'„imperium unicum” dans la reconquête byzantine de la première moitié du XIIIe siècle. 1204—1261*), subliniind funcția activă a capitalului ideologic în opera de refacere a unității imperiului în prima jumătate a veacului XIII, insistă asupra încercării, de altfel eșuate, a împăraților niceeni de creare a unei „familii de state” grecești sub suzeranitatea imperiului de Niceea pentru salvarea ideii de *imperium unicum*; în reușita parțială a recuceririi bizantine din această perioadă, este relevat rolul esențial al factorilor materiali, respectiv al greutateii economice și demografice a litoralului Asiei Mici, fapt ce explică victoria împăraților de Niceea asupra rivalilor lor din Thessalonic și Trapezunt.

Se cuvine să amintim și contribuția istoricilor români, participanți la congres, în prezidarea dezbaterii unor teme în secții (Mihai Berza, Ștefan Pascu, Eugen Stănescu, Valentin Al. Georgescu, Corina Nicolescu și Anna Maria Musicescu) sau în cadrul luărilor de cuvânt pe marginea diferitelor rapoarte și comunicări (Ștefan Pascu, Eugen Stănescu, Răzvan Theodorescu, Stelian Brezeanu și alții).

În încheiere, ne propunem să punem în lumină unele concluzii desprinse pe marginea desfășurării congresului de la Atena, cu valoare și pentru viitorul studiilor bizantine în țara noastră. Mai întâi, a ieșit în evidență importanța crescândă a științelor auxiliare — paleografie, numismatică, codicologie, diplomatică — în evoluția cercetărilor din acest domeniu. De altminteri, ca o dovadă a luării de cunoștință asupra acestui fapt, Biroul Asociației de studii bizantine a introdus aceste științe în programul unui congres încă din 1971, la București, și se preconizează creșterea locului lor în preocupările viitoarelor congrese. În cuvîntul de închidere a congresului de la Atena, prof. Paul Lemerle sublinia necesitatea ca orice cercetător de istorie bizantină să aibă preocupări într-un domeniu particular al științelor auxiliare, oricare ar fi acesta, instrument indispensabil în formarea unui specialist adevărat în studiile bizantine.

Negreșit, specialistul român în istoria bizantină este interesat în primul rînd să surprindă luminile pe care studiul acesteia le poate aduce la mai buna cunoaștere a istoriei noastre naționale și, în chip deosebit, a naturii și funcției influenței civilizației bizantine asupra civilizației medievale românești, drum deschis cu atîta strălucire de Nicolae Iorga pentru întregul spațiu sud-est european. Este lesne de înțeles însă că studierea istoriei bizantine propriu-zise rămîne indispensabilă unei înțelegeri juste a naturii complexelor raporturi româno-bizantine de-a lungul perioadei bizantine și post-bizantine. De aceea, una dintre sarcinile cele mai stringente ale cercetării istorice românești în acest domeniu mi se pare a fi sporirea preocupărilor pentru istoria internă bizantină — structuri social-economice, gîndire politică, mentalități, cultură etc. —, care singure pot menține prestigiul conferit de un N. Iorga sau Gh. I. Brătianu școlii bizantinologice românești. Faptul că raportul și cîteva comunicări ale delegației române la acest congres au abordat o atare problematică reprezintă, fără

îndoială, un element pozitiv ; se impune însă pe viitor o lărgire a acestor preocupări.

Atingerea celor două obiective mai sus enunțate se poate realiza în primul rînd prin intensificarea eforturilor la nivelul facultăților de istorie din țară, care au rolul de a deschide gustul pentru studiul istoriei statului bizantin și de a îndruma primii pași ai viitorului specialist în acest domeniu. Din acest punct de vedere, progrese însemnate s-au înregistrat la Facultatea de istorie din București, unde studiul istoriei bizantine și al paleografiei medio-grecești figurează ca disciplină cu statut aparte, iar în programul cursurilor și seminariilor speciale se află anual importante teme de istorie bizantină și sud-est europeană medievală. Dată fiind importanța istoriei statului bizantin pentru istoria noastră națională, cred că se impun preocupări sporite din partea factorilor de răspundere, pornindu-se de la nivelul tuturor facultăților de istorie din țară, pentru dezvoltarea acestei discipline în perioada următoare.

LE XVe CONGRÈS INTERNATIONAL D'ÉTUDES BYZANTINES RÉSUMÉ

Du 5 au 11 septembre 1976 s'est tenu à Athènes le XVe Congrès international d'études byzantines. Le Congrès qui s'est déroulé par cinq sections dans le cadre desquelles ont été présentés plus de 50 rapports et co-rapports et plus de 300 communications a eu pour thème générale „Byzance de 1071 à 1261”.

Parmi les principaux thèmes du congrès notons ceux du domaine de l'histoire concernant le rapport entre les forces centrifuges et centripètes de la période 1071—1261, la composition et le mouvement de la population de l'Etat byzantin au long des XIIe — XIIIe siècles et la symbiose des Etats latins, constitués sur le territoire byzantin par suite de la IVe croisade, sur les plans économiques, sociaux, religieux et culturels. Dans le cadre de la section d'histoire des idées l'on a présenté l'un des plus importants thèmes du congrès portant sur l'irradiation de la culture et de la civilisation byzantines en Europe après 1204, période durant laquelle certains des principales fonctions de l'Etat byzantin, dont la crise avait déjà commencé, ont été assumées par l'Eglise et par d'autres facteurs culturels. Finalement, dans la section d'art d'archéologie ont été présentées d'importantes contributions touchant l'évolution de la peinture murale aux XIIe — XIIIe siècles.

ECOURILE REINTRODUCERII SERVICIULUI MILITAR OBLIGATORIU ÎN GERMANIA (1935) ÎN DOCUMENTE DIPLOMATICE ROMÂNEȘTI

DE

NICOLAE DASCĂLU

Se știe că Tratatul de la Versailles, prin partea a 5-a (art. 159—213) stabilea regimul forțelor militare, navale și aeriene germane. Avind drept scop reducerea puterii militare a Germaniei, clauzele, incluse în articolele menționate, urmăreau atât reducerea efectivelor cât și a dotării cu armament, muniție și echipament.

În ceea ce privește nivelul efectivelor trupelor terestre, art. 160 fixa limita maximă de 100 000 de soldați și ofițeri. Totodată, conform art. 173, serviciul militar obligatoriu era desființat, fiind înlocuit cu angajamentele voluntare. Alte câteva articole fixau condițiile de constituire și înarmare a armatei de uscat și în funcție de forțele navale serios limitate. De asemenea, existența forțelor militare aeriene era strict interzisă (art. 198).

În esență acestea au fost prevederile Tratatului de la Versailles în problema forțelor armate germane. Ele au generat o stare de ostilitate atât în cercurile militare germane cât și în cele politice, și în special în grupările de dreapta. În această conjunctură, la foarte puțin timp de la semnarea Tratatului, s-au putut observa atitudini și chiar acțiuni în direcția înlăturării clauzelor militare. Această permanentă poziție a constituit, de altfel, o parte integrantă a poziției germane față de Tratatul de la Versailles în general.

Primul care a inițiat măsuri concrete de întărire a armatei germane a fost generalul Hans von Seeckt, aflat în fruntea forțelor armate din anul 1920. Avind obiectivul bine conturat, von Seeckt a acționat cu perseverență pentru crearea unei „armate de cadre” în care fiecare militar era pregătit pentru o funcție superioară în cuprinsul unor efective mult mărite. În același timp a fost reconstituit statul major general, sub denumirea mascată de Truppen Amt deoarece fusese interzis prin Tratatul de la Versailles, și au fost schițate principalele linii ale unei doctrine militare specifice războiului de mișcare.

Drumul deschis de von Seeckt a fost continuat de succesorii săi, Wilhelm Heye, după 1926 și baronul Kurt von Hammerstein-Equord după 1930¹.

Paralel cu politica de înarmare și extindere a efectivelor promovată de ministerul Reichswehrului, diplomația germană depunea eforturi pentru obținerea recunoașterii internaționale a egalității în drepturi în materie de armamente a Germaniei cu celelalte puteri. Rezultatul concret al acestor acțiuni a fost Declarația celor 5 puteri din 11 decembrie 1932.

Acest document preconiza înlocuirea clauzelor militare ale Tratatului de la Versailles cu o convenție prin care Germaniei i se acorda „egalitatea în drepturi” în materie de armamente în cadrul unui sistem capabil a asigura tuturor națiunilor securitatea. Pe această bază Germania urma să revină la Conferința de dezarmare și să reafirme, alături de Marea Britanie, Franța și Italia, intenția de a nu soluționa nici un fel de litigiu prin forță. De asemenea, cele patru puteri mai sus menționate, plus S.U.A., se angajau a colabora în vederea soluționării problemei reducerii și limitării armamentelor².

Declarația celor 5 puteri a încurajat pregătirile, tot mai cunoscute, de înarmare și a generat decizia ministerului Reichswehrului de a mări în aprilie 1933 efectivele militare³.

Una dintre rațiunile care au determinat marile puteri interesate, și mai ales guvernul francez să accepte acordarea „egalității în drepturi” în materie de armamente pentru Germania a fost dorința de a împiedica venirea lui Hitler la putere.

Dar, după cum este știut, la 30 ianuarie 1933 Adolf Hitler a devenit cancelar al Reichului, ceea ce va marca o nouă etapă și în problema reînarmării.

Încă de la apariția sa, partidul nazist (N.S.D.A.P.) a promovat ideea reînarmării Germaniei, unul dintre scopurile declarate ale nazismului fiind distrugerea Tratatului de la Versailles. În propaganda hitleristă, în cuvântări, în manifestele electorale, tema reînarmării fără restricții este mereu prezentă atît înainte de 1933 cît și în primii ani după preluarea puterii⁴.

Hitler a văzut în reînarmare prima condiție pentru realizarea politicii interne și externe pe care o elaborase. În „Mein Kampf” intenția de a abrogare a Tratatului de la Versailles este cit se poate de clar exprimată, fiind apoi reluată în multe cuvântări și materiale scrise. Hitler a făcut din

¹ Pentru reînarmarea germană, în general pentru situația Reichswehrului în timpul Republicii de la Weimar, vezi: F. L. Carsten, *Reichswehr und Politik 1918—1933*, Köln, 1964, 263 p.; Benoist-Mechin, *Histoire de l'Armée Allemande*, vol. 2—3, Paris, Editions A. Michel, 1964; John W. Wheeler-Bennett, *Le drame de l'armée allemande*, Paris, Gallimard, 1955, p. 1—248.

² *Documents Diplomatiques Français, 1932—1939*, 1re série, tome 2, Paris, Imprimerie Nationale, 1966, doc. nr. 93.

³ De la 100 000 efectivele urmau a crește la 102 500 militari.

⁴ În ceea ce privește relațiile N.S.D.A.P. — armata înainte și după 1933 vezi: Robert J. O'Neill, *The German Army and the Nazi Party, 1933—1939*, London, Cassell, 1968, 286 p.; G.W.F. Hallgarten, *Hitler, Reichswehr und Industrie. Zur Geschichte der Jahre 1918—1933*, Frankfurt, ed. a 4-a, 1965; E. M. Robertson, *Hitler's pre-War Policy and Military Plans, 1933—1939*, London, Cassell, 1963; W.L. Shirer, *Le Troisième Reich des origines à la chute*, vol. I, Paris, Stock, 1961, p. 26—311; R. Absolon, *Die Wehrmacht im Dritten Reich*, Band I—III, (1933—1938), Boppard, Baldt, 1973—1975.

problema înarmării principala temă a apropierii armatei de N.S.D.A.P., a răspîndirii ideilor naziste în rîndurile forțelor armate ⁵.

După preluarea puterii, noul cancelar a început realizarea ideilor sale în materie de reînarmare. La 3 februarie 1933, în fața principalilor șefi ai armatei reuniți în casa generalului Kurt von Hammerstein-Equord, aflat în fruntea Reichswehrului, cancelarul nazist și-a expus opinia asupra situației foarte dificile a Germaniei, generată în principal de reparații. Soluția, afirma Hitler, era colonizarea, ceea ce impunea lărgirea „spațiului vital”. Aceasta se putea face numai prin luptă, fapt care necesita crearea unei armate puternice bazată pe reintroducerea serviciului militar obligatoriu ⁶.

În cursul anului 1933 s-au luat, în domeniul militar, doar două măsuri. Astfel, la 4 aprilie a fost creat Consiliul apărării Reichului. De asemenea, la 18 decembrie 1933 guvernul german a dat publicității un memorandum prin care solicita aplicarea „egalității în drepturi” în materie de armamente, reînarmare și mai ales mărirea efectivelor la 300 000 de oameni, precum și dreptul la o flotă militară aeriană egală cu 50% din potențialul celei franceze ⁷.

Momentul în care a fost luată decizia de mărire a efectivelor nu se cunoaște exact, dar în nici un caz acesta nu trece de luna decembrie 1933⁸.

Începutul anului 1934 a însemnat și punerea bazelor forțelor aeriene militare, Luftwaffe. În primele zile ale lunii aprilie 1934 efective din armata terestră au fost afectate unor unități speciale, secrete, de aviație ⁹. Totodată, efectivele armatei au fost mărite, ajungîndu-se, față de 1933, de la 84 la 166 batalioane de infanterie, de la 24 la 95 batalioane de artilerie. Tot acum au fost create primele 6 batalioane de Panzer¹⁰.

Ca urmare, efectivul total al Reichswehrului ajunge, în 1934, la 240 000 de soldați și ofițeri, iar bugetul militar crește de la 172 (1933) la 654 milioane mărci ¹¹.

Extinderea efectivelor s-a realizat în primii ani ai regimului nazist pe baza sistemului voluntariatului preconizat de Tratatul de pace. O nouă mărire, conformă cu intențiile lui Hitler, era condiționată de introducerea serviciului militar obligatoriu, singurul care putea să asigure afluența de oameni. Această măsură ar fi însemnat însă, o violare a Tratatului de la Versailles și nu se putea face în secret, așa încît Adolf Hitler nu aștepta decît o conjunctură prielnică pentru a-și realiza intenția.

Situația așteptată a început a se contura încă în cursul anului 1934 în strînsă legătură cu cererea nazistă din luna decembrie 1933. Guvernul

⁵ Pentru concepția lui Hitler asupra rolului armatei vezi în special Joachim Fest, *Hitler*, vol. 2, Paris, Gallimard, 1973, p. 127–128.

⁶ *Ausgewählte Dokumente zur Geschichte des Nationalsozialismus, 1933–1945*, Herausgegeben von Dr. Adolf Jacobsen und Dr. Werner Jochmann, Bielefeld, Verlag Neue Gesellschaft, 1966, f. p.

⁷ Vezi documentul în *Deutschland-England, 1933–1939. Die Dokumente des deutschen Friedenswillens*, Herausgegeben von Professor Dr. Fritz Berber, Essen, Essener Verlagsanstalt, 1940, p. 27–31.

⁸ Robert J. O'Neill, *op. cit.*, p. 86.

⁹ Vezi K. H. Völker, *Die deutsche Luftwaffe, 1933–1939*, Stuttgart, 1967; H. M. Mason, *The Rise of the Luftwaffe. Forging the Secret German Air Weapon, 1918–1940*, New York, Dial Press, 1973, 403 p.

¹⁰ Benoist-Mechin, *op. cit.*, vol. 3, p. 239–242; Rudolf Absolon, *Die wehrmacht im Dritten Reich*, Band II, 30 Januar 1933 bis 2 August 1934, Boppard, Boldt, 1971, 601 p.

¹¹ Cf. Robert J. O'Neill, *op. cit.*, p. 86.

britanic, prin nota din 29 ianuarie 1934 se declara în principiu de acord cu cererile Berlinului, dar guvernul francez le-a respins categoric ¹².

Prin nota din 17 aprilie 1934, Parisul respingea propunerile germane, în ciuda sfatului ambasadorului Franței la Berlin, André François Poncet, care aprecia că o convenție, chiar și mediocră, era de preferat unei libertăți de acțiune asumate de Hitler ca pretext la un asemenea refuz ¹³.

În a doua jumătate a anului 1934 pe primul plan al preocupărilor guvernului nazist părea că se află chestiunea plebiscitului din Saara. Era doar o aparență, deoarece grija pentru reînarmare era în centrul atenției, prin multiplele măsuri menite a mări numărul întreprinderilor cu profil militar, cât și a producției acestora ¹⁴.

În luna martie 1935 problema înarmărilor a revenit, în mod oficial, pe primul loc al agendei internaționale. Astfel, la 4 martie, era dată publicității Cartea Albă britanică asupra reînarmării care făcea cunoscută hotărârea guvernului de la Londra de a începe un program de reînarmare, date fiind condițiile existente în lume precum și măsurile militare inițiate de alte state ¹⁵. Decizia Londrei pare oarecum surprinzătoare în lumina discuțiilor pe care lordul Allen of Hurtwood le-a avut cu Hitler în luna ianuarie 1935 și în cadrul cărora politicianul britanic, exprimând un curent de opinie destul de larg în Marea Britanie, s-a arătat conciliant față de pretențiile naziste ¹⁶.

Poziția britanică față de reînarmarea germană este, de altfel, un semn al politicii de conciliere care va domina relațiile Londra—Berlin în anii care au precedat declanșarea celui de-al doilea război mondial ¹⁷.

La 11 martie 1935 Herman Göring anunța, printr-un interviu acordat corespondentului Ward Price de la „Daily Mail” că, în baza unei decizii din 26 februarie 1935 a guvernului german, Luftwaffe exista oficial ¹⁸.

¹² Vezi nota britanică în *Deutschland-England...*, p. 35—38.

¹³ Pentru poziția Franței în această chestiune, vezi Pierre Renouvin, *Histoire des relations internationales*, tome 8, *Les crises du XXème siècle*, Paris, Librairie Hachette, 1958, p. 72—74; textul notei franceze din 17 aprilie 1934 în *Weltgeschichte der Gegenwart in Dokumenten, 1934—1935*, Teil 1, Bearbeitet von Michael Freund, Essen, Essener Verlagsanstalt, 1936, p. 28—30.

¹⁴ În problema reînarmării germane, în general, vezi: Maria Sz. Ormos, *A fegyverkezés kérdése az európai diplomáciában Hitler hatalmrajutása után (1933—1934) (Problemele înarmării în diplomația europeană după instaurarea lui Hitler la putere, 1933—1934)*, în „Szazadok”, 1966, nr. 2—3, p. 400—448; G. Castellan, *Le réarmement clandestin du Reich, 1930—1935*, Paris, Plon, 1954, 571 p.

¹⁵ *Statement Relating to Defence*, London, H.M.S.O., 1935, 10 p.; vezi și R. Higham, *Armed Forces in Peacetime. Britain 1918—1940*, Hamden, Archan Books, 1962, 332 p.; Reinhard Meyers, *Britische Sicherheitspolitik, 1934—1938*, Düsseldorf, Droste, 1976, 541 p.

¹⁶ *Deutschland-England...*, p. 49—53; *Documents on German Foreign Policy, 1918—1945*, Series C, vol. III, doc. 422 și 463 (mai departe D G.F.P.).

¹⁷ Pentru poziția britanică față de reînarmarea britanică, în general pentru politica de conciliere, a se vedea: O. Hauser, *England und Das Dritte Reich*, Band I, Stuttgart, Seewald Verlag, 1972, 315 p.; *European Diplomacy between two Wars*, Chicago, Quadrangle Books, 1972, p. 125—151; Ritchie Owendale, *Appeasement and the English Speaking World*, Cardiff, 1975, 353 p.; Keith Middlemas, *Diplomacy of Illusion. The British Government and Germany*, London, Weidenfeld, 1972, 510 p.; B. J. Wendt, *Economic Appeasement. Handel und Finanz in der britischen deutschland — Politik, 1933—1939*, Düsseldorf, 1971, 695, p.; Al. Rowse, *Appeasement: a Study in Political Decline, 1933—1939*, New York, W. Norton, 1961, 124 p.; T. W. Nagle, *A Study of British Public Opinion and the European Appeasement Policy, 1933—1939*, Wiesbaden, 1957, 221 p.

¹⁸ *Weltgeschichte der Gegenwart...*, 1934—1935, Teil I, p. 113; D.G.F.P., Series C, vol. III, doc. 507 și 534.

Ministerul de război al Franței prezenta Camerei Deputaților, la 10 martie, un proiect de lege pentru prelungirea serviciului militar obligatoriu ca urmare a necesității de a compensa efectivele reduse ale contingentelor 1916—1917 prin mărirea duratei stagiului sub drapel¹⁹.

Această conjunctură, mult așteptată de naziști, a fost considerată de Hitler ca fiind foarte favorabilă realizării intenției sale. În dimineața de 14 martie 1935, în timp ce se afla la München, cancelarul nazist l-a informat pe aghiotantul său, colonelul Hossbach, că are intenția să anunțe reintroducerea serviciului militar obligatoriu precum și mărirea efectivelor armatei. Hitler și-a exprimat dorința ca această decizie să coincidă cu încheierea dezbaterilor din Camera franceză. Hossbach l-a informat că înaltul comandament al Reichswehrului se opriese la efectivele unei armate de 36 de divizii (respectiv 12 corpuri de armată). Hitler se declară de acord cu cifra proiectată și-i cere aghiotantului său să plece la Berlin pentru a pregăti o ședință a Consiliului apărării Reichului în seara zilei următoare.

La 15 martie 1935, Hitler a informat Consiliul apărării asupra intenției sale și a prezentat proiectul de lege necesar. După discuții relativ lungi, în cadrul cărora mai ales Blomberg, ministrul forțelor armate, s-a opus fiind preocupat de reacția marilor puteri, s-a adoptat decizia necesară și s-a decis pregătirea neîntârziată a unei proclamații către poporul german²⁰.

A doua zi, 16 martie 1935, a fost anunțată oficial legea asupra creării Wehrmachtului (*Gesetz für den Aufbau der Wehrmacht*), prin care se reintroducea serviciul militar obligatoriu și se creaa, pentru timp de pace, o armată de 36 de divizii. Proclamația care însoțea legea încerca să justifice decizia luată²¹.

Studiul de față își propune să analizeze, pe baza rapoartelor diplomatice românești, atât ecoul pe care l-a avut decizia germană din 16 martie într-o serie de state ale lumii, cât și poziția acestora în fața faptului împlinit. Desigur, în centrul atenției vor sta principalele state semnatare ale Tratatului de la Versailles, Franța, Marea Britanie și Italia. Se vor preciza însă și reacțiile altor mari puteri: Uniunea Sovietică și Statele Unite ale Americii precum și a unor state mai mici, între care și a acelorora din America Latină.

Analizând politica externă a Germaniei și în special evenimentele lunii martie 1935, ministrul plenipotențiar al României la Berlin, Petrescu-Comnen, vede la originile deciziei din 16 martie atât o cauză externă cât și una internă. Astfel, în raportul asupra evenimentelor lunii martie 1935, diplomatul român sublinia că antecedentele reintroducerii serviciului militar obligatoriu în Germania trebuie căutate în compromisurile, renunțările, amputările și violările de drepturi, ce au avut loc în perioada marcată de Versailles, Spa, Thoiry, Haga, Lausanne și Saare. Germania se

¹⁹ *Survey of International Affairs, 1935*, vol. 1, edited by A. J. Toynbee, Oxford, University Press, 1936, p. 132—138; vezi și H. Dubief, *Le déclin de la Troisième République, 1929—1938*, Paris, Seuil, 1976, 171 p.; J. Néré, *The Foreign Policy of France from 1914 to 1945*, Boston, 1975, p. 125—129.

²⁰ F. Hossbach, *Entre la Wehrmacht et Hitler*, Paris, Payot, 1951, p. 92—95.

²¹ *Welgeschichte der Gegenwart...*, 1934—1935, Teil I, p. 115—118.

reînarma, accentua ministrul plenipotențiar al României la Berlin, în timp ce Europa era divizată²².

Pe de altă parte, se aprecia în raport, legea din 16 martie a fost în bună parte consecința firească a unei situații interne care cerea în fiecare zi tot mai multe acte de prestigiu menite a întări popularitatea regimului și a crea un entuziasm general. Repudierea definitivă a Tratatului de la Versailles, aprecia Petrescu-Comnen, era gestul capabil să consolideze pentru citva timp regimul nazist și să justifice sacrificiile pe care le-a impus maselor²³.

În felul acesta, Europa s-a văzut în fața unui fapt împlinit care a reușit, așa cum putea reuși oricare act de același fel în fața „incoerenței și apatiei marilor puteri”²⁴.

„...Complet înarmată, rupînd ultimele legături ale tratatelor de pace — se sublinia în raportul Legației din Berlin — Germania a apărut astfel în a doua jumătate a lunii martie în fața unei Europe uluite de neașteptata temeritate a acestei acțiuni. În numele dreptului nesocotit cancelarului Hitler a bătut cu pumnul în masa negociatorilor, în vreme ce d-l Göbbels, mai cinic, nu se sfia să declare că de acum Reichul nu se mai teme de nici un fel de represalii. Rubiconul fusese trecut”²⁵.

Responsabilitățile generalilor germani i se par evidente lui Petrescu-Comnen. Într-o telegramă din 18 martie diplomatul român menționa că Statul Major german, care oficial nu exista, urmărea să pună diplomația franco-britanică în fața unui fapt împlinit și să prevină posibilitatea oricărui compromis cu ocazia proiectatei întrevederi dintre Hitler și șeful Foreign Office-ului, Sir John Simon²⁶.

Această apreciere este parțial inexactă deoarece, așa cum reiese din memoriile unor generali germani, reintroducerea serviciului militar obligatoriu, ca și momentul ales, a fost o surpriză pentru mulți dintre ei. În nici un caz nu era de așteptat, așa cum au și dovedit evenimentele ulterioare, ca Hitler să fie de acord cu ideea unor compromisuri.

Oricum, în după-amiaza zilei de 16 martie, cînd cancelarul a convocat pe ambasadorii Franței, Marii Britanii și Italiei la Cancelaria Reichului pentru notificarea reintroducerii serviciului militar obligatoriu, Hitler a adoptat o poziție moderată²⁷. În timpul acestei întrevederi, ambasadorul francez, André François-Poncet, a protestat energic, la care Hitler a declarat foarte simplu că ia notă. Ambasadorii Marii Britanii și Italiei, în așteptarea instrucțiunilor guvernelor lor și-au exprimat rezervele, atră-

²² Arhiva Ministerului Afacerilor Externe (mai departe A.M.A.E.), fond 71 (1920—1944), România, general, Copii rapoarte, vol. 220, f. 71, raport nr. 892, din 4 aprilie 1935, al Legației din Berlin, semnat Petrescu-Comnen (Este necesar să menționăm că informațiile arhivistice pe care le-am utilizat în acest studiu au fost confirmate în bună parte de alte izvoare, fapt care atestă, o dată mai mult, realismul observatorilor diplomați români).

²³ Ibidem, f. 78.

²⁴ Ibidem, f. 79.

²⁵ Ibidem, f. 70.

²⁶ Ibidem, Dosare speciale, F—1, Franța, vol. 323, f. 158, telegramă a Legației din Berlin, nr. 664 din 18 martie 1935, semnată Comnen.

²⁷ Întrevederea este redată și în jurnalul lui Alfred Rosenberg, cf. *Ausgewählte Dokumente*. . . , Heft 5, f. p. ; de asemenea, Paul Schmidt, *Hitler's Interpreter*, Melbourne, W. Heinemann LTD, 1951, p. 14—16; *D.G.F.P.*, Series C, vol. III, doc. 532, 537 și 538.

gînd atenția asupra consecințelor pe care decizia germană le-ar putea avea asupra negocierilor în curs de desfășurare ²⁸.

Hitler a declarat ambasadorului francez, în cursul aceleiași întrevederi, că este dispus să acorde garanții cu privire la integritatea teritorială a tuturor vecinilor Germaniei, cu excepția Rusiei sovietice, care oricum nu se află în imediata vecinătate. A menționat că este dispus să participe la orice încercare de limitare sau reducere a armamentelor, pe baza deplinei egalități de fapt și de drept a statului german ²⁹. Această declarație a cancelarului, repetată și celorlalți ambasadori, are un evident caracter demagogic. Așa după cum Hitler va mai proceda și în viitor, imediat după un act de forță făcea propuneri de negociere.

Cercurile politice germane au privit cu satisfacție decizia de reintroducere a serviciului militar obligatoriu. Așa după cum se sublinia într-o telegramă a Legației din Berlin, exista convingerea că nimeni nu va risca un război cu Germania și că nu se va realiza un front comun anti-german. Această opinie exista și datorită cunoașterii persistenței unor divergențe anglo-franceze cu privire la metodele ce trebuiau aplicate față de politica germană, deși exista o unitate de vedere între Londra și Paris în problemele de politică generală ³⁰.

În același timp, cercurile diplomatice de la Berlin încercau să justifice discutata decizie. Astfel, elemente de frunte de la Wilhelmstrasse susțineau că vina pentru hotărîrea din 16 martie revenea Marii Britanii care nu a luat în considerare cererile germane de reînarmare, deși guvernul britanic a luat hotărîrea de a-și dezvolta armamentele, iar cel francez de a prelungi durata serviciului militar ³¹.

Prima reacție a principalelor state semnatare ale Tratatului de la Versailles a fost de a protesta pe lângă guvernul german.

Conform știrilor consemnate în documentele diplomatice românești, la aflarea deciziei germane, în cercurile politice britanice situația a fost apreciată „ca foarte serioasă” ³². Pentru precizarea poziției Marii Britanii a fost convocat un consiliu de cabinet în dimineața zilei de 18 martie. Cu această ocazie a fost respinsă propunerea italiană din seara zilei de 16 martie de a se adopta o poziție comună anglo-franco-italiană ³³ și s-a decis înaintarea unui protest separat, britanic, la Berlin, în care să se exprime dezaprobarea față de violarea prevederilor tratatului de pace.

Informațiile oferite de surse diplomatice românești sînt confirmate de sursele britanice care au stat la baza elaborării diverselor lucrări consacrate evenimentelor din această perioadă ³⁴.

²⁸ A.M.A.E., fond 71 (1920—1944), dosare speciale, F—1, Franța, vol. 323, f. 159, telegrama nr. 664 din 18 martie 1935, de la Legația din Berlin, semnată Comnen.

²⁹ Ibidem, f. 159—160 vezi și *D. G.F.P.*, Series C, vol. III, doc. 537.

³⁰ Ibidem, f. 255—256, telegrama nr. 735 din 22 martie 1935, a Legației din Berlin, semnată Comnen.

³¹ Ibidem, f. 194, telegrama nr. 675 din 19 martie 1935, de la Legația din Berlin, semnată Comnen.

³² Ibidem, f. 145, telegrama nr. 706 din 17 martie 1935, de la Legația din Londra, semnată Grigore Constantinescu.

³³ Ibidem.

³⁴ Vezi mai ales Charles Bloch, *op. cit.*, în *European Diplomacy...* p. 126—127; Arthur H. Furnia, *The Diplomacy of Appeasement: Anglo-French Relations and the Prelude to World War II, 1931—1938*, Washington, The University Press, 1960, p. 149—155; L. V. Pozdeeva, *Anglija i remilitarizacija Germanii*, Moscova, Nauka, 1956, p. 140—145.

Nota britanică din 18 martie începea cu protestul guvernului de la Londra împotriva deciziei din 16 martie a guvernului german, apreciată ca „... un nou exemplu de acțiune unilaterală, care, chiar dincolo de chestiunea de principiu, nu va face decît să accentueze tensiunea europeană”³⁵. După ce sînt evidențiate eforturile britanice pentru realizarea unei înțelegeri anglo-germane, în document se subliniază că „Guvernul Majestății Sale nu este dispus a abandona ocazia pe care o poate oferi vizita la Berlin (a miniștrilor britanici, Sir John Simon și Anthony Eden, n.a.) pentru a contribui la o înțelegere generală, dar, în condițiile existente, dorește să fie asigurat, înainte de a o întreprinde, că guvernul german mai este dispus să acorde acestei vizite importanța și scopul care au fost inițial fixate”³⁶.

Caracterul moderat al notei britanice este evidențiat mai ales de faptul că vizita miniștrilor britanici la Berlin era menținută, căci asigurările cerute de Londra erau mai mult decît formale. Poziția adoptată de Marea Britanie în fața reintroducerii serviciului militar obligatoriu în Germania este, fără nici o îndoială, o manifestare a politicii de conciliere. Această atitudine pornește de la preocupările pentru politica internă care avea un rol predominant în elaborarea politicii externe. Atenția majoră acordată soluționării unor chestiuni legate mai ales de consecințele marii crize economice declanșate în 1929 precum și de relațiile dintre statele Commonwealth-ului, avea ca fundal largă circulație a ideilor pacifiste în rîndul opiniei publice, dorința de a evita cu orice preț o confruntare deschisă, directă.

Foarte semnificativ pentru starea de spirit a cercurilor politice britanice este articolul de fond al ziarului „Times” din 18 martie 1935 în care, după ce se apreciază că acțiunea unilaterală a guvernului german a creat o situație foarte gravă, se afirmă că vizita oficialilor britanici la Berlin va trebui să aibă loc, deoarece politica Londrei nu se schimbă de la o zi la alta și pentru că trebuiau sondate intențiile lui Hitler în ceea ce privește crearea unui sistem european de securitate³⁷.

Evident că o asemenea poziție a provocat o oarecare surpriză dar și îngrijorare în multe capitale europene. Astfel, după cum se menționa într-o telegramă a Legației României la Paris, nota britanică, transmisă de către Foreign Office ambasadorilor Franței și Italiei la Londra simultan cu trimiterea ei la Berlin, a produs în capitala Franței o „surprindere neplăcută”, fiind considerată ca un succes diplomatic german deoarece a adevărit că acțiunea comună nu se va realiza³⁸.

Cercurile politice franceze au văzut în nota britanică atît „... o dorință de a menaja opinia publică engleză pacifistă, cît și o manifestare a voinței lui MacDonald și a lui Sir John Simon, care, împotriva părerii colegilor lor, voiau cu orice preț negocieri directe cu Berlinul”³⁹. Ca urmare a acestor aprecieri, Quai d’Orsay a anunțat că nu mai vede în Sir John

³⁵ D. G.F.P., Series C, vol. III, doc. 539.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ „Times”, 18 martie 1935 (o reușită sinteză a poziției presei britanice ne oferă „Revista Presei. Buletin săptămînal al Direcțiunii presei și informațiilor din Ministerul Afacerilor Străine”, 1935, 23 martie, nr. 6, f. 5-8).

³⁸ A.M.A.E., fond 71 (1920-1944), dosare speciale, F-1, Franța, vol. 323, f. 175, telegrama nr. 3072 din 19 martie 1935, de la Legația din Paris, semnată Cesianu.

³⁹ *Ibidem*.

Simon și un purtător de cuvânt al Franței în convorbirile din capitala Reichului, așa cum se hotărîse înainte de 16 martie, și că se va discuta, într-o ședință a Consiliului de miniștri, invitația făcută de guvernul sovietic pentru o vizită a lui Pierre Laval ministrul de externe francez, la Moscova⁴⁰.

Poziția adoptată de Marea Britanie, așa cum reiese din documentele diplomatice românești care ne oferă informații ce corespund într-o anumită măsură situației reale, a avut consecințe nefavorabile asupra atitudinii celorlalte state, și în special a Franței și Italiei.

Astfel, diplomații români remarcau că cercurile politice belgiene au primit nefavorabil nota britanică, deoarece aceasta „a fost lipsită de tonul energic necesar” și pentru că atitudinea plină de slăbiciune a Londrei va influența negativ reacția Parisului⁴¹, fapt care, o dată mai mult, s-a dovedit a corespunde realităților.

La Geneva, în cercurile Societății Națiunilor, „... tonul de slăbiciune al notei adresate de guvernul britanic la Berlin a produs consternare și deziluzie”, consemna reprezentantul României la această organizație. Diplomatul român mai sublinia că era puternică impresia că documentul britanic a compromis de la bun început orice încercare a semnatarilor Tratatului de la Versailles de a condamna decizia germană⁴².

În bună parte datorită ecoului nefavorabil al notei britanice, Sir John Simon a precizat, în discursul rostit în Camera Comunelor în ziua de 21 martie 1935, că vizita pe care o va face la Berlin va avea doar un caracter de informare. „Impresia lăsată de această precizare — se sublinia, în mod realist, într-un document diplomatic românesc — a fost de dezorientare”⁴³. Totodată, șeful diplomației britanice a exprimat adeziunea guvernului său la ideea unei conferințe tripartite la Stresa (Italia)⁴⁴.

Datorită preocupărilor sale permanente pentru prevenirea unei noi agresiuni germane, care o viza direct, cît și pentru realizarea securității europene, Franța a vrut să riposteze energic la reintroducerea serviciului militar obligatoriu în Germania. Această intenție nu s-a putut realiza atît datorită unor condiții interne, franceze, cît și a unora externe.

Conform informațiilor oferite de documente diplomatice românești, întărite de surse franceze, decizia nazistă din 16 martie „... a surprins în general opinia publică”⁴⁵. Explicațiile date de Hitler au fost luate, așa cum era firesc, ca simple pretexte, ceea ce ridica mari probleme de întrebare în legătură cu viitorul⁴⁶. Ca urmare a fost convocat imediat Consiliul de Miniștri și s-a luat legătura cu Londra și Roma.

⁴⁰ Ibidem, f. 176.

⁴¹ Ibidem, f. 187, telegrama nr. 580 din 19 martie 1935, de la Legația din Bruxelles, semnată Ghika.

⁴² Ibidem, f. 174, telegrama nr. 332 din 19 martie 1935, de la Legația din Geneva, semnată Antoniadu.

⁴³ Ibidem, f. 252, telegrama nr. 756 din 22 martie 1935, de la Legația din Londra, semnată Laptew.

⁴⁴ Ibidem, f. 188, telegramă nr. 724 din 19 martie 1935, de la Legația din Londra, semnată Gr. Constantin.

⁴⁵ Ibidem, f. 164, telegrama nr. 3070 din 18 martie 1935, de la Legația din Paris, semnată Cesianu.

⁴⁶ Ibidem.

La 20 martie 1935, Consiliul de Miniștri reunit în ședință de lucru și prezidat de președintele Republicii, a adoptat textul notei de protest către Germania și a aprobat desfășurarea unor negocieri tripartite la Quai d'Orsay, între ministrul de externe Laval, subsecretarul de stat de la externe al Italiei, Suvich și A. Eden, lordul sigiliului privat al Marii Britanii⁴⁷.

Nota franceză din 20 martie 1935, remisă la 21 martie guvernului german de către ambasadorul Franței la Berlin, sublinia că decizia din 16 martie contravenea angajamentelor contractuale înscrise în acordurile internaționale semnate de către Germania, între care și Declarația din 11 decembrie 1932. În acest fel guvernul Reichului a compromis negocierile de dezarmare care puteau fi redeschise. Ca urmare, guvernul francez constată că Reichul a nesocotit deliberat principiul dreptului internațional care interzice denunțarea unilaterală a tratatelor și a luat măsuri menite a compromite negocierile dintre câteva state interesate, prin anihilarea unuia dintre obiectivele esențiale ale acestor discuții. În consecință, „guvernul Republicii are obligația de a protesta în modul cel mai formal împotriva acestor măsuri, în legătură cu care el formulează de pe acum toate rezervele”⁴⁸.

Baronul von Neurath, ministrul de externe al Germaniei, a acceptat nota franceză și a subliniat că argumentele care au stat la baza protestului francez nu țin cont de situația reală și că, prin urmare, partea germană le respinge⁴⁹.

În ziua de 21 martie 1935 Consiliul Societății Națiunilor a primit un protest al guvernului francez prin care se cerea o sesiune extraordinară pentru analiza situației creată în urma hotărârii guvernului german⁵⁰.

Așa cum reiese din informațiile oferite de surse diplomatice românești, confirmate de documente și studii franceze, Franța a intenționat să reacționeze foarte energic în fața hotărârii naziste. Această tendință s-a datorat mai ales presiunilor pe care opinia publică le-a exercitat asupra guvernului. În acest sens, este neîndoielnic faptul că presa exprima cel mai bine starea de spirit generală. Majoritatea ziarelor franceze din această perioadă, și mai ales „Le Temps”, „Echo de „Paris”, „Le Matin”, „Journal de Debats”, „Le Populaire”, „Petit Parisien”, „Excelsior”, au insistat asupra necesității de a se face față situației existente, în special prin crearea unui bloc al puterilor garante care să sancționeze violarea tratatelor și să garanteze securitatea europeană. Se accentua imperativul unei colaborări mai strânse între Franța, Marea Britanie și Italia⁵¹.

Dar, această intenție nu s-a transpus în fapte din mai multe considerente dintre care pe primul loc se situează cele de ordin intern. Astfel, situația de criză politică exista atît datorită prelungirii efectelor eveni-

⁴⁷ Ibidem, f. 216, telegrama nr. 3074 din 20 martie 1935, de la Legația din Paris, semnată Cesianu.

⁴⁸ D. G.F.P., Series C, vol. III, doc. 548.

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Requête du gouvernement français en vertu de l'article 11 alinea 2 du Pacte, concernant les décisions du gouvernement allemand relatives aux armements, Société des Nations, C. 128, M. 66, 1935, VII, Genève.

⁵¹ Vezi grupajul de articole din presa franceză în această problemă în „Revista Presei”, 1935, 23 martie, nr. 6, f. 1-4.

mentelor din februarie 1934 cit și datorită unor consecințe întârziate ale marii crize economice. De asemenea, intervine, așa cum sublinia Jean Baptiste Duroselle, și lipsa unor personalități politice de talia lui Clemenceau, Poincaré sau chiar Briand. Consecința a fost, subliniază istoricul francez, crearea unei stări de confuzie, absența unei linii ferme în politica externă, luarea unor decizii esențialmente negative și renunțarea la acțiune, chiar când aceasta era cerută de responsabilitățile asumate ⁵².

Nu trebuie neglijată nici influența factorului extern, care în cazul de față s-a manifestat prin refuzul Marii Britanii de a adopta o poziție fermă, de a sancționa hotărîrea Germaniei. În nici un caz Parisul nu voia să acționeze fără a avea alături și Londra. Acest element nu va face decît să sublinieze slăbiciunea Franței ⁵³.

Poziția Italiei față de decizia din 16 martie a guvernului german a reflectat pe deplin preocupările sale pentru Austria, grija de a nu apărea o Germanie puternică care să amenințe direct independența și integritatea teritorială a statului austriac. Dar au intervenit totodată, mai pregnant, tendințele expansioniste, colonialiste, față de Etiopia, ceea ce impunea guvernului fascist evitarea unui conflict deschis cu cel de-al Treilea Reich. În acest sens, pe măsură ce Mussolini se convingea că Parisul, și, mai ales, Londra manifestă ezitări și șovăie să adopte o poziție fermă în problemele europene, dar și față de revendicările colonialiste italiene, atitudinea oficială fascistă a evoluat de la propunerile pentru măsuri energice la o politică de concesiuni și apropiere de Berlin ⁵⁴.

Documentele diplomatice românești, ale căror informații au fost în bună parte confirmate de sursele italiene, ne oferă o imagine de ansamblu a evoluției poziției italiene în direcția menționată. Astfel, inițial șeful guvernului italian a declarat ambasadorului Franței la Roma că apreciază situația ca fiind foarte gravă și că trebuie luate în considerare măsuri energice ⁵⁵.

Palazzo Chigi, se sublinia într-un document diplomatic românesc, consideră că trebuie răspuns cu o măsură unilaterală la soluția unilaterală a Germaniei, sau, cu alte cuvinte, că este necesară crearea unui sistem european de securitate fără Berlin. Cercurile politice italiene constatau că pentru Reich problemele politice sînt chestiuni de forță ⁵⁶.

La Roma se statornicise convingerea că în Franța existau partizani ai unei colaborări cu Germania, iar în Marea Britanie se crease un curent și mai puternic în acest sens, atît datorită unor cauze de natură electorală cît și a unor considerente legate de politica din cadrul Commonwealth-ului ⁵⁷.

⁵² J. B. Duroselle, *La France et l'Europe*, în *L'Europe du XIX-e et du XX-e siècle*, vol. 2, Milano, Librairie Fischbacher Marzorati-Éditeur, 1964, p. 965; vezi și Pierre Renouvin, *op. cit.*, vol. 8, p. 67—68; René Albrecht-Carrié, *France, Europe and the two World Wars*, New York, Harper & Brothers Publishers, 1961, p. 269—273.

⁵³ În acest sens vezi în special Arthur H. Furnia, *op. cit.*, p. 260—267.

⁵⁴ Vezi mai ales Pietro Quaroni, *L'Italie et l'Europe*, în *L'Europe du XIX-e et du XX-e siècle*, vol. 2, p. 1 028—1 038.

⁵⁵ A.M.A.E., fond 71 (1920—1944), Dosare speciale, F—1, Franța, vol. 323, f. 172—173, telegrama nr. 433 din 19 martie 1935, a Legației din Roma, semnată Lugoșianu.

⁵⁶ *Ibidem*, vol. 324, f. 36, telegrama nr. 521 din 4 aprilie 1935, de la Legația din Roma, semnată Lugoșianu.

⁵⁷ *Ibidem*, f. 37.

Existența acestor idei, care de altfel corespundeau în parte realității, și au fost foarte bine consemnate și în documentele diplomatice românești, a generat în scurt timp o poziție de expectativă din partea lui Mussolini.

Ca și Marea Britanie și Franța, Italia a protestat la Berlin împotriva deciziei din 16 martie. La 21 martie, Cerruti, ambasadorul italian la Berlin, a înmînat baronului von Neurath o notă în care guvernul italian protesta împotriva denunțării unilaterale a Tratatului de la Versailles prin legea referitoare la organizarea armatei Reichului. În document se sublinia că Roma fusese de acord cu ideea revizuirii părții a V-a din Tratatul din 28 iunie 1919, dar numai prin negocieri între guvernele interesate pe baza deplinei egalități între ele. Deoarece guvernul german nu a respectat acest principiu, asupra căruia a căzut de acord, „... guvernul italian consideră de datoria sa formularea celor mai ample rezerve cu privire la decizia guvernului Reichului și asupra consecințelor probabile”⁵⁸.

Guvernul italian, se menționa în notă, a încercat mereu să asocieze pe deplin Reichul unui sistem de colaborare între principalele puteri europene. Ca urmare decizia germană capătă aspectul unui fapt deosebit de grav, consecințele sale fiind periculoase mai ales prin starea de îngrijorare pe care a generat-o. Pe viitor guvernul italian nu va mai accepta ca un fapt împlinit situațiile create prin decizii unilaterale care anulează angajamentele cu caracter internațional⁵⁹.

Presa italiană, reflectînd pe deplin poziția oficială, fapt întrutotul explicabil prin cenzura severă aplicată de guvernul fascist, s-a limitat la a reproduce pe larg legea și proclamația germană din 16 martie și la a sublinia consecințele posibile ale deciziei. S-a accentuat totuși că singura soluție adecvată crizei era acțiunea comună a celor trei mari puteri occidentale, fapt care impunea, în mod evident, negocieri tripartite⁶⁰.

Pe baza informațiilor multiple oferite de documente diplomatice românești, întărite de surse italiene, poziția Italiei fasciste față de reintroducerea serviciului militar obligatoriu în Germania a avut la bază intențiile colonialiste ale lui Mussolini. Acesta era dispus a merge alături de Paris și Londra numai dacă nu întîmpina opoziție, din această direcție, la proiectele de cucerire în Africa⁶¹. Pietro Quaroni, în studiul consacrat locului Italiei în Europa după 1919, afirmă că la baza politicii externe italiene între cele două războaie mondiale a stat convingerea că Italia a fost frustrată de beneficiile victoriei de către aliații săi. Stabilitatea relativă și aparentă care a urmat încheierii tratatelor de pace, susține istoricul italian, i-a răpit Italiei orice posibilitate de expansiune, de unde și dorința de a reface instabilitatea pentru a se crea conjunctura favorabilă negocierilor⁶².

⁵⁸ D.G.F.P., Series C, vol. III, doc. 550.

⁵⁹ Ibidem.

⁶⁰ Pentru sinteza articolelor din presa italiană vezi „Revista Presei”, 1935, 23 martie, nr. 6, file 8-10.

⁶¹ În acest sens vezi: S. Berstein, P. Milza, *L'Italie fasciste*, Paris, Librairie A. Colin, 1970, p. 313-316; Max Gallo, *L'Affaire d'Ethiopie aux origines de la second guerre mondiale*, Paris, Editions du Centurion, 1967, p. 45-55; Max Gallo, *L'Italie de Mussolini. Vingt ans d'ère fasciste*, Verviers, Des Presses de Gerard & Co., 1966, p. 322-327; Luigi Salvatorelli e Giovanni Mira, *Storia d'Italia nel periodo fascista*, Torino, Giulio Einaudi Editore, 1962, p. 769-771; E. Wiskemann, *L'Asse Roma-Berlino. Storia dei rapporti fra Mussolini e Hitler*, Firenze, La Nuova Italia, 1955, p. 57-59.

⁶² P. Quaroni, *op. cit.*, în *L'Europe du XIX-e et du XX-e siècle*, vol. 2, p. 1 038.

În acest spirit, dacă Franța și Marea Britanie doreau sprijinul Romei împotriva Berlinului, ele trebuiau să fie convinse că această colaborare trebuia plătită. Deoarece exista reticență din partea franceză și engleză pentru plata anticipată a concursului italian, li se putea forța mâna prin apropierea de Reich. Din aceste cauze fundamentale, consideră Pietro Quaroni, diplomația italiană s-a orientat spre Berlin nu ca un scop în sine, respectiv de a purta un război alături de Reich, ci ca un mijloc de a constrânge Marea Britanie și Franța să plătească, prin concesiile importante și concrete, în special în domeniul colonial, fie neutralitatea italiană, fie o eventuală participare a Italiei la conflict, dar de partea lor ⁶³.

Teza istoricului italian poate fi acceptată, desigur cu unele rezerve, ca o explicație și pentru problema pe care am abordat-o. În orice caz o serie de acțiuni și hotărâri ale lui Mussolini din faza negocierilor tripartite care au început în a doua jumătate a lunii martie 1935, pot fi mai bine înțelese prin prisma considerentelor mai sus menționate.

Așa cum reiese din surse diplomatice românești, confirmate de informații oferite de istoriografia perioadei, în primul moment consultările dintre Roma, Paris și Londra nu au dat rezultatele scontate. Totuși, mai ales datorită eforturilor franceze și italiene, guvernul britanic a acceptat a participa la o reuniune tripartită la Paris, care să preceadă vizita la Berlin a miniștrilor englezi.

Ca urmare a acestui acord, la 23 martie 1935 la Paris a avut loc o conferință la care cele trei puteri au fost reprezentate de A. Eden, P. Laval și F. Suvich. Rezultatul acestei reuniuni a fost atât acceptarea de către Marea Britanie a participării la o conferință la nivel înalt, a celor trei puteri, fixată pentru 11 aprilie 1935 la Stresa, cât și acordul Franței și Italiei la vizita miniștrilor britanici în capitala Reichului ⁶⁴.

Desfășurată între 26—27 martie, această vizită a avut rezultate negative. Un raport al Legației României la Londra consemna: „Sir John Simon s-a înapoiat de la Berlin extrem de decepționat. Mai ales spiritul militarist german, ura cancelarului pentru Rusia Sovietică și cererea de paritate completă între flota aeriană germană și cea britanică, au impresionat adânc pe secretarul de stat. Mi se spune că întreaga atitudine a cancelarului a fost extrem de neplăcută lui Sir John Simon care, cu tot calmul lui britanic nu a putut fi decât rău impresionat de răcnetele și atitudinea intransigentă a Führerului german” ⁶⁵.

Dintr-un raport al Legației României la Belgrad aflăm că ambasadorul Iugoslaviei la Londra a fost informat de oficialități ale Foreign Office-ului că discuțiile de la Berlin au avut un rezultat negativ, deoarece Germania refuză pactul orientat, condiționează atât de mult pactul dunărean încît neacceptarea lui este clară; mai mult chiar cere 35 % din flota de război britanică pentru tonajul legal al flotei germane, și, în mare, oferea garanții în vest pentru a avea mâna liberă în est ⁶⁶.

⁶³ P. Quaroni, *op. cit.*, în *L'Europe du XIX-e et du XX-e siècle*, vol. 2, p. 1 038—1 039.

⁶⁴ Vezi comunicatul final în „L'Europe Nouvelle Documentaire”, no. 896, 13 aprilie, p. VII.

⁶⁵ A.M.A.E., fond 71(1920—1944), dosare speciale, F—1, Franța, vol. 324, f. 4, raport nr. 869/A—2 din 1 aprilie 1935, de la Legația din Londra, semnat C. M. Laptew.

⁶⁶ *Ibidem*, vol. 323, f. 331, telegrama nr. 726 din 29 martie 1935, de la Legația din Belgrad, semnată Gurănescu; a se vedea și *D.G.F.P.*, Series C, vol. III, doc. 517, 519, 526, 528, 531 și mai ales 555.

În mod evident aceste informații corespund parțial realității, dar nu trebuie uitat faptul că este vorba doar de o impresie generală și personală, fapt care nu a dus la modificarea orientării conciliatoriste a politicii externe britanice. Oricum, convorbirile anglo-germane din capitala Reichului au avut un ecou negativ în multe capitale europene. Astfel, ministrul de externe al Austriei, Berger-Waldenegg, îi declara unui diplomat român că vizita lui Sir John Simon la Berlin i se pare o dovadă de mare slăbiciune în condițiile în care unele clauze militare ale Tratatului de la Versailles au fost denunțate⁶⁷.

Această impresie negativă a dat naștere, în sinul cercurilor politice italiene, la ideea că în acest fel a apărut un factor capabil să micșoreze ezitățile britanice și să înlesnească adoptarea unei poziții comune de către Londra, Paris și Roma⁶⁸.

În această ambianță, pregătirile pentru conferința de la Stresa rețin tot mai mult atenția opiniei publice și a cercurilor politice europene. Se puneau mari speranțe în rezultatele reuniunii, așteptându-se mai ales realizarea unui front tripartit antigerman. În acele momente se părea că Hitler greșise în calculele sale și că avea de înfruntat o zdrobitoare coaliție.

Cu toate acestea era clar că Mussolini mai nutrea îndoieli în legătură cu fermitatea asocierii Marii Britanii la o grupare antigermană. Numai astfel ne putem explica apariția unui articol în ziarul oficial al fascismului italian, „Popolo d'Italia”, care deși nu era semnat se știa că fusese scris de dictatorul fascist, prin care se atrăgea atenția asupra pericolului unor iluzii prea mari în consecințele convorbirilor de la Stresa.

„Obișnuitul castel de iluzii — se afirma în acest articol — este pe cale de a fi clădit. Este absolut necesar să turnăm puțină apă în vinul acestui optimism exagerat. Nu trebuie ca italienii să se lase pradă unei iluzii excepționale. . . Este de înțeles ca nădejțile și interesele lumii să fie îndreptate spre apropiata conferință de la Stresa. Dar n-ar trebui să existe nici un entuziasm prematur prilejuit de credința că Stresa deschide o nouă eră”⁶⁹.

Desfășurată între 11—14 aprilie 1935 în palatul Borromeo de pe Isola Bella de lângă Stresa, conferința tripartită a dus la crearea așa-numitului „front de la Stresa” care, așa cum sublinia un contemporan, a fost cel mai scurt experiment diplomatic de după primul război mondial⁷⁰.

Dacă în unele probleme legate de Conferința de la Stresa mai există mici controverse⁷¹, în ceea ce privește consecințele sale unanimitatea a fost ușor de realizat între cei care au studiat chestiunea. Cât despre semnificația acestei reuniuni, se pot înregistra diverse opinii. J. B. Duroselle apreciază

⁶⁷ Ibidem, vol. 324, f. 34, telegrama nr. 958 din 3 aprilie 1935, de la Legația din Viena, semnat, indiscifrabil.

⁶⁸ Ibidem, f. 36, telegrama nr. 521 din 5 aprilie 1935, de la Legația din Roma, semnată Lugoșianu.

⁶⁹ Cf. „Revista Presei”, 1935, 6 aprilie, nr. 8, p. 4.

⁷⁰ G. P. Gooch, *The Grouping of the Powers*, în „Hungarian Quartely”, vol. 3, no. 1, 1937, p. 15.

⁷¹ Astfel, în ceea ce privește originile conferinței există încă două opinii: unii istorici susțin că a fost convocată în urma unei inițiative franceze, de pildă P. Renouvin, *op. cit.*, vol. 8, p. 77; Arthur H. Furnia, *op. cit.*, p. 145; alți autori susțin originea italiană — Maurice Baumont, *Les origines de la deuxième guerre mondiale*, Paris, Payot, 1969, p. 144; J. H. Pirenne, *Panorama de l'histoire universelle*, Neuchâtel, A la Baconnière, 1963, p. 355.

că Stresa a demonstrat că solidaritatea dintre cele două democrații occidentale și guvernul fascist era posibilă în chestiuni ca menținerea independenței Austriei și reînarmarea germană, împiedicarea unei agresiuni fasciste și în a-i demonstra lui Hitler că o politică de forță era imposibilă⁷². Emile de Groot vede în „frontul de la Stresa” ultima încercare a lui Mussolini de a menține Italia în poziția pe care o avea în anul 1919 în Europa⁷³.

Maurice Baumont apreciază că reuniunea tripartită din aprilie 1935, a fost ultima tentativă de consolidare a unora dintre cele mai sensibile zone ale Europei, cele de la est și sud de Reich. A fost singura ocazie care ar fi permis celor trei puteri occidentale să creeze un baraj antigerman consistent⁷⁴. A. H. Furnia vede în „frontul de la Stresa” o mască a securității colective⁷⁵. A. J. P. Taylor, în cunoscuta sa lucrare consacrată originilor celui de-al doilea război mondial, menționează că Stresa a fost, după 1919, prima reuniune la nivel înalt a fostelor state aliate dar și ultima demonstrație a solidarității aliate, un ecou înșelător al relațiilor din anii primului conflict mondial. Deciziile conferinței au fost doar o impresionantă paradă de cuvinte⁷⁶.

Faptul că apropierea dintre cele trei puteri era foarte fragilă, a fost demonstrată foarte curând de evenimente. Fără îndoială că prima lovitură serioasă a fost dată de Marea Britanie prin încheierea acordului naval cu Germania, la 18 iunie 1935. Nu numai că acest act constituia o violare a Tratatului de la Versailles, dar el a fost negociat fără informarea Parisului și Romei⁷⁷. Destruămarea „frontului de la Stresa” a devenit și mai evidentă în urma declanșării agresiunii împotriva Etiopiei⁷⁸. Din momentul în care Londra și Parisul au decis aplicarea de sancțiuni economice împotriva puterii agresoare, Mussolini a renunțat la apropierea de democrațiile occidentale și s-a orientat spre Berlin.

Această tendință a diplomației italiene a început a se contura, așa cum reiese și din documente diplomatice românești, încă din luna iunie 1935. Astfel, într-o telegramă a Legației din Belgrad, din 3 iunie, se aprecia: „... se lucrează spre a se găsi un modus vivendi între Germania, Austria și Italia, încercându-se astfel a se lăsa să doarmă pentru câțiva ani chestiunea austriacă. Ne-am afla deci în preziua unei noi apropieri între Italia și Germania, sub forma unui pact de neagresiune pe chestiunea austriacă, prin care Italia caută să-și garanteze spatele spre a putea merge în Abisinia”⁷⁹.

Poziția marilor puteri occidentale față de reintroducerea serviciului militar obligatoriu în Germania a fost, așadar, foarte moderată deși, în acel

⁷² J. B. Duroselle, *op. cit.*, în *L'Europe du XIX-e et du XX-e siècle*, vol. 2, p. 966.

⁷³ Emile de Groot, *L'Angleterre et l'Europe*, în *L'Europe du XIX-e et du XX-e siècle*, vol. 2, p. 930.

⁷⁴ Maurice Baumont, *op. cit.*, p. 151.

⁷⁵ A. H. Furnia, *op. cit.*, p. 144.

⁷⁶ A. J. P. Taylor, *The Origins of the Second World War*, 2nd ed., Greenwich, Fawcett Publications, Inc., 1961, p. 86.

⁷⁷ Eva H. Haraszti, *Treaty-breakers or „real politiker”?* *The Anglo-German Naval Agreement of June 1935*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974, 276 p.

⁷⁸ Există încă controverse în legătură cu discutarea problemei etiopiene la Stresa; este cert doar faptul că această chestiune nu a fost abordată oficial și explicit; asupra diverselor opinii vezi Max Gallo, *L’Affaire d’Ethiopie...*, p. 45–55.

⁷⁹ A.M.A.E., fond 71 (1920–1944), dosare speciale, E–1, Europa, vol. 197, telegrama nr. 1279 din 3 iunie 1935, de la Legația din Belgrad, semnată Gurănescu.

moment istoric, recurgerea la sancțiuni, chiar și militare, nu ar fi putut avea consecințe grave, în sensul că Reichul nazist nu dispunea de baza necesară pentru o ripostă energetică iar Hitler s-ar fi compromis. Această atitudine se explică atât prin cauze specifice fiecăruia din statele în cauză în parte cit și prin existența unor contradicții între ele, care porneau de la interesele diferite.

Franța, Marea Britanie și Italia nu au putut să se mențină pe o linie comună, din motivele mai sus arătate, și în această direcție eșecul rapid al „frontului de la Stresa” este foarte semnificativ.

În afara tentativei puterilor occidentale de a crea un front comun, nu s-a mai înregistrat nici o inițiativă de acțiune, deși decizia nazistă din 16 martie a avut un ecou negativ în foarte multe state ale lumii. Pe baza informațiilor oferite de documente diplomatice românești, verificate cu acelea utilizate în diverse lucrări istorice, vom schița modul în care a fost primită hotărârea germană în câteva țări.

La începutul anului 1935 Uniunea Sovietică, care în anul anterior intrase în Societatea Națiunilor, și-a intensificat activitatea diplomatică pentru menținerea păcii și securității europene. Ca urmare, cu toate că statul sovietic nu era semnatar al Tratatului de la Versailles, reintroducerea serviciului militar obligatoriu în Germania a fost apreciată de diplomația sovietică ca un act de forță, cu consecințe grave asupra atmosferei politice europene. Într-un raport al Legației române de la Moscova se consemna că hotărârea germană nu a fost o surpriză completă deoarece, în fapt, era vorba doar de notificarea unei stări de fapt, evidentă de cîtva timp⁸⁰.

Totuși, cu această ocazie, guvernul sovietic reafirmă indivizibilitatea păcii și susține necesitatea încheierii pactului oriental pe baza asistenței mutuale⁸¹.

Înregistrînd opiniile sovietice despre situația europeană și perspectivele politicii externe naziste, ministrul plenipotențiar al României la Moscova, E. Ciuntu, scria : „... Este indispensabil, cît mai este timp, ca Germania să se găsească în fața unui front comun puternic, solid organizat prin aranjamente de asistență mutuală, singurul mijloc de a o reține de la o aventură în care sau am fi antrenați cu toții sau am plăti prin pasivitate instaurarea hegemoniei germane”⁸².

Presă sovietică a criticat în termeni aspri reintroducerea serviciului militar obligatoriu în Germania. Astfel, ziarul „Pravda” din 17 martie 1935 a subliniat, în articolul de fond, că Hitler a arătat prin decizia sa că Tratatul de la Versailles nu este decît o „bucată de hîrtie”. Precizîndu-se că hotărârea Berlinului a fost luată cu puțin înainte de vizita miniștrilor britanici în capitala Reichului, în articol se aprecia : „Ar fi foarte folositor de relevat că, după opinia tuturor observatorilor obiectivi, tactica agresivă și fățișă a fasciștilor germani se sprijină, în ultimul timp, pe convingerea care există la Berlin că ezitățile și șovăielile politice britanice asigură pentru o oarecare perioadă succesul deplin al acestei tactici”⁸³.

⁸⁰ A.M.A.E., fond 71 (1920—1944), România, general, copii rapoarte, aprilie 1935, vol. 220, f. 36, raport lunar, nr. 1311 din 1 aprilie 1935, de la Legația din Moscova, semnat Ed. Ciuntu.

⁸¹ Ibidem, f. 36—37.

⁸² Ibidem, f. 38.

⁸³ Cf. „Revista Presei”, 1935, 23 martie, nr. 6, f. 13; a se consulta și *Dokumentii vneșnei politiki S.S.S.R.*, vol. XVIII, 1935, Moskva, 1973, doc. 118, 119, 123, 127, 129, 143, 146—147.

Așadar, poziția sovietică față de decizia germană din 16 martie a fost determinată de politica externă de menținere a păcii și securității în lume, dar și de calitatea de stat membru al Societății Națiunilor, al cărei Pact, așezat și în fruntea Tratatului de la Versailles, consfințește ordinea politică și juridică stabilită prin tratatele de după primul război mondial.

Statele mici și mijlocii din Europa au reacționat, la aflarea știrii reintroducerii serviciului militar obligatoriu în Reich, în legătură directă cu orientarea politicii lor externe, dar și în lumina atitudinii marilor puteri. Astfel, statele Micii Înțelegeri și ale Înțelegerii Balcanice, care au pus la baza politicii lor externe antirevizionismul, menținerea statu-quo-ului teritorial și întărirea Societății Națiunilor sau, cu alte cuvinte, apărarea și păstrarea păcii și securității europene au fost îngrijorate de situația creată.

România, Cehoslovacia, Iugoslavia, Grecia și Turcia au urmărit cu interes discuțiile dintre Londra, Paris și Roma pentru crearea unui front comun antigerman, deși nutreau îndoieli în legătură cu eficacitatea acestei soluții. În același timp, statele membre ale celor două alianțe defensive și-au intensificat măsurile militare de apărare. În acest context, prevederile articolului 6 al rezoluției adoptate de marile puteri participante la Conferința de la Stresa, legate de revizuirea pe cale contractuală a tratatelor de la Neuilly, Saint-Germain și Trianon, au surprins în chip neplăcut statele celor două alianțe regionale. Această chestiune a fost dezbătută de reprezentanții Micii Înțelegeri și ai Înțelegerii Balcanice, reuniți la 15 aprilie 1935 la Geneva într-o ședință comună prezidată de N. Titulescu. S-a decis a se lua act de recomandarea făcută de marile puteri, dar se sublinia necesitatea liberei negocieri și a acordării de noi garanții de securitate. Din comunicatul oficial publicat cu această ocazie nu reieșea impresia produsă de hotărârea Conferinței de la Stresa asupra statelor celor două alianțe ⁸⁴.

Cercurile oficiale polone, se sublinia într-o telegramă a Legației române din Varșovia, nu au părut surprinse de decizia nazistă din 16 martie, în care au văzut o consecință a politicii promovate de marile puteri și mai ales a Declarației asupra egalității în drepturi în materie de armamente, din 11 decembrie 1932 ⁸⁵.

La un moment dat în cercurile diplomatice europene se vorbea de o notă de protest poloneză, înmînată la 23 martie de către ambasadorul polonez la Berlin, J. Lipski, lui Hitler ⁸⁶. Se aprecia că nota avea un caracter „dulceag”, și că explica foarte bine poziția Poloniei, între Germania și Occident ⁸⁷. În final s-a dovedit că nu a fost vorba de o notă scrisă ci de o apreciere făcută în cadrul unei „conversații amicale” între ambasadorul polonez și oficialii de la Wilhelmstrasse ⁸⁸.

⁸⁴ Pentru poziția statelor din Mica Înțelegere și Înțelegerea Balcanică vezi, pe larg, Eliza Campus, *Mica Înțelegere*, București, Edit. științifică, 1968, p. 205–210; Eliza Campus, *Înțelegerea Balcanică*, București, Edit. Academiei R.S.R., 1972, p. 158–162.

⁸⁵ A.M.A.E., fond 71(1920–1944), dosare speciale, F–1, Franța, vol. 323, f. 178, telegrama nr. 1019 din 19 martie 1935, de la Legația din Varșovia, semnată Cădere.

⁸⁶ Ibidem, f. 298, telegrama nr. 476 din 27 martie 1935, de la Legația din Roma, semnată Lugoșianu.

⁸⁷ Ibidem, f. 271, raport nr. 892 din 4 aprilie 1935, de la Legația din Berlin, semnat Comnen.

⁸⁸ Ibidem, f. 273, telegrama nr. 807 din 25 martie 1935, de la Legația din Berlin, semnată Comnen.

Presa polonă, exprimînd fidel poziția oficială, nu a criticat hotărîrea germană ci a acuzat marile puteri, și în special Franța, de situația creată⁸⁹.

Atitudinea Poloniei față de actul de forță al Reichului nazist nu a fost decît un aspect al orientării politicii externe a guvernului polon după încheierea Convenției de neagresiune cu Germania, în ianuarie 1934. Promovată cu multă asiduitate de către colonelul Beck, ministrul de externe, această tendință de echilibru între Berlin și Occident, plătită cu mari sacrificii și concesii în fața nazismului, a avut rezultate catastrofale.

Preocupările diplomației europene pentru consecințele reînarmării germane au avut ecouri și în statele scandinave, care, în virtutea tradiționalei orientări spre neutralitate, nu au manifestat îngrijorare. S-a făcut însă simțită poziția antimilitaristă a partidelor muncitorești care condamnavă și ideologia nazistă.

În Norvegia, decizia germană de restabilire a serviciului militar obligatoriu a fost evaluată de ziarul muncitoresc „Arbeiderbladet” ca o infracțiune și violare a tratatului de pace, ca un precedent deplorabil pentru viitor. Alte ziare, ca „Dagbladet”, se limitau doar la înregistrarea faptului, remarcînd, între altele, că prin asemenea decizii lumea revenea la condițiile internaționale care existaseră în preajma declanșării primului război mondial⁹⁰. Publicațiile de dreapta, între care și „Morgenbladet”, au găsit justificată hotărîrea Berlinului prin necesitatea creării unui zid anti-bolșevic în Centrul Europei⁹¹.

O orientare favorabilă Reichului nazist s-a făcut simțită și în presa finlandeză, care susținea că tratatele de pace au lipsit pe cei învinși de dreptul la apărare și nu au obligat pe învingători să dezarmeze. Se aprecia că prin decizia germană se crease o situație nouă care va favoriza colaborarea marilor puteri în vederea menținerii păcii lumii⁹².

În Danemarca, știrea hotărîrii naziste din 16 martie a produs în primul moment panică, apărînd ca iminent pericolul unui război. Apoi calmul a revenit, se consemnează într-un document diplomatic românesc, presa subliniind că decizia germană a fost determinată mai ales de rațiuni economice și sociale, ca o soluție a problemelor crizei⁹³.

În Olanda, ministrul de externe a declarat, la 18 martie 1935, că în opinia sa „... noua măsură luată de Germania, prin care instituie serviciul obligatoriu, violînd astfel flagrant Tratatul de la Versailles, este prin brutalitatea și inoportunitatea ei o mare gafă”⁹⁴. Șeful diplomației olandeze preciza că țara sa nu este semnatară a tratatului din 28 iunie 1919, așa încît nu poate protesta oficial, dar că în opinia guvernului olandez respectarea acordurilor internaționale este o garanție a ordinii și păcii în lume⁹⁵.

⁸⁹ Cf. „Revista Presei”, 1935, 23 martie, nr. 6, f. 14—15.

⁹⁰ A.M.A.E., fond 71 (1920—1944), România, general, copii rapoarte, vol. 219, f. 456, raport lunar, nr. 259 din 31 martie 1935, de la Legația din Oslo, semnat Jurașcu.

⁹¹ Ibidem, f. 457.

⁹² Ibidem, dosare speciale, F—1, Franța, vol. 323, f. 177, telegrama nr. 261 din 19 martie 1935, de la Legația din Helsinki, semnată Bosy.

⁹³ Ibidem, vol. 324, f. 94, raport nr. 737 din 11 aprilie 1935, de la Legația din Copenhaga, semnat Romanescu.

⁹⁴ Ibidem, vol. 323, f. 191, telegrama nr. 1746 din 19 martie 1935, de la Legația din Haga, semnată Vișolanu.

⁹⁵ Ibidem.

... Diplomația belgiană a considerat hotărîrea germană din 16 martie ca o „manifestare brutală” și a criticat nota britanică din 18 martie, apreciind-o ca „slabă și neoportună” și deci ca o „greșală fără scuze”⁹⁶. Cu toate acestea, ministrul plenipotențiar al României la Bruxelles, Ghika, rămînea cu convingerea că cercurile politice belgiene încercau „să prelungească mirajul unei soluționări pașnice între Europa și Germania”⁹⁷.

Guvernul portughez „... se arată extrem de rezervat” față de problemele generate de reînarmarea germană, dar, așa cum se sublinia într-un raport diplomatic românesc, se caută să se obțină unele beneficii din noua conjunctură europeană prin încercarea de încheiere a unui acord de plăți cu Germania⁹⁸.

În cercurile Societății Națiunilor, sublinia reprezentantul român pe lângă aceasta, decizia germană din 16 martie „... a provocat uimire”⁹⁹. În fața unei violări flagrante a Pactului (art. 11, aliniatul 2), forul de la Geneva, dată fiind slăbiciunea și ca urmare incapacitatea sa de a-și îndeplini rolul incredințat în ceea ce privește menținerea păcii și securității lumii, nu a făcut decât să aștepte rezultatul negocierilor dintre Roma, Paris și Londra. Desigur, în urma cererii din 21 martie a guvernului francez și a uneia dintre deciziile Conferinței de la Stresa, chestiunea reînarmării germane a fost discutată la 17 aprilie într-o ședință extraordinară a Consiliului. Întrucît rezoluția de condamnare a hotărîrii germane a fost o consecință directă a înțelegerii dintre marile puteri, care de obicei dictau orientarea Societății Națiunilor, faptul nu avea o importanță prea mare.

Reintroducerea serviciului militar obligatoriu în Germania a avut ecouri și pe continentul american.

S.U.A. nu era semnatară a Tratatului de la Versailles, fapt care nu a obligat-o să adopte oficial o poziție. Totuși, într-o conferință de presă din 22 martie 1935, secretarul de stat Cordell Hull a subliniat necesitatea respectării tratatelor și a soluționării pacifice a tuturor diferendelor internaționale¹⁰⁰. După cîteva zile, la 28 martie, Hull a avut o întrevedere cu ambasadorul Germaniei la Washington, Luther. Cu această ocazie șeful diplomației americane a declarat că este convins că decizia germană va declanșa o cursă a înarmărilor care va genera conflicte locale și apoi unul general¹⁰¹.

Într-un raport diplomatic românesc, făcîndu-se o sinteză a poziției presei americane în această problemă, se evidențiază faptul că majoritatea ziarelor au adoptat o atitudine critică la adresa Reichului. Aprobînd protestul Franței, Marii Britanii și Italiei la Berlin, ziarele americane nu au comentat faptul că guvernul Statelor Unite nu s-a asociat acestui protest. Dimpotrivă, se subliniază în sursa diplomatică menționată, s-au adus argumente pentru menținerea în sfera izolaționismului, a neparticipării la orice problemă internațională în afara celor care priveau direct continen-

⁹⁶ Ibidem, f. 275, raport nr. 630/12A din 25 martie 1935, de la Legația din Bruxelles, semnat Ghika.

⁹⁷ Ibidem.

⁹⁸ Ibidem, România, general, copii rapoarte, vol. 219, f. 449, raport lunar, nr. 203 din 31 martie 1935, de la Legația din Lisabona, confidențial, semnat, indescifrabil.

⁹⁹ Ibidem, fond Geneva, dosar Societatea Națiunilor, vol. 22, f. 140 telegrama nr. 325 din 18 martie 1935, semnată Antoniadă.

¹⁰⁰ *The Memoirs of Cordell Hull*, vol. 1, New York, Macmillan, 1948, p. 243.

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 243-244.

tul american. O asemenea poziție contravenea prevederilor tratatului de pace dintre S.U.A. și Germania, semnat în anul 1925 și care avea înscrisă și obligativitatea limitării armamentelor¹⁰².

Într-un articol al ziarului „New York Times” din 17 martie 1935 se aprecia că hotărîrea guvernului german era de multă vreme pregătită și că ea constituia o sfidare aruncată lumii întregi. În articol se dădeau două interpretări posibile pentru decizia Berlinului: era vorba de o adevărată ură față de pacea europeană sau de o mărturisire indirectă a falimentului politicii economice a guvernului nazist¹⁰³.

„New York Herald Tribune” din 17 martie vedea în reintroducerea serviciului militar obligatoriu în Reich o expresie practică a doctrinei național-socialiste, și care va duce cu siguranță la declanșarea unui război¹⁰⁴.

Un raport al Legației României în Brazilia, semnat de A.J. Zamfir, consemnează ecoul pe care l-a avut hotărîrea germană în America de Sud. Diplomatul român pornea de la aprecierea că a cunoaște impresiile opiniei publice braziliene înseamnă în fond a cunoaște starea de spirit care domnea în toate statele sud-americane. Astfel, s-a creat o stare de neliniște și au apărut multe semne de întrebare în legătură cu situația din Europa și cu viitorul acestui continent¹⁰⁵.

Ecoul mondial al reintroducerii serviciului militar obligatoriu în Germania este un fapt incontestabil. Trebuie menționat că în ceea ce privește semnificația profundă a acestei hotărîri, în timp ce documentele contemporane consideră că a fost vorba de denunțarea clauzelor militare ale Tratatului de la Versailles, în istoriografia de după cel de-al doilea război mondial chestiunea este prezentată mai nuanțat.

În fapt decizia din 16 martie 1935 a Reichului nazist constituia doar o violare a unora dintre prevederile militare ale Tratatului din 28 iunie 1919, și anume a acelor referitoare la efectivele armatei permanente și la interzicerea serviciului militar obligatoriu. Reînființarea aviației militare, care a precedat actul din 16 martie, reparația Marelui Stat Major, precum și celelalte măsuri preconizate prin legea apărării (Wehrgesetz) și Decretul privind durata serviciului militar activ în Wehrmacht, din 21 mai 1935, Acordul naval anglo-german (18 iunie 1935), redeschiderea Academiei de război germane (15 octombrie 1935), ca și ocuparea zonei demilitarizate a Renaniei (martie 1936), au constituit, în fapt, șirul de măsuri care au anulat clauzele militare ale Tratatului de la Versailles.

Așadar, reintroducerea serviciului militar obligatoriu și mărirea efectivelor armatei permanente germane la 360 000 oameni, constituie doar o parte din procesul complex și de durată al denunțării clauzelor militare ale celui mai important tratat de pace semnat la terminarea primului război mondial. Deși, în sensul menționat, nu a fost prima măsură, fiind precedată de reînființarea aviației militare, decizia din 16 martie 1935 este foarte importantă atât prin conținut cât și prin consecințe.

¹⁰² A.M.A.E., fond 71 (1920—1944), România, general, copii rapoarte, vol. 220, f. 265, raport nr. 1733 din 16 aprilie 1935, de la Legația din Washington, fără semnătură.

¹⁰³ Cf. „Revista Presei”, 1935, 23 martie, nr. 6, f. 24.

¹⁰⁴ Ibidem.

¹⁰⁵ A.M.A.E., fond 71 (1920—1944), dosare speciale, F—1, Franța, vol. 325, f. 24—35, raport politic confidențial, nr. 801 din 4 mai 1935, de la Legația din Rio de Janeiro, semnat A. J. Zamfir.

Mulți dintre istoricii care au studiat relațiile internaționale din perioada interbelică au evidențiat semnificația momentului martie 1935. Astfel, Pierre Renouvin consideră că prin faimoasa hotărâre cel de-al Treilea Reich a făcut un prim pas, foarte important, în direcția creării unui instrument absolut necesar pentru o politică externă agresivă. În opinia istoricului francez decizia din 16 martie este rezultatul esențial al primilor doi ani de regim nazist ¹⁰⁶.

John Wheeler-Bennett, în cunoscuta sa istorie consacrată istoriei armatei germane în perioada 1918–1945, apreciază că decretul din 16 martie 1935 a însemnat sfârșitul dezarmării și refacerea forței militare germane, problema care se va ridica de la această dată nemaifiind obținerea egalității ci a superiorității în armamente ¹⁰⁷.

Istorica sovietică L. V. Pozdeeva vede în reintroducerea serviciului militar obligatoriu sfârșitul de fapt al Tratatului de la Versailles dar și primul pas în pregătirea instrumentului pentru declanșarea celui de-al doilea război mondial ¹⁰⁸.

William L. Shirer, în istoria celui de-al Treilea Reich, exprimă opinia că marea paradă militară de la Berlin, din 17 martie 1935 consacrată oficial „amintirii eroilor germani” (Heldengedenktag) a fost în fapt sârbătorirea „morții Tratatului de la Versailles” ¹⁰⁹.

Desigur că reintroducerea serviciului militar obligatoriu în Germania a avut și consecințe imediate mai ales asupra sistemului de alianțe din Europa. Astfel este indiscutabil faptul, foarte bine argumentat de istoricul britanic William Evans Scott ¹¹⁰, că decizia germană din 16 martie 1935 a accelerat apropierea franco-sovietică și a grăbit semnarea pactului dintre cele două state care are semnificația unei alianțe împotriva lui Hitler.

Ceea ce trebuie subliniat, și care de altfel se remarcă la o atentă analiză, este rezonanța relativ minoră, din punct de vedere politic a reintroducerii serviciului militar obligatoriu, în ciuda ecourilor profunde pe care le-a avut în opinia publică internațională ce a fost foarte sensibilă și a înregistrat toate consecințele posibile și întreaga semnificație a evenimentului. Cunoscută fiind activitatea diplomatică deosebit de bogată generată de remilitarizarea Renaniei, care este considerată a fi un moment de cotitură în istoria interbelică, se poate pune întrebarea de ce reintroducerea serviciului militar obligatoriu în Germania nazistă, care a fost prima mare violare deschisă a Tratatului de la Versailles, nu a dat naștere unei mai intense activități politice și nu este considerată a fi momentul de răscruce în drumul spre marea conflagrație. Răspunsul este dificil de dat, dar, în opinia noastră, el poate fi centrat pe faptul că problemele teritoriale au provocat întotdeauna o reacție și o agitație mai vie ¹¹¹.

¹⁰⁶ Pierre Renouvin, *op. cit.*, vol. 8, p. 68.

¹⁰⁷ John Wheeler-Bennett, *op. cit.*, p. 290.

¹⁰⁸ L. V. Pozdeeva, *op. cit.*, p. 155–156.

¹⁰⁹ William L. Shirer, *op. cit.*, vol. 1, p. 311.

¹¹⁰ W. E. Scott, *Alliance against Hitler. The Origins of the Franco-Soviet Pact*, Durham, N. C., Duke University Press, 1962, p. 256–259.

¹¹¹ A se vedea și interesantele comunicări legate de *Les relations franco-britanniques de 1935 à 1939*, Paris, Editions du C.N.R.S., 1975, p. 15–20.

Menționata caracteristică a deciziei germane din 16 martie 1935 s-a reflectat și în istoriografie, evenimentul fiind abordat, pînă în prezent, doar în trecere și fără a fi considerat ca marcînd ceva cu totul special, fapt care, în opinia noastră, trebuie reconsiderat.

În ce ne privește, apreciem că prin hotărîrea din 16 martie 1935 cel de-al Treilea Reich a făcut un hotărîtor pas în direcția creării unei puternice mașini de război și, prin aceasta, a dus foarte curînd la modificarea raportului european de forțe și a deschis calea ce avea să se termine cu declanșarea celui de-al doilea război mondial.

LES ÉCHOS DE LA RÉINTRODUCTION DU SERVICE MILITAIRE OBLIGATOIRE EN ALLEMAGNE (1935) EN DES DOCUMENTS DIPLOMATIQUE ROUMAINS

RÉSUMÉ

Les amples informations tirées de divers documents diplomatiques roumains qui figurent aux fonds des archives du Ministère des Affaires Etrangères ainsi que l'examen des ouvrages historiographiques consacrés à la période soumise à l'étude ont permis à l'auteur d'analyser la réaction des divers Etats face à la décision allemande de 1935 visant à réintroduire le service militaire obligatoire et à créer une armée permanente de 36 divisions en temps de paix.

On souligne que cette décision a constitué une flagrante violation du Traité de Versailles et engendré, par conséquent, un profond climat d'inquiétude dans le monde entier. L'auteur fait ressortir le fait que le 16 mars 1935 fut enregistré un premier pas vers la constitution d'un puissant instrument de guerre, le Wehrmacht nazi, et, partant, un tournant dans l'histoire des rapports internationaux d'après-guerre, marquant le commencement de la route qui allait aboutir à la deuxième guerre mondiale.

L'écho et la signification internationale de la décision du 16 mars 1935 du Reich nazi ont pu être reconstitués également sur la base des données provenant de documents diplomatiques roumains. Ces données ont été constamment comparées à celles offertes par les documents utilisés ou édités à l'étranger. Le fait que la grande majorité des informations puisées aux sources roumaines correspondent aux réalités, atteste, une fois de plus, le caractère réaliste et l'objectivité avec lesquels les diplomates roumains ont considéré les événements internationaux.

L'étude offre, en fait, la vision d'ensemble, originale, de la diplomatie roumaine, en ce qui concerne un événement historique de l'évolution mondiale pendant la période de l'entredeux-guerres.

ȚĂRĂNIMEA, FORȚĂ MOTRICE A DEZVOLTĂRII SOCIETĂȚII ROMÂNEȘTI ÎN EVUL MEDIU

DE

FL. CONSTANTINIU

Locul țaranului în societatea feudală. — Societatea feudală se caracterizează — după cum se știe — prin predominarea economiei naturale (autarchice), prin înzestrarea producătorului direct, a țaranului, deci, cu mijloace de producție în general și cu pământ în special, prin existența constringerii extraeconomice (beneficiind de o anumită autonomie economică, țaranul este silit prin mijloace extraeconomice să dea stăpînului de pământ renta feudală) și prin nivelul scăzut al tehnicii.

Aceste trăsături ale formațiunii social-economice feudale fac din societatea medievală o societate prin excelență rurală și conferă țărănimii și activităților ei productive un rol primordial în economia amintitei societăți. Caracterul închis al acestei economii și apelul cu totul sporadic la schimb fac din gospodăria țărănească o microcelulă economică, care își acoperă prin mijloace proprii toate necesitățile ei. Agregarea acestor microcelele în cadrul obștii țărănești libere sau a domeniului feudal — cînd țărănimea cade în dependență feudală — fac din aceste două organisme macrocelula societății medievale; și într-un caz și în altul, producția se reazemă pe gospodăria țărănească, a cărei funcție esențială este astfel pe deplin relevată.

Apariția orașelor medievale nu afectează caracterul rural al societății feudale. Evident, ca centre de producție și de schimb, orașele reprezintă un alt tip economic, aceea de marfă-bani. Producția de mărfuri care tinde să devină funcția principală a economiei urbane medievale se încadrează însă în structurile feudale și ea pregătește, dar nu duce singură la capitalism. Separarea orașului medieval de sat nu este completă. Locuitorii orașului nu-și uită obirșia lor rurală; obiceiuri și mentalități sătești își prelungesc existența în mediul urban. Dar mai important decît acest aspect de psihologie colectivă sint legăturile pe care orașul medieval le păstrează cu mediul rural, în care s-a produs emergența lui și adversitățile social-politice comune cu care este confruntat țaranul și orașeanul medieval.

Locuitorii orașului medieval nu au abandonat cultura pămîntului. Această tirgovețime continuă să cultive ogoarele ce înconjoară aglomerația urbană în care trăiesc. A pleca din tîrg la munca cîmpului e un spectacol

obișnuit în evul mediu, consemnat de numeroase mărturii, care caracterizează orașele din Țara Românească și Moldova drept niște sate mari.

Alături de țăran prin practicile agricole, orășeanul are adeseori același adversar în persoana unui boier sau a unei mânăstiri care, stăpînind moșia orașului, reclamă orășenilor prestarea aceluiași îndatoriri feudale, ca și locuitorilor din satele de pe domeniile rurale.

Societatea feudală românească apare, așadar, ca o lume în care cultura pămîntului și creșterea vitelor sînt principalele ramuri ale economiei, ambele găsind în țăran factorul economic esențial. Producător nemijlocit al bunurilor materiale, țăranul este factorul esențial al infrastructurii pe care se înalță societatea medievală.

Pretutindeni, însă, unde există această societate, țăranul, mai ales cel aservit (șerbul) este ținut în afara stărilor privilegiate; prin munca lui el îi hrănește pe toți, dar toate aceste stări privilegiate îl exploatează într-un fel sau altul și-l disprețuiesc. Un poem scris la începutul secolului al XI-lea de episcopul Adalberon din Laon ilustrează perfect situația șerbului din oricare parte a lumii medievale; referindu-se la țărănimea aservită, el scrie: „acest norod nenorocit nu posedă nimic decît cu prețul trudei sale. Cine ar putea cu abacul în mină să facă socoteala grijilor care consumă pe șerb, a lungilor sale drumuri, a muncilor sale grele? Bani, îmbrăcăminte, hrană, șerbii le procură pe toate pentru toți; nici un om liber nu ar putea să se întrețină de n-ai fi șerbii... stăpînul este hrănit de șerb, el care pretinde că este cel care îi dă hrană șerbului. Și șerbul nu vede sfîrșitul lacrimilor și suspinelor sale”. Tablou pe cît de sumbru pe atît de adevărat. Cum au ajuns țărăanii în această situație?

Țărănimea liberă. Diferențierea socială în cadrul obștii sătęști. — Mileniul care separă retragerea armatei și administrației romane din Dacia de apariția statelor feudale românești este un lung răs timp de ruralizare a fostei provincii romane. Condițiile de insecuritate create de invaziile migratorilor și restrîngerea schimburilor economice au dus la declinul și apoi la dispariția vieții urbane. Locuitorii orașelor și-au abandonat locuințele (rom. *cetate* vine din lat. *civitas* = oraș) din așezările amenințate și s-au retras în sate, integrîndu-se în mediul rural (așa s-ar explica de ce rom. pămînt nu vine de la *terra*, ca în celelalte limbi latine, ci din lat. *pavimentum* = pavaj, podea, termen de largă întrebuintare în mediul orășenesc).

Întreg teritoriul locuit de poporul român în perioada migrațiilor a cunoscut organizarea în obștii sătęști, structurate fie pe principiul devălmășiei absolute — care s-a păstrat pînă tîrziu în ținutul Vrancei — fie pe acela al devălmășiei proporționale, adică a „răzășiei umblătoare pe bătrîni”, întemeiate pe gruparea descendenților unui bătrîn, a unui *moș* (de aici *moșie*) întemeietor de sat.

Progresul economic și condițiile istorice care au impus obștii să lupte împotriva migratorilor au erodat progresiv structurile egalitare ale obștii. Împuternicirii ei, așa-numiții „oameni bun și bătrîni”, au început să ocupe o situație superioară. În calitate de șefi militari sau de intermediari între populație autohtonă și migratori, acești conducători locali și-au consolidat poziția proeminentă și au pretins celorlalți membri ai obștii să le presteze anumite slujbe sau să le dea o parte din produsele lor, destinate inițial întregii comunități, ca fond de rezervă. Treptat,

această pătură de fruntași locali se constituie într-o clasă de stăpîni feudali care impun țăranilor un regim de obligații în muncă și natură. În cadrul unor jupanate sau cnezate, mai întii, apoi a unor voievodate sau țări (Țara Loviștei, Țara Hațegului etc.) se desfășoară începuturile procesului de aservire a țărănimii, dar rezistența ei și vigoarea structurilor de obște au sustras importante zone ale pămîntului românesc procesului de șerbire a țărănimii. În aceste zone — precum în ținutul Vrancei și în nordul Olteniei — s-a menținut de-a lungul întregului ev mediu o țărănime liberă, care a rezistat asalturilor date de marele domeniu feudal-boieresc sau mănăstiresc — în scopul de a le cuprinde în limitele lui. Existența unor zone întinse populate de țărănimea liberă este un aspect specific al feudalismului românesc, subliniat de altminteri de Programul Partidului Comunist Român, în care se scrie : „Datorită particularităților dezvoltării sociale, orinduirea feudală a îmbrăcat în țările române, pe lângă caracteristicile clasice fundamentale, anumite forme specifice originale. Una dintre cele mai importante constă în împletirea relațiilor de exploatare feudală cu relațiile de proprietate țărănească individuală și de obște, în existența unor categorii de țărani liberi — răzeși și moșneni — stăpîni de pămînt, care se bucurau de anumite drepturi economice și sociale. Această împrejurare a imprimat țărănimii, în întregul ev mediu, un rol deosebit în viața țărilor românești, făcînd din ea atît forța socială principală a dezvoltării economico-sociale, cît și factorul hotărîtor în bătăliile pe care poporul a trebuit să le ducă pentru apărarea entității naționale, a integrității patriei, a dreptului său sacru de a trăi liber”.

Marile biruințe obținute în secolele XIV—XVI în lupta pentru apărarea neatîrnării își găsesc explicația în caracterul popular al războaielor duse de poporul român împotriva invadatorilor străini. Ridicarea „oștii celei mari”, a întregului popor în stare să lupte, a dat țărilor române un zid de care s-au sfărîmat armatele năvălitoare și în fața căruia au trebuit să se plece atîția din marii cuceritori ai epocii. Un Mahomed al II-lea, aureolat de cucerirea Bizanțului, a fost silit să se retragă, fără izbîndă, din Țara Românească (1462) și Moldova (1476), ce oastea de țărani, ridicată de Vlad Țepeș și Ștefan cel Mare.

Cronica pictată de la Viena oferă în cele două miniaturi ce înfățișează bătălia de la Posada (1330), prin care s-a consfințit neatîrnarea Țării Românești, un adevărat simbol al vitejiei țărănești în lupta împotriva cotropitorilor străini : din crestele munților, țărani cu sarică și căciulă, prăvălese bolovani și trag cu săgeți asupra oastei lui Carol Robert, regele Ungariei, alcătuită din ostași, îmbrăcați în zale și bine înarmați. Simbol, pentru că această imagine închide în dimensiuni modeste o mare realitate : independența de fapt a țărilor române a putut fi apărată atît timp cît țărănimea a format grosul armatelor românești. Fără să dispună de tehnica militară a invadatorilor, venită — cum subliniază K. Marx în legătură cu victoria lui Ștefan cel Mare de la Vaslui (1475) — direct de la coarnele plugului pentru a da piept cu dușmanul, țărănimea română și-a vărsat sîngele, și-a jertfit viața pentru a sta scut gliei strămoșești, făcută rodi-toare prin ostenele și sudoarea ei.

Pe măsura înăspririi regimului de obligații față de stăpînii de pămînt, a deposedării țărănimii libere de pămînt și a reducerii ei în starea de servitute, a agravării exploatării fiscale, țărănimea a fost aruncată într-o

viață de mizerie. Precaritatea situației sale materiale și refuzul stăpînilor de pămînt de a permite țărănilor aserviți plecarea la oaste a dus la declinul și apoi la dispariția „oștii celei mari”. De la mijlocul secolului al XVI-lea, adică odată cu valul masiv de aservire a țărănimii, asupra țărilor române se instaurează dominația otomană. Țările române își pierdeau independența cînd țărănimia își pierde libertatea.

Țărănimia dependentă. — Țăranii lipsiți de pămînt, aflați, deci în dependență economică de marele stăpîn de pămînt, se împărțeau în două categorii : șerbi și liberi.

Țăranii șerbi, numiți *rumâni* în Țara Românească (la început se folosea termenul de *vecini*), *vecini* în Moldova și *iobagi* în Transilvania, erau oameni de condiție servilă, adică stăpînul moșiei exercita asupra lor o autoritate de caracter personal. Șerbul este omul stăpînului său, este un bun al acestuia din urmă, care poate dispune de persoana șerbului (este oprît însă să-l ucidă). Firește, statutul șerbiei a cunoscut o evoluție în funcție de raportul de forțe dintre cele două clase antagoniste ale societății medievale ; el s-a constituit treptat în primele secole ale feudalismului și a cunoscut agravări sau atenuări pe măsura desfășurării luptei de clasă. Obligațiile țăranului șerb au variat după condițiile economice generale, formele rentei feudale — muncă, produse, bani — căpătînd preponderența în funcție de contextul social-economic. Astfel, atît timp cît domeniul feudal nu destina în chip sistematic producția sa cerealieră pieții — interne sau externe — renta în muncă (claca, robota) păstrează un quantum redus. În Transilvania, de pildă, în secolul al XV-lea, iobagii sînt îndatorați în primul rînd la renta în produse (nona, ako, daruri, dijma din porci și din albine) și în bani (cens). Locul modest al rentei în muncă reflectă desigur întinderea redusă a rezervei senioriale (pămîntul alodial). În Moldova și Țara Românească, poruncile domnești adresate țărănilor șerbi nu menționează decît excepțional numărul zilelor de muncă datorate stăpînului de moșie. Formule ca „să lucreze la ori și ce” sau „să ascultați ori de ce vă vor da învățătură” pun în lumină faptul că obligațiile în muncă față de stăpînul moșiei erau, în principiu, nelimitate (un document din 20 iunie 1643 de la Matei Basarab, obligă pe rumânii mănăstirii Plumbuita să răspundă „și ziua și noaptea” la poruncile egumenului). Faptul că în timpul stăpînirii austriece în Oltenia (1718—1739) boierii au renunțat la dijmă pentru a obține regimul de o zi de clacă pe săptămîină de la toți țăranii de pe moșiile lor, poate fi considerat o dovadă că *în practică*, regimul rentei în muncă nu depășea acest quantum. Sporirea zilelor de clacă se constată de la mijlocul secolului al XVIII-lea, pe măsura antrenării marelui domeniu în operațiile de piață.

Cea de-a doua categorie a țărănimii dependente o constituie oamenii liberi fără pămînt (oameni cu învoială). Spre deosebire de șerbi, ei erau liberi din punct de vedere juridic. Lipsiți de pămînt — moșneni sau răzeși care își vînduseră numai moșia nu și persoana ori țărani veniți din Transilvania — ei se așezau pe moșia unui boier sau a unei mănăstiri cu care încheiau un acord (tocmeală) privind obligațiile lor. Interesați să sporească „inventarul uman” al domeniilor lor, stăpînii de pămînt încercau să atragă, prin condiții mai ușoare la început, un număr cit mai mare de țărani.

Strămutările de populație rurală perturbau evidențele și încasările fiscului, astfel că domnia a încercat să împiedice deplasarea țărănilor prin

limitarea sau chiar abolirea dreptului de strămutare a țărânimii. „Legătura” lui Mihai Viteazul în Țara Românească, așezămintele domnilor Moldovei din secolul al XVII-lea privind limitele în timp în care vecinii fugiți puteau fi aduși cu forța înapoi au avut acest rost de a stabili țărâtimea în scopuri fiscale. În Transilvania, după înăbușirea războiului țărănesc condus de Gheorghe Doja (1514), Dieta a hotărât ca țărâni, „să fie supuși domnilor lor de pământ printr-o deplină și veșnică șerbie”, abolind dreptul de strămutare.

Stăpînii de pământ au încercat să asimileze cele două categorii de țărani dependenți, trecindu-i în rîndul șerbilor pe oamenii cu învoială. În Moldova boierii făcuseră obiceiul ca un țaran liber care stătuse 12 ani pe aceeași moșie să devină vecin ; în Țara Românească, boierii rumăneau abuziv pe țărâni cu învoială.

Marii stăpîni de pământ au înțeles că șergia este instituția fundamentală a structurilor feudale și s-au străduit să o conserve, ori de cîte ori li s-a părut că ea este amenințată. Un memoriu înaintat de boierii olteni în 1719 administrației austriece este concludent pentru chipul în care stăpînii feudali vedeau șergia : „Cerem ca iobagii să rămînă în aceeași stare ca pînă acum. Căci dacă s-ar schimba n-am putea fi numiți boieri adevărați /.../ Căci pe iobagi îi avem de la moși strămoși și cu ajutorul lor ne asigurăm veniturile noastre, fără care și starea noastră ar scădea”.

Exploatare domeniială și exploatare fiscală. În afara îndatoririlor față de stăpînul moșiei pe care stătea, țaranul mai avea obligații și față de stat, în primul rînd plata impozitelor (renta centralizată de stat). În Țara Românească și Moldova, exploatarea populației de către fisc era mult mai apăsătoare decît în Transilvania, unde obligațiile către domnul de pământ treceau, prin povara lor, înaintea celor fiscale. Faptul e remarcat și de călătorul englez Wybom care notează : „Situația țărânimii (din Țara Românească — n.n.) este ... în ceea ce privește drepturile feudale ale nobililor infinit superioară celei din Transilvania, unde țaranul trebuie să lucreze gratis trei zile pe săptămînă stăpînului său de pământ, în timp ce valahii (locuitorii Țării Românești — n.n.) sînt obligați să lucreze o zi pe lună, ori douăsprezece pe an”.

Raportul deosebit dintre exploatarea domeniială și cea fiscală între Moldova și Țara Românească pe de o parte și Transilvania pe de alta sînt de explicat prin participarea mai intensă la economia de schimb a domeniului feudal transilvănean. Gradul superior al exploatării domeniiale din Transilvania explică și profunzimea antagonismelor dintre iobagi și nobili reflectată și de amploarea răscoalelor din 1437, 1514 și 1784.

În Țara Românească și Moldova, instaurarea dominației otomane, urmată de instituirea monopolului turcesc asupra comerțului celor două țări a făcut puțin rentabilă valorificarea pe piață a cerealelor. Boierimea — mai ales cea din Țara Românească — și-a căutat principalele izvoare de venit în dregătorii și slujbe, astfel că la sud și est de Carpați, exploatarea fiscală a fost mult mai greu de îndurat decît cea domeniială. Obligațiile către Poarta otomană, cele către domn, abuzurile slujbașilor se uneau toate pentru a lovi în țaranul care, prin munca lui era principalul creator de avuție al societății românești.

Pentru a înțelege consecințele instaurării dominației otomane, a dublării, deci, a exploatării interne printr-una externă, este suficient să se urmărească cuantumul birului repartizat pe gospodăria țărănească în secolul al XVI-lea. Dacă în perioada 1521—1557, pentru a plăti cîsla sa de bir, un țăran trebuia să vîndă 5,06 oi sau 3,44 obroace de grîu sau 0,48 boi sau 0,18 cai sau 1,05 fălci, în anii 1592—1594, cînd se înregistrează o considerabilă agravare a regimului de obligații materiale față de Poartă, același țăran trebuia să vîndă 21,02 oi sau 7,89 obroace de grîu sau 2,36 boi sau 1,05 cai sau 18,92 fălci. Sînt evidente nu numai creșterea cuantumulului birului, ci și punctiile pe care fiscul le face în gospodăria țărănească adusă în pragul ruinei.

Secolul al XVIII-lea — mai exact epoca fanariotă — a cunoscut o nouă înăsprire a exploatării fiscale. Exigențele Porții, spoliierile săvîrșite de domnie, boierime și aparatul administrativ ating apogeul. Metodele de stoarcere a birurilor de la țărani sfidează prin barbaria lor orice imaginație. Iată mărturiile contemporanilor : „Slujbașii — notează Dionisie Eclesiarhul în *Cronograful* său — închidea oameni și muieri prin coșeri și-i îneca cu fumuri de gunoi, și cu ardei îi afuma și-i ținea închiși ziua și noaptea flămînzi să dea bani. Pe alții îi lega cu mîinile îndărăt și cu spatele de garduri, și-i bătea cu bicele, pre alții îi băga cu picioarele goale în zăpada geroasă”. Pentru procedeele din timpul lui Alecu Suțu, relatarea lui Naum Rîmniceanu este lămuritoare : „legau copii tineri, de cîte unsprezece și doisprezece ani, spate la spate, afară sub vîzduh în vreme de iarnă și, turnînd apă peste dînșii, se lipea de îngheța ticăloasele trupuri, și era o jalnică privire vîzîndu-se pieile rupte și sîngerate cînd în silă se deslipea trupurile și părinții lor erau siliți să-și vîndă tot, pînă și boul ce-i scotea hrana din pămînt, ca să scape pe copiii lor de cumplitele tiranii. Pe alții îi căznea cu bătăi, cu fumuri și cu groaznice închisori friguroase și puturoase, nemîncați și neadăpați”. Iar Dinicu Golescu, mare boier el însuși, denunță indignat cruzimile aparatului fiscal : „O ! se cutremură mintea omului cînd își va aduce aminte că /.../ frații noștri, au fost cite zece așternuți pe pămînt, cu ochii în soare și o birnă mare și grea pusă pe pîntecele lor, ca mușcîndu-i muștele și țînțarii, nici să poată a se feri ... Alții creștini, tot pentru dare de bani, au fost spinzurați cu capu în jos, și alții iarăși închiși în coșare de vite, unde le-au dat fum, și alte multe asemenea pedepse”.

Mărturiile despre asprimea care însoțea perceperea birurilor se completează cu cele privind constrîngerea folosită pentru a-i face pe țărani șerbi să-și presteze muncile în beneficiul boierului sau a mănăstirii. Poruncile domnești conțin adesea amenințarea „să fie volnici călugării să vă bată foarte rău”, sau, cum se exprimă Ștefan Tomșa într-un document din 17 iulie 1612 : „Iar pe acei ce nu vor voi să slujească să-i bată ca pe niște vecini”.

Vexațiilor de tot felul li se adaugă insulta. Țărani veniți să se judece înaintea divanului domnesc sînt condamnați la pedepse umilitoare, fiind purtați goi prin oraș. O mostră de cruzime oferă documentul din 4 noiembrie 1614 prin care Ștefan Tomșa confirmă fostului vornic Năbădaico stăpinirea peste satele Giordzeștii și Vitorojii ce-i fusese contestată de niște razeși : „Și au fost rușinați și purtați de git prin tot tirgul și li s-au tăiat nasurile și urechile aceloră dintre ei, care erau mai de cînst”.

Antagonismele sociale. Societatea feudală îl condamnă — prin însăși structura ei — pe țăran la exploatare și mizerie. Tensiunea între cele două clase antagoniste — țărani și nobili — este permanentă. Chiar atunci când ea rămâne latentă, existența ei se face simțită. Membrii clasei dominante știu că și atunci când țăranul, aparent resemnat, își îndeplinește obligațiile, el rămâne un adversar. Conștiința acestei ostilități a masei rurale față de împilatorii ei se reflectă și în cronica unui mare boier ca Radu Popescu care subliniază prăpastia ce separă cele două clase fundamentale ale societății feudale: „rumânii răi fiind și *pururea* (s.n.) vrăjmași boiarilor”. Cuvinte în care trebuie văzută și reținută convingerea lui că între „ei” (țăranii) și „noi” (boierii) se desfășoară un război, când larvar, când fățiș. Lăsând deocamdată la o parte momentele de paroxism ale acestei tensiuni, răscoalele, de care ne vom ocupa mai jos, se cuvinte subliniat că ori de câte ori conflictele din cadrul *establishment*-ului feudal crează fisuri în ceea ce am numi „frontul” boieresc, prin aceste crăpături se revarsă îndată valul nemulțumirii populare. Episodul uciderii de către țărani a lui Batiște Vevelli, consilierul apropiat al lui Alexandru Iliăș, este pe deplin instructiv în această privință: alungarea domnului și a clientelei sale era opera unei facțiuni boierești care, pentru a-și atinge obiectivul, agitase și masele țărănești, folosite, deci ca mijloc de presiune. Manifestările țărănimii depășesc însă intențiile organizatorilor, și boieri înșiși se văd nevoiți să-l ia sub ocrotirea lor pe fostul domn. Relatînd episodul, Miron Costin se înfioară în fața ceea ce el numește „nespusă vrăjmășia a prostimei”, și care nu este altceva decît izbucnirea unei uri care mocnește în toate satele. Este reflexul firesc al unei întregi lumi — aceea a țăranului — față de cei care îi refuză dreptul la o viață umană.

Lupta de clasă. Formele și impactul ei asupra societății feudale. Evul mediu a cunoscut un lung șir de mari revolte țărănești, dintre care unele au căpătat proporțiile unor adevărate războaie — la noi, războiul țărănesc condus de Gheorghe Doja (1514), pe continent, războiul țărănesc german (1525). Aceste răscoale au reprezentat momentele de vîrf ale rezistenței țărănești față de exploatarea exercitată de stat și de stăpînul feudal. În afara acestor momente ale luptei de clasă, care au șocat pe contemporani și au fost, deci, amplu consemnate de izvoare, rezistența țărănească a cunoscut o gamă variată de forme de împotrivire, care, deși mai puțin spectaculoase, nu au fost mai puțin eficace în coborîrea, fie și măcar temporară, a gradului de exploatare. Între aceste manifestări de împotrivire se cuvîn amintite refuzul de a îndeplini obligațiile feudale și fuga de pe moșie.

Abandonarea domeniului era o grea lovitură pentru stăpînul de pămînt. Într-o societate ca cea feudală — în care nivelul scăzut al tehnicii, mai ales a celei agricole — conferă o pondere sporită factorului om, fuga țăranului aduce grave prejudicii inventarului uman al moșiei. Pentru a-l păstra pe țăran, stăpînul este silit să facă concesii, să accepte atenuarea regimului de obligații.

Plecarea țăranului de pe moșie este însă și o lovitură dată fiscului. Țăranul nu este numai un cultivator al pămîntului, ci și un contribuabil. Dispariția lui diminuează izvoarele de venit ale vistieriei. Mai puțini contribuabili înseamnă mai puțini bani în tezaurul statului. Stăpînii de pămînt și autoritatea centrală sînt solidari în privința interesului de

a asigura stabilitatea masei de contribuabili, dar fiecare caută să limiteze exploatarea celuilalt pentru a-l putea stoarce pe țaran cit mai mult în beneficiu propriu.

Politica de reforme a domnilor fanarioți — în primul rînd, abolirea șerbiei în 1746 în Țara Românească și 1749 în Moldova — a numărat printre factorii care au generat-o fuga țărănimii. Mandatari ai Porții, însărcinați să consolideze dominația otomană asupra Moldovei și Țării Românești, ei au urmărit în primul rînd să satisfacă exigențele materiale ale Istanbulului, or, pentru aceasta era nevoie ca perceperea dărilor să se facă în cele mai bune condiții : un număr cit mai mare de birnici și incasarea dărilor la termenele fixate. Fiscalitatea excesivă a fanarioților a împins populația, mai ales cea rurală, la fugă și a provocat o adevărată criză demo-fiscală. Pentru a soluționa această criză, N. Mavrocordat, urmat de fiul său Constantin, au inițiat politica de reforme, care, începută în sectorul fiscal, a cuprins apoi toate sferele vieții politice (raporturile sociale, justiția, administrația). Abolirea rumâniei a fost precedată de un adevărat exod al populației ; pentru a-i readuce pe țărani — sau mai exact, pe contribuabili — la căminele lor, C. Mavrocordat a trebuit să le facă anumite înlesniri, și suprimarea servituției corporale apărea ca cea mai potrivită întrucît nu afecta interesele fiscale ale domniei și satisfăcea și pe țărani. Această instituție devenise cu atît mai odioasă cu cît — mai cu seamă în Moldova — marii stăpîni de pămînt îi asimilaseră în practică pe țărani șerbi cu robii. Abolirea rumâniei și a veciniei, impusă de rezistența țărănimii, a fost prima măsură de acest fel adoptată în Europa centrală, răsăriteană și de sud-est. Prin lupta țărănimii, societatea românească a făcut astfel un însemnat pas înainte pe drumul progresului social.

Strămutările de populație, provocate de exploatarea feudală, au dus la un schimb de populație între cele trei țări românești. În căutarea unui trai mai puțin vitreg, Carpații erau trecuți în ambele sensuri de țărani români care știau că dincolo de munți se află frați de sînge și de suferință. În secolul al XVIII-lea a precumpănit fuga țărănilor transilvăneni în Moldova și Țara Românească, pentru că în Transilvania — cum s-a mai spus — exploatarea feudală era mai grea decît peste munți. Uneori fluxul de populație a căpătat în acest secol o asemenea amploare, încît moldovenii și muntenii au putut să spună că „intreaga Transilvanie a venit la noi”.

Circulația populației rurale, trecerea ei dintr-o țară românească într-alta a consolidat conștiința unității de neam și i-a dat o dimensiune populară, care avea să joace un rol esențial în procesul de formare a națiunii române moderne.

Cauzele generale și imediate ale răscoalei țărănești. — Marile explozii de minie populară care sînt răscoalele țărănești au fost provocate de scînteii — cauzele imediate — care au aprins pulberea sedimentată în butoaiele marilor nemulțumiri — cauzele generale. Orice societate întemeiată pe exploatare închide în sine posibilitatea manifestării în orice moment a nemulțumirii celor care prin supramunca lor își întrețin asupritorii. Formele de contestare a sistemului variază în funcție de un șir de factori, între care cei mai importanți, sînt desigur, gradul de exploatare și raportul de forțe.

Cauza generală a răscoalelor țărănești din evul mediu o constituie, desigur, exploatarea populației rurale de către statul feudal și de către stăpînul de pămînt. Renta centralizată de stat și renta feudală propriuzisă — mai exact perceperea lor — sînt cele care ridică pe țărani la luptă, care îi fac să transforme unealta de lucru în armă și să nimicească, într-o teribilă sancțiune, avutul exploatatorului și chiar persoana lui. De cele mai multe ori, țărănimea și-a îndreptat loviturile numai împotriva nobilimii, pentru că n-a înțeles că între autoritatea centrală și clasa dominantă există o solidaritate de interese. Credința în „monarhul bun” i-a făcut pe țărani să nădăjduiască în sprijinul domnului sau al împăratului, convinși că ar fi deajuns ca acesta să cunoască injustiția nobililor, pentru ca să ia sfîrșit calvarul existenței lor. Iluzii care, cum se va vedea, au fost plătite cu sînge.

Cauzele imediate ale răscoalelor sînt dintre cele mai variate. Acțiunea lor se conjugă cu aceea a cauzelor generale pentru a declanșa actele de violență.

În Transilvania, răscoala de la Bobilna (1437) a fost precedată de o creștere substanțială a rentei feudale, îndeosebi a celei în bani, dar ceea ce a dezlănțuit răscoala a fost hotărîrea episcopului Transilvaniei, Gheorghe Lépes de a strînge dijma rămasă restantă de trei ani în monedă nouă și de a percepe dijma și de la țărani români ortodocși, care, firește, nu aveau îndatoriri față de Biserica catolică.

În 1514, izbucnirea războiului țărănesc a fost provocată de silniciile comise de nobili împotriva familiilor acelor țărani care răspuseseră la apelul primatului Ungariei de a se înrola sub steagurile unei cruciade antiotomane. Însăși înrolarea lor avea semnul unui protest social pentru că arhiepiscopul făgăduie iobagilor-cruciați eliberarea din servitute. Mobilurile acestor țărani au fost sesizate și de un contemporan, care notează că țărani au acceptat să devină cruciați „mai de grabă sătui de viață, decît din dragoste pentru religie”. Amenințați să-și vadă domeniile golite de iobagi, nobilii au trecut la acte de violență împotriva familiilor celor plecați, pentru a-i sili să revină și pentru a-i intimida pe cei care ar fi fost tentați să le urmeze exemplul.

Se cuvine subliniată ca o caracteristică a mișcărilor țărănești din Transilvania, că în ridicarea țăranilor, dorința liberării din iobăgie a îndeplinit funcția impulsului decisiv. Francisc Rákóczi al II-lea, conducătorul răscoalei antihabsburgice din anii 1703—1711, și-a asigurat un larg sprijin din partea țărănimii transilvănene, făgăduind scutirea de sarcinile iobăgești. Ca și în 1514, nobilimea a reacționat la perspectiva de a pierde brațele de muncă, destinate să-și valorifice pămîntul : chiar de la proclamarea lui Francisc Rákóczi ca principe al Transilvaniei, s-a reafirmat dreptul nobilului de a-și readuce iobagul înrolat în armată.

Și mai puternic s-a manifestat dorința ieșirii din condiția servilă în 1784, cînd țărani au alergat să se înscrie ca grăniceri. „Starea grănicerului — scrie acad. D. Prodan — a fost o veșnică ispită pentru iobagul aservit, regimentele de graniță îi aduceau mereu aminte că ridicarea din iobăgie e posibilă”.

Ceea ce a dat o frecvență sporită și o mai mare amploare tulburărilor țărănești din Transilvania a fost asocierea, pe cît de strînsă pe atît de dureroasă, a exploatării economice cu asuprașirea națională. Populația

românească autohtonă, cea mai veche și cea mai numeroasă din Transilvania, a fost, după cucerirea acestei provincii de către regatul ungar, progresiv împinsă spre marginea societății și redusă, în cele din urmă, la situația de „tolerată”. Alianța dintre nobilimea maghiară, patriciatul sășesc și fruntașii secuilor (Unio trium nationum, încheiată la Căpîlna în 1437) a pus bazele sistemului politic din Transilvania care îi excludea pe români din viața publică.

Condițiile specifice din Transilvania au făcut ca ridicarea țărănimii române la luptă să aibă dublul caracter de răscoală socială și de mișcare de emancipare națională. Țăranul român a pornit, așadar, la luptă în dubla ipostază de țăran exploatat și de român asuprit; țelurile sale erau atenuarea — dacă nu desființarea — exploatării și egalitatea în drepturi cu naționalitățile conlocuitoare.

Relevind acest dublu caracter — social și național — al luptei țărănimii române din Transilvania, este necesar să subliniem că în evul mediu termenul de *natio* (națiune) avea alt înțeles decît cel de astăzi: Națiunea medievală este un grup privilegiat; națiunii maghiare, spre pildă, îi aparțin nobilii maghiari, dar nu și iobagii maghiari. În focul luptelor de clasă s-au stabilit relații de colaborare între țărani români, maghiari, secui etc. care, peste toate deosebirile de naționalitate, s-au unit în lupta împotriva exploatatorilor comuni. Un secui, Gh. Doja a condus marile războaie țărănesc din 1514; în timpul răscoalei lui Horea, la Abrud, iobagilor români răsculați li s-au alăturat elemente sărace maghiare din oraș. „Aci — notează Al. Sterca Suluțiu — mirare și lucrul nespus — se îmbrăcară mulți dintre maghiarii din oraș în vestminte românești și știind bine românește /.../ să făcură /.../ și ductori horianilor”. Iobagi unguri s-au alăturat răsculaților români și la Singeorzul Trascăului.

Desfășurarea răscoalelor țărănești. — Răscoalele țărănești din evul mediu românesc prezintă, datorită condițiilor istorice similare în care s-au desfășurat, aceeași succesiune de faze, care capătă valoarea unui model. Sporirea tensiunii sociale — cauza imediată — incidentul declanșator — izbucnirea răscoalei — extinderea ei — ciocniri între răsculați și nobilime (de obicei o mare ciocnire) — înfringerea țăranilor — reprimarea răscoalei.

În 1437, țărani răsculați din Transilvania s-au adunat pe dealul Bobilna pentru a delibera asupra mijloacelor de folosit în vederea reducerii obligațiilor feudale. Executarea solilor trimiși în tabăra nobililor face imposibilă orice negociere și lasă armele să vorbească. Într-o mare luptă dată la sfîrșitul lui iunie, țărani ies victorioși. E o performanță care — dată fiind superioritatea în armament și pregătirea nobililor — nu se poate explica decît prin voința fermă a țărănimii de a-și cîștiga dreptul la o viață mai bună.

Biruința răsculaților a dus la încheierea unei înțelegeri care dă satisfacție cererilor țărănești în ceea ce privește dijmele (se desființa nona) și darurile; se recunoștea dreptul țăranului de a părăsi moșia după achitarea dării pe pămînt.

Nobilimea nu s-a resemnat. După încheierea Uniunii de la Căpîlna se ajunse la o nouă luptă între răsculați și nobili, la Apatiu (septembrie), în care victoria țăranilor e mai puțin categorică ca la Bobilna. Rezultatul

a fost o nouă înțelegere, care restringe simțitor drepturile recunoscute țăranilor și le sporește, în schimb, îndatoririle.

Învoiala nu a fost însă decît un armistițiu, luptele reizbucnind cu furie în noiembrie, cînd acțiunile răsculaților sînt caracterizate de Bonfini drept „un război al țăranilor, cu nimic mai prejos decît războiul selavilor și războiul social”. Aiudul și Clujul au fost ocupate temporar de răsculați.

Pornită din tabăra cruciată de la Rakos, răscoala lui Gh. Doja s-a propagat rapid atît în nordul Transilvaniei, în Crișana și Maramureș, cuprinzînd apoi Rodna, Bistrița și Clujul, cit și în sud, de-a lungul văii Mureșului. La începutul lui iunie, întreaga Transilvanie era cuprinsă de flăcările răscoalei. Înfîngerea lui Gh. Doja în fața Timișoarei a deschis calea reprimării răscoalei.

În evenimentele desfășurate în 1655 în Țara Românească se pot distinge acțiunea seimenilor și dorobanților, cărora li s-au alăturat meșteșugari și orășeni săraci precum și răzvrătirile rumânilor de pe diverse moșii, favorizate de anarhia instalată în țară. Răsculații au ridicat chiar un domn, pe marele boier Hrizea, dar au fost, în cele din urmă, înfrinți în lupta de la Șoplea de Gheorghe Rákóczi al II-lea, chemat în ajutor de boierii Țării Românești.

Începută în Zarand, răscoala lui Horea s-a răspîndit rapid în Hunedoara, Hațeg, pe valea Mureșului, pe domeniul Zlatnei și în munții Abrudului.

Programul răscoalelor țărănești. — Țișnite din convingerea că numai violența mai poate pune capăt asupririi și exploatării, răscoalele țărănești au înscris îndeobște în programul lor revendicări privind regimul obligațiilor feudale, a căror ușurare era cerută. Pe măsura desfășurării răscoalei, acest program se radicalizează : nu se mai cere suprimarea sau atenuarea cutărei obligații ci însăși abolirea relațiilor feudale ; paralel cu această radicalizare se produce și spulberarea mitului despre bunul monarh.

Astfel în 1437, țăranii răsculați, chiar cînd au fost victorioși, și-au menținut revendicările formulate în limitele regimului feudal. Ei voiau restituirea „vechilor libertăți” pe care credeau că le-ar fi avut de la Ștefan cel Sfînt sau urmașii lui. Este cu atît mai semnificativă schimbarea ce se produce în faza de apogeu a răscoalei, cînd Anton cel Mare, unul din fruntașii răscoalei, fixează drept obiective abolirea șerbiei și instaurarea unei „noi libertăți”, abandonînd, în același timp „credința față de rege”.

Programul răsculaților lui Gh. Doja, atît cit poate fi reconstituit, preconiza o nouă distribuire a bunurilor, distrugerea „nobilimii blestemată și necredincioasă”, restaurarea vechilor rînduiei în biserică, despuiată de averile ei.

Ultimatumul prezentat de răsculați la 11 noiembrie 1784 nobililor refugiați la Deva cere în fapt abolirea structurilor feudale : „Nobilii stăpîni de moșii să-și părăsească o dată pentru totdeauna moșiile. Și ei să plătească dare ca și poporul de rînd. Pămînturile lor să se împartă între poporul de rînd...”

În ultimă instanță, sau mai bine spus, cînd răscoala atinge punctul culminant, obiectivul ei a fost întotdeauna același : lichidarea regimului feudal. Chiar dacă țăranii n-au avut — și nici nu puteau să aibă — o înțelegere clară a raporturilor de clasă și a mecanismului care făcea posibil exploatarea lor, ei au intuit, prin experiența căpătată în luptă, că singura

ieșire din lumea care îi osindea la sărăcie și foame era nimicirea acestei lumi. De la distrugerea conacelor la distrugerea regimului era un drum lung, dar cel puțin în programele răscoalei lor, țărani i-au parcurs rapid, pentru că întotdeauna confruntarea, lupta fățișă, accelerează procesul de clarificare ideologică.

Forțele sociale participante la răscoale. — Tabăra răsculaților a cuprins îndeobște un evantai de forțe sociale, în care rolul de forțe motrice a revenit țăranimii. Cea mai numeroasă clasă a societății feudale, cea mai exploatată, atît de stat cît și de nobilime, cea mai interesată în schimbarea structurii feudale, țăranimea s-a aflat în fruntea tuturor marilor răscoale medievale. Cei mai de seamă conducători s-au recrutat din rîndurile ei și tot ei, cînd răscoala a fost reprimată au înfruntat o moarte de martiri.

Țărănimea a fost clasa cea mai angajată în lupta antifeudală, dar nu a fost singură. Un sprijin important au acordat orășenimea săracă și lucrători de la ocnе și mine răsculaților de la Bobilna. În prima fază a răscoalei, alături de țărani, s-au aflat și elemente ale micii nobilimi, ostile atotputerniciei magnaților.

Printre conducătorii războiului țăranesc din 1514 s-au numărat Albert, care pare să fi lucrat la ocnele de sare de la Turda și Ioan Nagy, din părțile Dejului, probabil tot lucrător la ocnele de sare sau orășean sărac. Orășeni sau lucrători de la ocnele de sare sau de la mine au fost alături de răsculați și la Cluj, Rodna, Bistrița și Sighișoara.

În mișcarea populară din 1655 în rîndurile răsculaților se aflau pe lîngă seimeni și dorobanți — deci categorii de ostași — țărani rumâni, meșteșugari din București, băiași (mineri).

Iobagii lui Horea au beneficiat și ei de concursul elementelor orășenilor și a unui însemnat număr de mineri.

Pretutîndeni, însă, țăranimea a jucat rolul conducător și tot ea a dat cel mai mare tribut de sînge.

Urmările răscoalelor țăranesti. — Fărîmîțarea forțelor răsculaților, absența unei conduceri unice și ferme, inferioritatea tehnicii de luptă, dar mai ales absența unei clase conducătoare care să formuleze un program pozitiv, de înlocuire, deci a societății feudale, cu un regim nou, superior, au determinat de fiecare dată înfrîngerea răscoalelor țăranesti.

Represiunea a fost întotdeauna teribilă, pentru că setei de răzbunare a nobilimii i se adăuga dorința de a-i înpăimînta pe țărani prin acte de cruzime judicious calculate. În 1438, Anton cel Mare a fost tăiat în bucăți, în timp ce numeroși țărani au pierit în spînzurători sau au fost mutilați. Supliciu lui Gh. Doja a înpăimîntat pe contemporani: așezat pe un tron de fier înroșit în foc și cu o coroană din același metal, de asemenea înfierbîntată, și-a avut trupul rupt cu clești și dat de mîncare tovarășilor săi, ținută înapoi înfometată. Horea și Cloșca au fost frînți cu roata, iar trupurile lor spintecate expuse în mai multe locuri.

După răscoala din 1514, Dieta Transilvaniei a adoptat măsuri extrem de severe împotriva țăranilor, abolind dreptul de liberă strămutare.

Totuși, în ciuda represiunilor, răscoalele au avut și consecințe pozitive. Nobilimea și autoritatea centrală și-au dat seama că nu pot continua să exploateze în aceleași forme brutale, țăranimea. Chiar dacă răsculații

fuseră înfrinți, primejdia reizbucnirii răscoalei a silit clasa dominantă să facă anumite concesii.

În Țara Românească și Moldova, fuga țăranilor a impus abolirea șerbiei. În Transilvania, răscoala lui Horea l-a decis pe împăratul Iosif al II-lea să desființeze dependența personală a iobagului și să-i acorde din nou dreptul de strămutare. Se vădea astfel, în toate cele trei cazuri, că singură lupta poate smulge clasei dominante, concesii la care altminteri n-ar consimți de bună voie.

Insemnătatea răscoalelor țărănești din evul-mediu. — Răscoalele țărănești au fost lipsite de conducerea unei clase care să dispună de un program constructiv-revoluționar. Țăranii voiau nimicirea feudalismului, dar soluția de schimb era reîntoarcerea la vechile rînduiri de obște. Numai burghezia și, mai târziu, proletariatul au putut formula programe care să ofere soluții noi: burghezia, după ce într-o etapă istorică — aceea a dezvoltării relațiilor capitaliste — s-a manifestat ca purtătoarea de cuvânt și a maselor țărănești, a sfârșit, o dată instalată la putere, prin a deveni ea însăși o clasă exploatoare. Singur proletariatul este clasa care, eliberându-se pe sine, eliberează întreaga societate de exploatare. Numai în alianță cu el, numai sub conducerea lui, țărănimea avea să cunoască adevărata și deplina libertate.

În confruntarea dintre țărănime și boierime (nobilime), de fiecare dată cînd ea a căpătat formele paroxistice ale răscoalei, deznodămîntul a fost defavorabil țăranilor. Forțele lor, răzlețite, fără o conducere unică, au sucombat în fața aparatului represiv al statului care servea interesele clasei dominante. Represiunea s-a abătut sălbatec asupra răsculaților: țăranii au fost executați, mutilați, bătuți, izgoșiți. Înseamnă oare că bilanțul acestei lupte multiseculare a țărănimii a fost negativ? Hotărît, nu.

Răscoalele țărănești au fost marile seisme sociale ale evului mediu; ele au zguduit prin forța șocului lor temelile societății feudale. Rezistența țărănească de la formele modeste pînă la cele de amploare a subminat — într-un proces permanent — structurile acestei societăți. Fisurile imperceptibile la început s-au lărgit cu timpul, și, în ziua cînd noua clasă burgheză cu potențialul ei revoluționar, a dat asaltul împotriva regimului feudal, folosind întreaga forță a țărănimii, edificiul feudal s-a prăbușit.

Nu trebuie uitat însă că și de-a lungul îndelungatei sale lupte, țărănimea a reușit să impună clasei dominante concesii, dintre care unele au însemnat mari pași înainte pe drumul progresului social. Abolirea șerbiei în Țara Românească (1746) și Moldova (1749) a avut drept cauză principală împotrivirea țărănimii — manifestată prin fugă — față de exploatarea fiscală. Răscoala lui Horea, Cloșca și Crișan (1784) a fost urmată imediat de desființarea șerbiei (1785). O trăsătură esențială a societății feudale — dependența personală a țăranului de stăpînul său — dispărea astfel sub loviturile luptei țărănești.

Urmărirea — oricît de succintă — a luptei țărănimii împotriva exploatării feudale confirmă pe deplin aprecierile din Programul Partidului Comunist Român. „Multă vreme, de-a lungul milenarei existențe a poporului român, țărănimea a reprezentat cea mai importantă forță socială a progresului. Lupta de clasă a țărănimii, a maselor populare împotriva asupririi a constituit factorul fundamental al tuturor transfor-

mărilor sociale, al înaintării poporului nostru pe calea progresului economico-social și a eliberării naționale”.

BIBLIOGRAFIE

- FRIEDRICH ENGELS, *Războiul țărănesc german*, în K. Marx — Fr. Engels, *Opere*, vol. 7, București, Edit. politică, 1960, p. 398—400.
- * * * *Programul Partidului Comunist Român de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism*, București, Edit. politică, 1975, p. 28—31.
- NICOLAE CEAUȘESCU, *Expunere la Congresul cooperativelor agricole d producție, 7 martie 1966*, în *România pe drumul desăvârșirii construcției socialiste*, vol. I, București, Edit. politică, 1968, p. 276—278.
- NICOLAE CEAUȘESCU, *Expunere prezentată la Congresul educației politice și al culturii socialiste*, București, Edit. politică, 1976, p. 12—16.
- ★
- * * * *Istoria poporului român* sub redacția acad. Andrei Oțetea, București, Edit. științifică, 1970, p. 135—136, 148—149, 171—172, 197—199.
- * * * *Istoria României. Compendiu*, ed. a III-a, sub redacția acad. Șt. Pascu, Edit. didactică și pedagogică, 1974, p. 124—127, 141—144, 169—170, 216—219.
- CONSTANTIN CORBU, *Țărănimca — secole de-a rindul principala forță a progresului social, a apărării libertății și nealtrnării patriei*, în „Anale de istorie”, an. XXII, (1976) nr. 4, p. 19—35.
- LUDOVIC DEMÉNY, *Caracterul răscoalelor secuiești din a doua jumătate a secolului al XVI-l a*, în „Revista de istorie”, tom. 29, (1976) nr. 12, p. 1905—1927.
- M. DIACIUC DĂSCĂLESCU, *Răscoala iobagilor de la Boblna*, București, 1970.
- * * * *Oastea era mare*, București, Edit. militară, 1974.
- ȘTEFAN PASCU, *Boblna*, București, Edit. științifică, 1963.
- ȘTEFAN PASCU, *Răscoalele țărănești în Transilvania medievală*, în „Studia Universitatis Bal eș-Bolyai”, Series Historica, 1963, fasc. 1, p. 21—42.
- Momente din istoria patriei, a partidului comunist, a mișcării revoluționare și democratice din România*, Consultații, 3. București, Edit. Academiei R. S. R., 1976, p. 41—43.

FĂURIREA STATULUI MODERN ROMÂN

DE

DAN BERINDEI

Formarea statului modern român a reprezentat unul din momentele cele mai de seamă ale procesului de constituire și dezvoltare a României. „Un moment de o deosebită importanță — se arată în Programul Partidului Comunist Român de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism — l-a constituit înfăptuirea în 1859 a statului național, prin unirea Munteniei și Moldovei sub domnia luminoasă a lui Alexandru Ioan Cuza. Aceasta a marcat intrarea țării noastre în noua etapă a evoluției ei capitaliste, a ridicat pe o treaptă superioară lupta de eliberare națională, mișcarea revoluționară a maselor muncitoare pentru drepturi și libertăți sociale”.

Făurirea statului modern a reflectat incununarea primei etape în lupta poporului român pentru unitatea sa statală. Timp de secole românii trăiseră despărțiți prin granițe nefirești, deși ei au fost totdeauna profund conștienți de faptul că formau un singur popor, că aveau aceeași origine, că erau legați printr-o limbă unitară, prin datini și obiceiuri, prin același fel de viață. O dată cu destrămarea orânduirii feudale, cu începuturile ascensiunii capitalismului, cu formarea și treptata dezvoltare a burgheziei

clasa în acea vreme purtătoare a idealurilor naționale —, cu formarea națiunii moderne s-a dezvoltat și conștiința națională, care a luat locul vechii conștiințe de neam și s-au cristalizat obiectivele națiunii. În mod firesc realizarea unui stat unitar, cuprinzând în granițele sale întreaga națiune, modern și neatârnat s-a impus ca țel dominant al străduințelor de eliberare naționale și sociale.

Din ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea tendințele spre acțiuni comune și în perspectivă spre unitate au fost din ce în ce mai evidente. Răsculații lui Horea așteptau ajutoare din Principate, Tudor Vladimirescu îndemna la conlucrare cu moldovenii, iar revoluția din Țara Românească a avut un profund ecou dincolo de Carpați în Transilvania. Mai înainte, chiar în primul deceniu al secolului al XIX-lea, un grup de boieri intervenise pe lângă Napoleon I pentru a-l determina să sprijine constituirea unui stat unitar românesc. Un rol important în stimularea acestor idei l-a avut și Școala Ardeleană, răsunetul *Istoriei pentru începutul românilor în Dacia*, opera lui Petru Maior din 1812, fiind deosebit de puternic chiar și până spre mijlocul secolului al XIX-lea.

În perioada următoare desfășurării revoluției de la 1821, un memoriu anonim cerea „o înfrățită unire”, „spre a alcătui totimea trupului românesc într-o întregime a cea dintâi”. Se adăuga apoi : „cora-

bia putredă a neamului românesc are trebuință de un corăbier iscusit și acesta este unirea românilor". Într-un memoriu al boierilor munteni, anterior încheierii păcii de la Adrianopol, *cel dintîi* din cele 25 de „ponturi” cerea ca „Valahia și Moldova să se împreune și să se facă amîndouă un prințipat”, deoarece moldovenii cit și muntenii beneficiau de o „unime de lege, de începutul neamului și de starea locului”, ceea ce le impunea a fi „strins legați în oricare întimplări”.

Dezbaterile prilejuite de întocmirea Regulamentelor Organice, acte fundamentale ale Principatelor, au dus la discutarea directă a problemei unificării lor. Dar membrii comisiei de întocmire a Regulamentelor Organice opunîndu-se ca viitorul domn să aparțină unei dinastii dintr-un stat învecinat, Rusia țaristă n-a mai susținut realizarea imediată a dezideratului exprimat de comisie. În schimb, amîndouă Regulamentele Organice au prezentat Unirea Principatelor ca un deziderat de viitor.

În deceniul al patrulea al secolului XIX, convingerea despre necesitatea realizării statului unitar a ajuns generală, fapt atestat în 1834 de diplomatul francez Bois le Comte. Interesant este și faptul că deși ideea necesității de a se realiza statul unitar parțial era curentă, nici ideea unității integrale nu era abandonată. Organizații revoluționare din Banat — asociația „Constituția” — sau de la Sibiu au preconizat în prima jumătate a deceniului realizarea unui stat unitar integral românesc și chiar înfăptuirea acestuia sub forma unei republici. Semnificativă a mai fost în epocă și venirea în Moldova și în Țara Românească a unor intelectuali români din Transilvania — Aron Florian, Ioan Trifu Maioreșcu, Eftimie Murgu, Damăschin Bojincă — care s-au arătat de la început entuziaști propagatori ai ideii unității integrale a națiunii române.

În perioada 1821—1848, regimul feudal din Principate a cunoscut un proces de ascuțită criză. Destrămarea feudalismului era din ce în ce mai evidentă, ca și ascensiunea capitalistă. Implicite, pe plan social au avut loc transformări adinci. Burghezia se arăta din ce în ce mai prezentă în viața economică, dar și în cea politică, iar împotrivirea țărănimii față de exploatarea feudală s-a intensificat. În orașe pătrundea viața modernă, mai ales că Regulamentul Organic acordase burgheziei unele drepturi politice limitate. La sate țărănimea lupta în formele cele mai variate — de la fugă pînă la răscoală — împotriva exploatării, pentru înlăturarea regimului clăcii și pentru pămînt.

În situația existentă, pentru poporul din cele două țări Unirea Principatelor în cadrul unui stat *nou*, ca primă etapă a unificării statelor românești, apărea la mijlocul secolului al XIX-lea ca o necesitate, ca mijlocul cel mai potrivit pentru crearea condițiilor de rezolvare a ansamblului de probleme ce se puneau în legătură cu mult dorita înlăturare a orînduirii feudale.

În jurul anului 1840, lupta pentru înlăturarea orînduirii feudale a căpătat în țările române accente ascuțite și ea s-a împletit cu cea pentru formarea statului modern român. Este de remarcat că în toate acțiunile cu caracter revoluționar din epocă s-au înregistrat repetate conlucrări între revoluționarii din cele trei țări românești. Această trăsătură a contribuit la adîncirea conștiinței naționale și la generalizarea ideii necesității înfăptuirii statului unitar.

În preajma anului 1840 a activat în Țara Românească mișcarea condusă de Ioan Câmpineanu, care revendica „o patrie liberă și independentă a tuturor membrilor răspinși ai nației”. Ca un ecou al revendicărilor mișcării condusă de Câmpineanu, dar și al unor realități mai largi, un emisar polon semnala în 1838 că „ideia unirii tuturor populațiilor românești sub același sceptru ocupă toate mințile”. Semnificativă este și nota din 1839 a ministrului de externe țarist Nesselrode, în care se vorbea despre „facțiunile demagogice” din București și Iași, care „stabilesc legături, organizează corespondențe și lucrează fără încetare ca să pregătească o răsturnare politică, ce urmează, după planul lor, să cuprindă nu numai Valahia și Moldova, dar toată partea din Transilvania și Banat, unde locuiește o populație de aceeași origină”.

Ideea unității a fost preluată și de mișcările și societățile secrete din perioada următoare. Atît conjurația confederativă din Moldova, cît și mișcarea din Țara Românească de la 1840 condusă de Dimitrie Filipescu, în cadrul căreia Nicolae Bălcescu și-a făcut ucenicia revoluționară, ori „Frăția” din 1843, căreia i-a revenit misiunea de a pregăti revoluția de la 1848 au urmărit printre primele lor obiective realizarea unui stat unitar românesc. Prin activitatea lor și prin acțiunile de propagandă desfășurate ele au accentuat în rîndul poporului năzuințele spre unitate, lucru ce a fost sprijinit totodată și pe plan cultural prin intermediul culturii naționale, dezvoltată unitar pe teritoriul locuit de națiune.

Anul 1848 a reprezentat un moment de cotitură. Între obiectivele care au stat în atenția revoluționarilor români de la 1848 s-a înscris ca unul din cele mai de seamă și problema unificării politice și statale a poporului român, cea a formării statului național modern. Comentînd ulterior evenimentele desfășurate în vara anului 1848 în Țara Românească, Nicolae Bălcescu arăta că dacă „împrejurările politice nu-i ertară a pune din început în programul lor chestia unității naționale”, revoluționarii „n-au pierdut din vedere solidaritatea ce-i leagă cu toate ramurile nației române”.

Deși problema realizării statului național n-a stat între țelurile *imediate* ale revoluției, ea a constituit o preocupare a revoluționarilor, atît în versiunea unității parțiale — a Moldovei și Țării Românești — cît și în aceea a unității întregului popor român. Acest lucru este dovedit prin prevederile onora dintre programele revoluționare, prin unele materiale de presă, prin acțiuni comune și participări ale unor revoluționari dintr-o țară la evenimentele dintr-una din cele două țări vecine. Considerarea în ansamblu a desfășurării evenimentelor revoluționare arată limpede că hotarele dintre cele trei țări românești nu au fost ținute în seamă de revoluționarii români, că pentru ei noțiunea de *patrie* cuprindea *întregul* teritoriu locuit de poporul român și că împrejurările prielnice ar fi dus neapărat la formarea statului național. Legăturile constatate între cele trei țări în timpul evenimentelor revoluționare sînt evidente. Un număr important de transilvăneni au acționat alături de revoluționarii munteni, pentru a trece apoi după reprimarea revoluției din Țara Românească în Transilvania și a-și continua aci lupta revoluționară; iar moldoveanul Ion Ionescu de la Brad a fost numit vicepreședinte al comisiei proprietății de la București. Tineri moldoveni izgoniți prin represiunile lui Mihail Sturdza și-au găsit adăpost în Transilvania și Bucovina și unii dintre ei

au asistat entuziaști la marea adunare populară de pe cîmpia Libertății de lingă Blaj. Tot în Transilvania și-au găsit primul adăpost un număr important dintre revoluționarii munteni, refugiindu-se aci pentru a scăpa de represiunile forțelor de ocupație turco-ruse și conlucrînd cu revoluționarii români transilvăneni. Scriînd *Deșteaptă-te Române* poetul transilvănean Andrei Mureșanu nu s-a adresat numai ardelenilor, ci întregului popor român, iar numele „României viitoare” era, după expresia lui Iorga, „pe buzele tuturor românilor”.

Dacă nu s-a putut ajunge în timpul evenimentelor revoluționare la realizarea statului unitar, după cum problema n-a putut să apară decît greu ca un țel mărturisit, dacă evenimentele de la 1848 au avut o desfășurare provincială — ceea ce s-a vădit și în succesiunea lor în timp — totodată este neîndoielnic că evenimentele revoluționare au prilejuit o strîngere a legăturilor și o intensificare a acțiunilor comune ale luptătorilor pentru progres din cele trei țări românești și că, în același timp, problematica revoluționară a avut, în bună măsură, trăsături unitare în Moldova, Transilvania și Țara Românească.

A fost firesc ca în programul grupului de revoluționari moldoveni refugiați la Brașov, care purta titlul de *Prințipiile noastre pentru reformarea patriei*, să se prevadă „Unirea Moldovei și a Valahiei într-un singur stat neatîrnat românesc”. Cîteva luni mai tîrziu, Vasile Alecsandri scria lui Bălcescu și celorlalți fruntași ai revoluției din Țara Românească numindu-i „vrednici fii ai Libertății”. El transmitea „urările de glorie și fericire din partea revoluționarilor emigrați moldoveni”, care socoteau după cum arăta Alecsandri, că Țara Românească era pentru ei „tot o patrie”. Semnificativ era faptul că Alecsandri comunica patrioților munteni că „dorul cel mai înfocat” al revoluționarilor moldoveni, ca și „al unei mari partide din Moldova”, era „Unirea Moldovei cu Valahia sub un singur guvern și sub aceeași constituție”. Interesant este faptul că pentru Alecsandri Unirea urma să reprezinte — fiind o dorință ce nu putea fi respinsă nici de boierime — mijlocul cel mai potrivit pentru ca și în Moldova să poată fi aplicată „o Constituție întinsă”, ca aceea formulată programatic la Islaz. În aceeași lună august, fruntașul revoluționar Mihail Kogălniceanu a elaborat la Cernăuți un program mai amplu al mișcării revoluționare din Moldova intitulat *Dorințele partidei naționale în Moldova*. Pentru Kogălniceanu, Unirea Moldovei cu Țara Românească reprezenta „cununa” acelor „radicale instituții”, pe care el le preconiza; ea urma să fie „cheia boltei fără care s-ar prăbuși tot edificiul național”.

Dar patrioții moldoveni nu erau singuri în simțămintele lor unioniste, căci în Țara Românească s-a manifestat în cursul anului 1848 aceeași arzătoare dorință de a se realiza statul unitar. Dacă „împrejurările politice” nu îngăduiseră ca revendicarea unirii cu Moldova să fie inclusă în programul de la Islaz, în schimb presa revoluționară munteană a abordat încă din luna iunie problema acțiunilor comune cu Moldova și curînd aceea a înfăptuirii unității celor două țări. La 13 iulie 1848, în articolul *Unire cu Moldova*, publicat în gazeta „Pruncul român”, se cerea ca Țara Românească „neapărat să se unească cu Moldova”, pentru ca astfel „să fie mare și puternică”, și deoarece „muntenii și moldovenii nu fac decît o singură nație, amîndoi poartă același glorios nume de români, amîndoi vorbesc aceeași limbă, au aceeași religie, aceleași interese, au suferit

aceleași nenorociri și simt aceeași credință de îmbunătățire a soartei lor ; alcătuiesc, cu un cuvânt, un singur corp”. O săptămână mai târziu „Poporul suveran” publica articolul *Unirea Moldovei cu Țara Românească*.

„Fiecare națiune — exclama Dimitrie Golescu într-o scrisoare din august 1848 trimisă lui Ion Ghica — are un drept la propria ei existență politică și toți oamenii care vorbesc aceeași limbă trebuie să fie considerați ca formind o singură națiune”.

Îngrijorat, cancelarul Imperiului țarist semnala în iulie 1848 că revoluționarii români urmăresc „răsturnarea ordinii stabilite și unirea celor două principate într-un singur stat fără vreo legătură cu Rusia sau Poarta otomană”.

În cursul revoluției, care a cuprins aproape întreg teritoriul locuit de poporul român, problema înfăptuirii statului unitar, fie într-o formă parțială, fie în forma sa integrală, a fost neconținut prezentă. „Ca un singur imn de dureroasă nădejde — scria N. Iorga — România unică, măcar în cuprinsul îngust de la Carpați la Dunăre, era salutată de toți aceia cari știau să cinte sau să vorbească în acest an de mare prefacere sufletească”. Imprejurările nu au îngăduit rezolvarea problemei unității politice în timpul evenimentelor revoluționare, dar este neîndoielnic că punerea în dezbatere a problemei a contribuit la maturizarea ideii.

Realizarea statului unitar n-a putut constitui obiectivul central în timpul revoluției, dar în perioada următoare — tocmai ca cea mai de seamă învățătură rezultată din desfășurarea evenimentelor — Unirea Moldovei și Țării Românești a devenit țelul principal al străduințelor patriotice, în așteptarea posibilității de a se realiza statul românesc unitar desăvârșit.

În perioada ulterioară revoluției burghezo-democratice din 1848, problema Unirii Principatelor a devenit problema de bază a mișcării de eliberare națională și socială din țările române. Unirea era impusă de stadiul general de dezvoltare a societății românești, de contradicțiile deosebit de ascuțite dintre caracterul forțelor de producție și relațiile de producție feudale încă dominante în unele sectoare ale vieții economice, de necesitatea imperioasă de a se făuri un stat național modern, care să asigure piața largă necesară dezvoltării capitalismului. Desfășurarea evenimentelor revoluționare reliefa deosebita însemnătate a formării statului național și emigrația revoluționară română trăsese concluziile impuse de practica revoluționară. Într-o cuvîntare rostită la Paris la sfîrșitul anului 1848, C. Negri exclama : „Trăiască Moldova ! Trăiască Valahia ! Dar învrednicească-ne Dumnezeu să putem striga într-o zi : Trăiască România unită !”. „În visurile mele — mai adăuga el cu patos patriotic — înflorit se arată viitorul României. Sîntem milioane de români rătăciți . . . Ce ne lipsește ca să ajungem un neam tare ! Unirea ! Numai Unirea ! . . . Să trăiască Unirea românilor !”

Dacă condițiile obiective n-au îngăduit încă în acea perioadă făurirea unui stat unitar în hotarele întregului teritoriu locuit de poporul român, în schimb în deceniul al VI-lea al secolului al XIX-lea, ideea Unirii Principatelor a cuprins întreg poporul din cele două țări și a devenit prin aceasta o forță materială. Masele au îmbrățișat această idee pentru că ea corespundea unor necesități obiective imperioase, și pentru că ideea fusese transmisă prin revoluție căpătînd prin aceasta în ochii celor mulți

o valoare dublă. Masele vedeau în Unire calea cea mai potrivită de realizare a aspirațiilor lor sociale și ele s-au menținut în această privință neconținut pe o cale revoluționară consecventă. Pentru clasele posedante Unirea trebuie să rezulte dintr-un concurs „pașnic” de împrejurări, fără convulsii sociale. Burgheziei, statul unitar trebuia să-i asigure piața largă de care avea nevoie pentru dezvoltarea activității ei economice și totodată să-i asigure puterea politică. Pe poziții similare se găsea și boierimea îmburghezită. În schimb, boierimea conservatoare dorea o Unire „conservatoare” în care ea să-și poată păstra în continuare puterea și care să nu fie însoțită de reformele sociale preconizate de celelalte clase. Toate clasele și păturile sociale au conlucrat la făurirea statului național, dar fiecare a văzut în viitorul stat ceea ce corespundea în primul rind propriilor sale interese. Mișcarea unionistă a cuprins în consecință întreaga națiune, concretizând activitatea ei într-o amplă acțiune politică.

În a doua parte a războiului Crimeii, după ce Prinepatele au încetat de a fi un teatru de operațiuni, mișcarea unionistă, folosind situația care se crease și lucrând în strânsă conlucrare cu exilații revoluționari, și-a intensificat activitatea.

Efervescența din Principate a crescut în intensitate, mai ales cînd românii și-au dat seama că viitorul lor atîrna înainte de toate de propria lor activitate și de puterea lor de a se jertfi pentru cauza eliberării națiunii. Un tînar student român seria în această vreme de la Paris unui prieten din țară: „...soarta Principatelor este acum și rezolvată în principiu; totul atîrnă pentru cea din urmă confirmare, de *votul* națiunii”. În condițiile avîntului general al luptei pentru Unire, se impunea cu acuitate organizarea mișcării unioniste. Prin „Societatea Unirii” la sfîrșitul primăverii anului 1856, mișcarea unionistă căpăta în Moldova o organizare legală, deși prin participarea marelui boierimi conservatoare la această organizare, programul noii societăți a fost într-o oarecare măsură limitat. Unioniștii munteni au reușit și ei, în vara anului 1856, să dea o formă organizatorică mișcării lor prin crearea unui comitet central de acțiune care îndruma comitetele unioniste organizate în județe.

Între timp, problema Unirii Principatelor devenise și o problemă de însemnătate europeană. Parte dintre puteri — Franța, Rusia, Prusia și Sardinia — s-au declarat favorabile Unirii, celelalte opunîndu-i-se. În Congresul de pace de la Paris din 1856 puterile n-au putut ajunge la un consens în problema Unirii, hotărînd în schimb, între altele, consultarea dorințelor populației din cele două țări prin adunări special constituite, numite Divanuri sau Adunări ad-hoc. Întrunite în toamna anului 1857, după ce prin acțiunea hotărîită a națiunii, tentativa de falsificare întreprinsă în Moldova de caimacamul Nicolae Conachi-Vogoridi a fost zădărnicită, Adunările ad-hoc au adoptat — în unanimitate în Țara Românească și doar cu două voturi potrivnice în Moldova — programul mișcării unioniste, demonstrîndu-se puternic patriotismul și gradul înalt de conștiință politică a românilor din cele două țări. Important a mai fost faptul că deputații munteni și moldoveni n-au exprimat numai hotărîrea de a șterge nefirescul hotar de la Milcov, ci totodată au adoptat un program de făurire a unui stat *modern*, detaliile organizării acestuia fiind îndeosebi exprimate în Adunarea ad-hoc a Moldovei. Organizarea puterii armate, accesibilitatea generală la funcțiile publice, așezarea generală a contribuți-

nilor, egalitatea înaintea legii, respectul domiciliului și a libertății individuale, responsabilitatea ministerială, libertatea cultelor, inamovibilitatea magistraților au fost doar unele dintre problemele abordate în jurul cărora s-a realizat un consens; divergențele n-au putut fi depășite, datorită opoziției reprezentanților stăpînitorilor de moșii, stabilindu-se doar diversele căi de reglementare a chestiunii agrare.

În perspectiva istoriei, Adunările ad-hoc apar ca avînd o multi-laterală însemnătate. Ele au fost departe de a fi simple adunări consultative, deoarece de la primele lor lucrări s-au transformat în tribune de la înălțimea cărora reprezentanții poporului român au exprimat în mod răspicat năzuințele acestuia. Prin activitatea lor, ca și prin agitația electorală pe care a provocat-o în mod firesc convocarea lor, cauza Unirii s-a consolidat în Principatele Române, iar, pe plan extern, puterile au putut să constate în urma susținerii aproape unanime în cele două adunări a programului unionist, imensa popularitate ce o avea ideea Unirii, atît în Moldova cît și în Țara Românească. Adunările ad-hoc au fost și locul unde s-au putut înfrunta opiniile reprezentanților diferitelor clase și pături sociale și s-au putut exprima năzuințe aproape generale în favoarea modernizării statului național unitar ce urma să fie creat. Acut divergentă s-a dovedit chestiunea agrară care a stat la baza împărțirii membrilor celor două adunări în două grupuri opuse. În ansamblu, Adunările ad-hoc au dat prilej pentru exprimarea și consemnarea pozițiilor și opiniilor din epocă. Ele au reprezentat, totodată, una din cele mai strălucite afirmări ale poporului român în lupta sa pentru unitatea statală.

În vara anului 1858 s-au desfășurat la Paris lucrările Conferinței puterilor garante, în cadrul cărora a fost elaborată Convenția, care urma să fie folosită timp de aproape un deceniu drept legiuire fundamentală a Principatelor Române. Rezultată dintr-un compromis al puterilor, care erau divergente în privința reorganizării celor două țări, Convenția a acordat acestora denumirea de *Principatele Unite*, dar a continuat să mențină separația concretizată în ființarea mai departe a doi domni, a două adunări legislative, a două guverne și a două administrații. În aceste condiții, devenise evident pentru patrioții din cele două țări că Unirea nu se putea realiza *decît prin acțiunile directe ale poporului român*. „Acum — scria patriotul moldovean Dimitrie Rallet lui Ion Ghica, la 6/18 august 1858 — rămîne ca din puținul ee ni s-a acordat să știm a profita și să ne organizăm în liniște, dezvăluindu-ne resursele materiale și morale”. Faptul că prin stipulațiile electorale anexate Convenției corpul electoral fusese restrîns la numai cîteva mii de oameni a reprezentat, de asemenea, o stavilă în calea realizării acțiunilor preconizate, dar lupta unită a poporului a dus la împlinirea profunde năzuințe de unitate. Subliniind înțelesul profund al evenimentelor în curs de desfășurare, C. A. Rosetti scria pe drept cuvînt în toamna anului 1858 că „lupta este astăzi mai cu seamă între cei care vor să mențină trecutul și între cei care vor transformarea societății”.

În temeiul articolului 49 din Convenția de la Paris, caimacamii Alexandru Ghica și Nicolae Conachi-Vogoridi au fost înlocuiți prin căimăcămii de cîte trei persoane în fiecare din cele două țări, cărora le revenea să organizeze și să privegheze alegerile pentru adunările electivă, ce trebuiau să desemneze în fiecare țară pe noul domnitor. Dacă în Moldova

majoritatea căimăcămiei a încăput în mâinile unor partizani ai Partidei naționale, în schimb în Țara Românească majoritatea căimăcămiei era dispusă să facă jocul reacțiunii conservatoare, ostilă înnoirilor. În ultimele luni ale anului 1858 și la începutul anului următor, s-a desfășurat o luptă aprigă pe tărîm social-politic ale cărei efecte pozitive aveau să se vădească în timpul evenimentelor desfășurate la Iași și București.

În Moldova, alegerile au fost câștigate de Partida națională, căreia i-a rămas numai să se fixeze asupra unui candidat, desemnarea acestuia fiind asigurată prin majoritatea dobîndită în Adunarea electivă de membrii acestei partide. În seara zilei de 3 15 ianuarie 1859, colonelul Alexandru Ioan Cuza a întrunit voturile deputaților din amintita partidă. Participant la revoluția din 1848, fruntaș al mișcării pentru Unire, Cuza reprezenta forțele înaintate. Alegerea sa în unanimitate de către Adunarea electivă a Moldovei la 5 17 ianuarie a reflectat un succes al forțelor înnoitoare. „Alegîndu-te pe Tine Domn în țara Noastră — i-a spus atunci Mihail Kogălniceanu în numele Adunării electivă — noi am voit să arătăm lumii ceea ce toată țara dorește: *la legi noi, om nou*”. „Cînd Kogălniceanu își isprăvi discursul — arăta în amintirile sale N. Gane — toată lumea plîngea în tribună, căci bucuria mare, ca și durerea mare, tot prin lacrimi se exprimă”. „Nu am văzut niciodată un astfel de entuziasm ca în acea zi — relata un alt martor al evenimentului —. Erau peste 10 000 de oameni în piața palatului. Toată strada mare era inghesuită. Ore întregi au durat strigătele de entuziasm ale poporului. . .” Prin manifestațiile sale poporul a arătat largul sprijin ce înțelegea să-l dea cauzei Unirii și totodată dorința sa ca noua alegere să ducă la împlinirea năzuințelor sale arzătoare de eliberare națională și socială. De asemenea, în întreaga Țară Românească s-au remarcat o bucurie și o satisfacție similare celor din Moldova. Corpul electoral din Focșanii Munteniei a telegrafiat la Iași: „Glorie vouă, fraților de peste Milcov! Trăiască România unită!”

Între timp, situația din Țara Românească nu evoluase favorabil cauzei naționale. Mulțumită sprijinului pe care l-au avut din partea căimăcămiei reacționare și dispozițiilor electorale restrictive, conservatorii au izbutit să obțină majoritatea mandatelor în Adunarea electivă, ei urmărind să incredințeze domnia unuia dintre foștii domni, lui Gheorghe Bibescu sau lui Barbu Știrbei. Dar efervescenta poporului arăta că țelurile meschine ale boierimii conservatoare nu aveau să fie realizate cu înlesnire, tot așa cum în Moldova conservatorii nu reușiseră să impună la domnie nici pe Mihail Sturdza și nici pe fiul său Grigore. Deși aflați în minoritate în cadrul Adunării electivă, deputații reprezentînd pozițiile înaintate s-au bucurat de largul sprijin al maselor, ceea ce pînă la urmă le-a asigurat biruința.

Timp de trei zile, între 22 și 24 ianuarie 1859 lucrările Adunării s-au desfășurat într-o atmosferă de tensiune maximă. Zeci de mii de orășeni au fost mobilizați în preajma Adunării și lor li s-au alăturat și mii de țărani, pătrunși în capitală cu toate măsurile represive ale căimăcămiei. „Ca o mare vie”, cum nota un contemporan, „cu strigări asurzitoare de ură”, masele populare au ținut sub presiunea lor majoritatea conservatoare, silind-o a se arăta conciliantă și împiedicînd-o să-și realizeze planurile. În aceste condiții, atunci cînd în urma unei consfătuirii, desfășurată la hotelul „Concordia” — pe actuala stradă Smîrdan —, deputații

reprezentanți ai Partidei naționale au hotărît să propună majorității dubla alegere a lui Alexandru Ioan Cuza, domnul Moldovei, conservatorii nu s-au împotrivit, ci, dimpotrivă, s-au grăbit să adere la ideea menită a concretiza însăși unificarea celor două țări, mai ales că gîndul, potrivit aserțiunii din acea vreme a lui Vasile Boerescu, „se afla... în spiritul tuturor”.

Amenințați de mase, secundantele liberalilor radicali, nucleul activ al minorității, conservatorii au acceptat propunerea acesteia, bucuroși chiar că li se oferise o ieșire din impas sub o formulă patriotică, care putea să le motiveze în ochii opiniei publice renunțarea la proprii lor candidați. Ședința secretă în care se făcuse propunerea a luat sfîrșit și s-a trecut în ședință publică, în cadrul căreia nu s-a mai îndeplinit de fapt decît o simplă formalitate. Ca și în Moldova, Cuza a fost ales domnitor al Țării Românești, în după amiaza zilei de 24 ianuarie 1859, cu unanimitatea voturilor. Se încheia ceea ce Ion Ghica denumise în aceeași zi într-o telegramă către Vasile Alecsandri drept „una din cele mai frumoase pagini ale istoriei noastre”.

La proclamarea rezultatului votului, deputații și publicul din tribună au izbucnit în aplauze furtunoase și în strigăte de bucurie, aclamînd Unirea și pe noul domnitor. Dar mult mai mare a fost entuziasmul maselor populare din preajma Adunării electivă și din întreg orașul. „În seara alegerii domnitorului, îndată după aclamare — se relata în foaia „Dimbovița” — poporul a plecat cu muzicile militare, masalale și flori prin tot orașul, care iluminate străluceau din toate părțile și toate ulițele răsunau de strigătele entuziasmăte: Ura! Ura! Ura! Trăiască Principatele Unite! Trăiască prințul Cuza! Trăiască Adunarea!”. „Pînă în ziua alegerii domnului Moldovei — comenta mai tîrziu evenimentul Bolintineanu — de la 1848 nu se văzuse atît entuziasm sublim”.

Entuziasmul bucureștenilor s-a transmis în amîndouă țările, în ceasurile și zilele următoare; pretutindeni se constată o atmosferă de nestăvilită bucurie. De o deosebită semnificație a fost și felul în care evenimentul a fost întîmpinat peste munți, în cea de a treia țară românească, în Transilvania aservită Habsburgilor. „Cînd s-a ales Cuza domn — scria Alexandru Papiu Ilarian în 1860 — entuziasmul la românii Transilvaniei era poate mai mare decît în Principate”. La aprecierile reflectînd bucuria întregului popor român, se adăugau aprecierile admira-tive ale oamenilor politici europeni și îndeosebi ale diferiților fruntași ai cercurilor democratice. Dobroliubov a comentat evenimentul de la 24 ianuarie apreciîndu-l ca o manifestare a hotărîteii dorințe a poporului român de a-și înfăptui unitatea națională. Comentînd la rîndul său evenimentul de la 24 ianuarie, Kossuth remarca „un astfel de spirit e necesar ca un popor să întemeieze o patrie sau, dacă a pierdut-o, să și-o recîștige”. Subliniînd însemnătatea dublei alegeri, Karl Marx considera în 1860 că acest act pecetluisese unirea „națiunii române”.

Evenimentul de la 24 ianuarie 1859 — care se leagă strîns de cel de la 5 ianuarie 1859 — a reprezentat unul din momentele cele mai de seamă ale procesului de constituire a României moderne. Pe calea îndrăzneată și ingenioasă a dublei alegeri, respectînd formal dispozițiile Convenției, poporul român a reușit să izbîndească în lupta sa pentru făurirea statului național, realizînd *prima etapă a unității sale statale*.

Dubla alegere a avut urmări profunde pe plan național, politic, social-economic și cultural. „Prin alegerea lui Cuza — seria entuziast unul din ziariștii progresiști ai vremii câteva zile după eveniment — națiunea română dete o lovitură de moarte regimului de infamie și corupțiune”. Era neîndoielnic o nouă lovitură dată „vechiului regim”. Cuza nu era numai domnul Unirii, așa cum l-au numit contemporanii, ci el a fost totodată domnul „cel nou”, domnitorul căruia avea să-i revină înfăptuirea unui larg program de reforme menit în mod obiectiv a duce la consolidarea orînduirii capitaliste.

Cei șapte ani de rodnică domnie inaugurați prin voturile celor două Adunări de la Iași și București din 5 și 24 ianuarie 1859 au demonstrat sensul profund pe care-l avea înfăptuirea Unirii. A fost întreprins un întreg program de reforme, care au îmbrățișat toate ramurile vieții publice. Administrația și justiția, economia și cultura, armata și relațiile externe, întreaga viață a tinărului stat național a fost restructurată, a primit hainele adecvate noii realități naționale. În aprilie 1859 și apoi în septembrie 1859, puterile europene au acceptat printr-un act solemn, o decizie a conferinței lor întrunite din nou la Paris, dubla alegere a lui Cuza; cu alte cuvinte ele au confirmat actul istoric al Unirii. Au mai trebuit să treacă însă peste doi ani pentru ca să se poată ajunge la unificarea politico-administrativă a celor două țări. La sfîrșitul anului 1861, o proclamație a domnitorului putea anunța națiunii noua biruință. „În zilele de 5 și 24 ianuarie — a spus el — ați depus toată a voastră încredere în alesul națiunii, ați întrunit speranțele voastre într-un singur domn. Alesul vostru că vă dă astăzi o singură Românie”.

Opera de reformă a continuat, cu toate că stipulațiile electorale restrictive anexate Convenției de la Paris păstrau majoritatea în Adunare conservatorilor. Dirzenia națiunii, voința de nestrămutat a domnitorului, sprijinul pe care el l-a găsit în sfetnici cu vederi înaintate au făcut însă ca înfăptuirile să se adauge zi cu zi. Secularizarea aveilor mănăstirești, prin care circa un sfert din teritoriul național a fost recuperat de către stat și mai ales reforma agrară din 1864 prin care îndelunga așteptare a țărănimii s-a văzut împlinită, au reprezentat principalele realizări ale domniei. Dar nu se poate uita nici legea instrucțiunii publice, nici crearea celor două Universități din Iași în 1860 și la 1864 la București și nici introducerea alfabetului latin. Reorganizată și întărită, armata a început a fi pregătită pentru momentul luptei pentru neatîrnare, iar în domeniul relațiilor externe tinărul stat național a dat măsura demnității și dirzeniei sale. Noi raporturi au fost statornicite cu Poarta otomană, care și ele prefigurau fundamentale schimbări. Era evidentă însemnătatea deosebită pe care o avuseseră voturile de la 5 și 24 ianuarie 1859, faptul că ele folosiseră de temei de zidire țării celei noi.

Actul istoric de la 24 ianuarie 1859 apare în perspectiva istorică și ca preludiul Independenței. „Noul” domn a afirmat cu deosebită pregnanță Principatele Unite Române ca un stat beneficiind de deplină autonomie și care se afla în pragul schimbării fundamentale a statutului său fundamental internațional. Ritmul de pregătire, dotare și modernizare a armatei, consolidarea structurilor statului național pentru a-l face apt luptei de eliberare, politica externă activă tinzînd la stabilirea unor relații „de la egal la egal” cu puterile europene, ca și coticura evidentă înregis-

trată în relațiile româno-otomane lipsite acum de orice urmă de slugărnicie, totul arăta sensul evident spre independență. Cei șapte ani de rodnică domnie ai lui Cuza au reprezentat o etapă de pregătire a luptei de eliberare, însăși formarea statului național și modern impunând eliberarea sa de sub orice formă de dominație străină.

De asemenea, făurirea statului național prin unirea Moldovei și a Țării Românești a fost un firesc prolog al desăvârșirii unității statale. Însuși Cuza s-a gândit în mai multe rânduri la posibilitatea de a desăvârși voturile istorice de la 5 la 24 ianuarie 1859 prin eliberarea celorlalte teritorii românești și unirea lor cu România. În această privință, Papiu Ilarian îi adresase un ardent apel, evocînd figura lui Mihai Viteazul. „O principe și domn al românilor ! — îi scrisese el — fie ca să vă stee în ajutor geniul nației române, ca să răzbuțați cu înțelepciune moartea și să fiți executorul fericit al planului celui mai mare domn și român ce a avut vreodată Dacia lui Traian. . .” Este neîndoielnic că desăvârșirea unificării statale în cursul anului 1918, proces care a culminat prin marea adunare de la Alba Iulia din 1 decembrie 1918, cînd românii transilvani au luat hotărîrea unirii Transilvaniei cu România, își are rădăcinile în zilele istorice ale începutului anului 1859, în patriotismul ardent al maselor, în capacitatea de dăruire a națiunii întregi, în actul Unirii din 1859.

BIBLIOGRAFIE

- * * * *Programul Partidului Comunist Român de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism*, București, Edit. politică, 1975, p. 32—33.
- NICOLAE CEAUȘESCU, *Expunere la ședința jubiliară a Marii Adunări Naționale consacrată sărbătoririi semicentenarului unirii Transilvaniei cu România, în România pe drumul desăvârșirii construcției socialiste*, vol. 3, București, Edit. politică, 1969, p. 705—714.
- NICOLAE CEAUȘESCU, *Expunere prezentată la Congresul educației politice și al culturii socialiste*, București, Edit. politică, 1976, p. 16—17.

★

- * * * *Istoria poporului român*, sub redacția acad. Andrei Oțetea, București, Edit. științifică, 1970, p. 246—259.
- * * * *Istoria României, Compendiu*, ed. a III-a, București, Edit. didactică și pedagogică, 1974, p. 265—279.
- NICHITA ADĂNILOAIIE și ARON PETRIC, *Unirea de la 1859 și însemnătatea sa istorică*, București, Edit. politică, 1974.
- V. CURTICĂPEANU, *Formarea națiunii române, și a statului național unitar român*, București, Edit. politică, 1974.
- DAN BERINDEI, *Consitituirea statului național român în context european*, în vol. *Cuza Vodă. În memoriam*, Iași, Edit. Junimea, 1973, p. 113—146.
- Momente din istoria patriei, a partidului comunist, a mișcării revoluționare și democratice din România*. Consultații 3, București, Edit. Academici R.S.R. 1976, p. 89—90.

PROBLEME ALE ISTORIOGRAFIEI CONTEMPORANE (S T U D I I D O C U M E N T A R E)

NOI STUDII ROMÂNEȘTI DE TRACOLOGIE

Cu ocazia celui de al doilea congres internațional de tracologie desfășurat la București între 4-10 septembrie 1976 au fost publicate mai multe volume care oglindesc stadiul actual al cercetărilor românești în acest sector al istoriei antice. Domeniul în care știința românească are vechi tradiții, începând cu cronicarii Grigore Ureche, Miron Costin, Constantin Cantacuzino etc. (cf. studiul prof. Radu Vulpe, *Histoire des recherches thracologiques en Roumanie*, publicat în *Thraco-Dacica*, p. 13—52), tracologia, cu diferitele științe auxiliare — arheologie, epigrafie, numismatică, etnografie etc. — a fost în centrul atenției specialiștilor de la noi, detașându-se dintre aceștia personalitatea lui Vasile Pârvan care, pe lângă studiile proprii publicate, a întemeiat o școală românească de arheologie. Prelund ștafeta, cercetătorii de azi au dus mai departe moștenirea înaintașilor, îmbogățind bibliografia de specialitate cu numeroase contribuții. Totuși, lipsa unei sinteze în genul cărții lui Vasile Pârvan, *Getica*, care să concentreze între copertile unei singure lucrări stadiul actual al cercetărilor se face încă simțită; munca de termite prin studii speciale atât de necesare progresului științific s-a realizat, dar edificiul care să o încoroneze rămâne încă în stadiul de aspirație.

Sub îngrijirea lui Constantin Preda, Alexandru Vulpe și Cicerone Poghiric a apărut o culegere de studii în limbi de circulație internațională intitulată *Thraco-Dacica. Recueil d'études à l'occasion du IIe Congrès international de Thracologie (Bucarest, 4—10 septembre 1976)*, București Editura Academiei, 1976, 351 p. Volumul cu o prefață semnată de prof. dr. doc. Mihnea Gheorghiu, președintele Academiei de Științe sociale și politice, cuprinde două părți: a) *Istorie și arheologie* (p. 13—314) și b) *Lingvistică* (p. 315—349). În articolul *Histoires des recherches thracologiques en Roumanie*, p. 13—52, prof. Radu Vulpe face, pentru prima oară la noi în țară, istoricul preocupărilor românești în domeniul tracologiei*. Studiul este împărțit în opt capitole cuprinzând fiecare câte o etapă majoră în dezvoltarea acestei științe în România.

Scriș într-un stil alert el umple un gol în bibliografia de specialitate.

O singură observație: socotim că merita să figureze în această panoramă Ion Ghica, autor al scrierii *Dacia veche* publicată în „Revista română pentru științe, litere și arte”, august 1861, scriere reeditată recent, din păcate însă nesatisfăcător, de I. Roman în Ion Ghica *Opere*, vol. III, București, 1973, p. 277—324.

Cea mai mare parte a studiilor aparținând primei secțiuni (*Istorie și arheologie*) sînt dedicate descoperirilor arheologice făcute în ultima vreme, fapt normal căci cunoștințele noastre despre traci au înregistrat progrese mai ales pe această cale, știrile izvoarelor literare fiind insuficiente. Unii dintre autori s-au preocupat de probleme de sinteză, desprinzînd concluzii de ordin general pe baza unui bogat și variat material arheologic: Petre I. Roman, *Zur kulturellen Grundlage der thrakischen Bronzezeit* (p. 53—58); Attila Lázló, *Über den Ursprung und die Entwicklung der frühhallstattzeitlichen Kulturen in der Moldau* (p. 89—98); Petre Alexandrescu, *Pour une chronologie des VIe—IVe siècles* (p. 117—126); Kurt Horedt, *Fragen der dakischen Latène-chronologie* (p. 127—130); Vlad Zirra, *Le problème des Celtes dans l'espace du Bas-Danube* 175—182). Alte studii au ca obiect descoperiri arheologice recente: Ligia Bârzu, *Sur le caractère de certaines fosses dacées découvertes à Bratei (dep. de Sibiu)* (p. 183—192); Alexandru Vulpe, *La nécropole tumulaire gète de Popești* (p. 193—216); V. Căpitanu și V. Ursachi, *Brad und Răcățiu, zwei getisch-dakische befestigte Siedlungen (Kreis Bacău)* (p. 271—278); Gheorghe Diaconu, *Getisch-dakische Elemente in der Sintana de Mureș-Kultur* (p. 309—314) etc. O a treia categorie de articole este constituită din studiile în care pe baza materialului arheologic oferit de săpături se desprind concluzii de ordin istoric, religios, antropologic etc. Astfel, Alexandru Vulpe și Eugenia Popescu, *Une contribution archéologique à l'étude de la religion des Gêto-Daces* (p. 217—

* Vezi și în „Revista de istorie” nr. 6 și 7 1976, *Cercetările tracologice în România*.

226) dovedesc, în urma cercetărilor întreprinse la Lacul lui Birca, Conțești, comuna Davidești, județul Argeș, existența ofrandei rituale la geți; ofranda este adresată unei divinități care, ipotetic vorbind ar putea fi zeița Bendis, omoloaga tracă a Artemidei. Același obiectiv arheologic este analizat din punct de vedere antropologic de către Dardu Nicolaescu-Ploșor, *Considérations anthropologiques sur l'ensemble rituel géto-dace de Conțești-Argeș* (p. 227—230) care arată că oasele incinerate descoperite la Conțești sînt de proveniență animalieră aparținînd mai ales ovicaprinelor, bovinelor etc. Pentru formularea unor concluzii de ordin general asupra ansamblului ritual de la Conțești, autorul consideră necesare noi descoperiri care să ofere analogii. Zoltan Székely demonstrează convingător în studiul *La culture géto-dace du sud-est de la Transylvanie* (p. 231—240) faptul că în sud-estul Transilvaniei cultura geto-dacică s-a format pornind de la un fond autohton, suferind o serie de influențe străine (grecești, celtice, romane) fără ca acestea din urmă să ducă la dispariția elementelor specifice. Acest patrimoniu n-a dispărut nici în urma cuceririi romane, ci populația locală l-a transmis mai departe populației romanizate care a rămas în aceste locuri după retragerea aureliană. G. Popilian analizează și el în articolul *Traditions autochtones dans la céramique provinciale romaine de la Dacie méridionale* (p. 287—308) persistența elementelor de cultură geto-dacice în timpul ocupației romane, persistență dovedită pe baza analizei ceramicii din această epocă. Acest fenomen se observă mai ales în zonele rurale, insuficient studiate încă din punct de vedere arheologic. Cum arată și titlul, *Les Daces libres de l'époque romaine à la lumière des données archéologiques* (p. 287—309), Gh. Bichir prezintă istoria dacilor liberi (costoboci, carpi, geto-dacii din Muntenia, dacii liberi din vestul și nord-estul Daciei) în lumina descoperirilor arheologice.

Doă studii sînt dedicate problemelor de numismatică: Octavian Iliescu, *Trois monnaies de Sauthès III* (p. 165—168) și Constantin Preda, *Sur les monnaies thraco-gètes — imitations de types macédonien* (p. 169—174). Alte două sînt de istorie propriu zisă: Hadrian Daicovicu, *Le caractère de la société et de l'Etat daces à l'époque classique* (p. 241—248), încearcă să stabilească modul de producție caracteristic societății dacice în timpul domniei lui Burebista, conchizînd că acesta era așa numitul „mod de producție tributar” termen frecvent utilizat în unele scrieri istorice românești de azi, fără ca el să fi devenit un concept de largă circulație, și Nicolae Gostar care în articolul *ΚΑΥΚΟΗΝΣΙΟΙ (Ptolémée, III, 8, 3)* (p. 265—270), pornind de la etnonimul *καυκοήνσιοι* stabilește proveniența acestuia de la un toponim *Cauca/ *Cauce *Caucis/*Caucae atestat în mai multe puncte ale lumii tracice. Etonimul apare la Ptolemeu localizat în Moldova, identificarea toponimului fiind însă imposibilă în stadiul actual al cunoștințelor.

A doua secțiune, mult mai restrînsă decît prima, atît ca număr de studii, cît și de pagini, are ca obiect probleme de lingvistică. Arion Vacariu în *Sur la méthodologie des recherches dans le domaine des rapports linguistiques du thraco-dace et des autres langues indo-européennes* (p. 315—326) arată că nu se poate vorbi de o limbă unică traco-daco-frigiană. Faptele demonstrează, după opinia autorului, că pentru a ajunge la o normă comună se urcă la nivelul indo-european. Tot probleme de raporturi lingvistice analizează și C. Poghirc, *Thrace et daco-mésien: langue ou dialectes?* (p. 335—347). Alte două studii sînt dedicate unor chestiuni de etimologii: G. Ivanescu, *Le mot roumain d'origine thraco-dace arfar „érable” et le traitement de l'occlusive palatale k' dans le thraco-dace* (p. 327—328) și Mircea Mihai Rădulescu, *A Dacian Substratum Word: Romanian miel* (p. 331—334). Cătălina Dumitraș — tratează chestiuni de fonetică: *L'oscillation [r] en position intervocalique dans la langue des Thraco-Daces* (p. 329—330).

Cu studii care se disting prin materialul documentar bogat și prin ținuta științifică volumul *Thraco-Dacia* se recomandă de la sine. Am fi dorit un număr mai mare de articole de istorie pe baza izvoarelor literare și epigrafice, domeniu în care există numeroase și importante contribuții românești, cum și extinderea secțiunii de lingvistică. Continuarea efortului editorial în această direcție se impune: *Thraco-Dacia* trebuie să constituie doar primul volum al unei publicații periodice. Astfel, cercetătorii din domeniul tracologiei ar avea la dispoziție o publicație științifică, iar publicul larg ar putea lua cunoștință de problemele acestei discipline prin articole autorizate și nu prin reviste care cultivă amatorismul ca ținută și sloganul ca argument peremptoriu.

Dacă *Thraco-Dacia* are mult prea puține articole de lingvistică, un alt volum, *Studia indo-europaea ad dacoromanos pertinentia I Studii de tracologie*, București, 1976, publicat de Asociația de Studii orientale sub redacția prof. dr. Cicerone Poghirc, este axat mai ales pe probleme de limbă. Din păcate, tirajul mult prea mic (300 de exemplare) cît și difuzarea numai prin Asociația de studii orientale a Universității București nu oferă acestei publicații, periodice în intenția redactorului, răspîndirea pe care studiile conținute ar impune-o. Prof. Cicerone Poghirc publică trei articole din domeniul istoriei religiilor: *Contribuții la o mitologie comparată traco-indică* (p. 5—17), *Rituri funerare la traci, indieni și români* (p. 18—26). *Numele și caracterul vechii divinități supreme a geto-dacilor* (p. 27—34). Primele două sînt încercări de lămurire a unor fapte din lumea traco-dacică cu ajutorul unor asemănătoare din India și de a releva similitudini între

cele două civilizații, similitudini explicabile prin originea comună indo-europeană. În cel de al treilea studiu prof. Cicerone Poghirc demonstrează improbabilitatea teonimului getic *Gebeleizis*, cum apare în edițiile operei lui Herodot: cele mai vechi manuscrise atestă varianta *Beleizis*, variantă neluată în seamă până acum de editori. Cum forma *Gebeleizis* nu poate fi explicată din punct de vedere lingvistic, prof. Cicerone Poghirc propune cu argumente paleografice conjectura * *Nebeleizis*; teonimul astfel reconstituit este pus în legătură cu gr. νεφέλη, lat. *nebula* etc. și ar însemna „zeul cerului (furtunos)”; în acest fel zeul suprem al getilor s-ar înscrie în rîndul divinităților urano-solare indo-europene (cf., de exemplu, *Iupiter tonans* la romani). Vladimir Iliescu, *Dakische Sklaven bei Menander?* zu *Strabo C 304* (p. 35—54), demonstrează peremptoriu că numele de sclav *daos* din comediiile lui Menandru și din cele latine nu derivă din *dacus*, eroare care se perpetuează de la Strabo până în zilele noastre: fragmentele păstrate din comediiile lui Menandru, ca și mimii lui Herondas, atestă faptul că personajul *daos* este frigian. Celelalte studii sînt de lingvistică: Maria-Francisca Băltăceanu, *Concordanțe lexicale armeno-daco-moesiene* (p. 55—96) oferă noi argumente de ordin lingvistic în favoarea originii „balcanice, a limbii armenice, iar în următoarele două autorii discută etimologia unor cuvinte românești: Adriana Ionescu, *Două cuvinte românești de substrat: 1 purpure(a), 2 strugure* (p. 97—104); Mircea-Mihai Rădulescu, *Romanian Words of Daetan Origin* (p. 105—149) se ocupă de originea dacică a cuvintelor: *gaură, sold; titirez, fiică, fiinc, nițică, zgimb, gimba, jimb, zimba* etc.; *zgiria-zgirma; zgudut-gudura*. În ultimul articol Dan Slușanschi studiază pe baza unui bogat material unele hidronime aflate la confluența ariei panonice cu cea dacică (*Tisa—Timiș—Prahova*, p. 151—165). Volumul se încheie cu un indice de cuvinte (p. 167) și unul de nume (p. 168).

Bine echilibrat, acoperind o arie variată de probleme *Studia Indoeuropaea ad Dacoromanos pertinentia* se distinge prin ținuta științifică. De aceea, sperăm, că următoarele numere ale acestei publicații periodice vor apare în condiții grafice îmbunătățite și vor fi difuzate astfel încît să poată intra în rîndurile revistelor științifice de prestigiu, loc pe care prin conținut îl merită cu prisosință.

După o activitate științifică de peste o jumătate de secol în domeniul istoriei antice a României, prof. Radu Vulpe, unul din ultimii elevi în viață ai lui Vasile Pârvan, strînge într-un volum intitulat *Studia Thracologica*, București, Editura Academiei, 1976, 336 p., 16 din studiile sale istorice referitoare la traci și la daco-geti. Spiritul științific în care este conceput volumul se vede chiar din prefață, unde autorul arată că nu reeditează studiile în forma lor inițială, ci le-a adaptat stadiului actual al cercetărilor. *Studia Thracologica* cuprinde o tematică variată, înfățișînd dezvoltarea geto-dacilor din preistorie și până în momentul cuceririi romane: *La priorité des agnats dans la transmission de la royauté chez les Thraces, les Daces et leurs voisins* (p. 15—21); *La succession des rois odryses* (p. 22—38), *Le Gète Burebista, chef de tous les Gète-Daces* (p. 39—61); *Décénée, conseiller intime de Burebista* (p. 62—68); *Argedava* — în acest studiu Radu Vulpe argumentează ipoteza localizării capitalei lui Burebista la Popești pe Argeș — (p. 69—79); *Rabon, nom antique du ruisseau Drincea* (p. 80—90); *Le nom de Serdica* (p. 91—102); *La civilisation géto-dace et ses problèmes à la lumière des dernières fouilles de Poiana, en Basse-Moldovie* (p. 103—123); *Les Gètes de la rive gauche du Bas-Danube et les Romains* (p. 124—149); *La Valachie et la Base Molavie sous les Romains* (p. 150—179); *Les populations sud-orientales de l'Europe et l'empire romain* (p. 180—198); *Les Bures alliés de Décébale dans la première guerre dacique de Trajan* (p. 199—233); *Dion Cassius et campagne de Trajan en Mésie Inférieure* (p. 234—265); *Ex voto au Chevalier thrace provenant de Callatis* (p. 266—276); *Le problème des Lai* (p. 277—288); *Colonies et municipes de la Mésie Inférieure* (p. 289—314).

Metoda utilizată de autor este interdisciplinară, pentru a utiliza un termen la modă, căci în demonstrarea unei idei sînt implicate textele literare antice (de multe ori analizate filologic), fenomenele de limbă, datele săpăturilor arheologice, materialele noi oferite de epigrafie, toate acestea privesc prin prisma unui context istoric larg, căci realitățile geto-dace nu pot fi înțelese dacă nu sînt proiectate pe ecranul mai larg al istoriei universale antice. Volumul cuprinde studii de istorie politică, istorie a religiei, de toponimie, etnografie, cultură materială etc.

Ceea ce impresionează în primul rînd în această carte este logica stringentă a fiecărui articol. Fapte aparent fără legătură între ele se înscriu în serii logice și un material care până acum părea haotic se metamorfozează pe nesimțite în cosmos sub imperiul ideilor asociative. Cînd în anul 89 e.n. se încheie pacea dintre romani și daci, la ceremonia actului de supunere Decēbal îl delegă pe fratele său Diegis. Autorii antici ostili lui Domițian au interpretat substituirea de persoane drept o bătaie de joc pe care ultimul împărat din dinastia flaviiilor a acceptat-o din lașitate. Dar, conform normelor priorității agnatice, demonstrate peremptoriu în articolul *La*

priorité des agnats dans la transmission de la royauté chez les Thraces, les Daces, et leurs voisins, Diegis în calitate de frate al regelui dac, era moștenitorul prezumtiv al tronului și asociat la puterea supremă în stat. Prosternându-se în fața lui Domițian, angajamentele sale erau valabile în aceeași măsură și pentru Decebal. Astfel, descifrarea mecanismului succesiunii la traci conduce și la interpretarea corectă a unui gest care părea paradoxal. Cele trei studii dedicate domniei lui Burebista constituie, de fapt, o monografie a celebrului rege dac. Definirea lui Burebista de către Strabo drept *ἄνθρωπος γήτας* îl conduce pe autor la identificarea a două nuclee politice: cel dacic în Carpați și getic în cimpia înunteeană (cf. Strabo, 7, 3, 11–12). Primul eveniment înregistrat de istoriografia antică la care participă dacii îl constituie luptele lui Oroles cu bastarnii (sec. II î.e.n.) – cf. Trogus Pompei, 32, 3, 16. Burebista a aparținut nucleului getic iar centrul său politic, Argedava, menționată de decretul în onoarea lui Acornion, este localizat de Radu Vulpe la Popești pe Argeș. Argumentele în favoarea acestei localizări, evident ipotetice până la apariția unui document decisiv, sînt atît de convingătoare încît descoperirea unei dovezi de necontestat ar apărea un fapt normal.

Importante din multe puncte de vedere ni se par studiile dedicate primului război dacic al lui Traian. Corborînd scenele de pe Columna lui Traian (transpunere în piatră a comentariilor împăratului despre luptele purtate împotriva lui Decebal) cu textul lui Cassius Dio, așa cum ne-a parvenit în rezumatele alcătuite de Xifilin în secolul XI, autorul constată o contradicție între cele două izvoare: scenele de pe Columnă corespunzătoare bătăliei de la Tapae arată o încheștare dintre romani și daci din care primii ies victorioși, fără ca victoria lor să fie decisivă; pe Columnă se semnalează pierderi numai în rîndurile dacilor care se retrag totuși în ordine. Fragmentul corespunzător acestor scene din textul lui Cassius Dio relatează despre o victorie romană categorică, victorie cștigată cu prețul a grele pierderi de ambele părți. În realitate, așa cum demonstrează prof. Radu Vulpe, rezumînd Xifilinos a juxtapus două episoade diferite din textul inițial, episoade care pe Columnă se află la o distanță de 30 de scene. Partea a doua se referă, de fapt, la bătălia de la Adamclisi. În felul acesta apare clar planul de luptă adoptat de Decebal: în timp ce Traian se afla angajat în munți, o coaliție fornată de regele dac a trecut în Dobrogea spre Moesia, amenințînd căile de aprovizionare și comunicațiile romane. Sub imperiul acestei amenințări, Traian pornește în marș forțat și înfrînge în urma unei grele bătălii coaliția inițiată de Decebal. Pentru demonstrarea acestui fapt sînt invocate și argumente de ordin gramatical (pronumele *αὐτοῦ* nu se potrivește cu elementele pasajului anterior – Cassius Dio, 68,8), epigrafic (inscripția de pe Trofeul de la Adamclisi), arhitectonic (pe baza dimensiunilor monumentului de la Adamclisi Cichorius calculase la 3800 numărul soldaților romani comemorați). Concluziile prof. Radu Vulpe sînt importante atît pentru istoria războaielor daco-romane cît și pentru istoria literară bizantină căci compararea textului lui Xifilinos cu scenele de pe Columna lui Traian i-au permis autorului descifrarea sistemului de lucru utilizat de epitomatorul împăratului Mihail VII Ducas Parapinaceu.

Cum toate studiile conțin discutarea unei probleme importante, fiecare ar merita o prezentare amănunțită. Ne-am mărginit numai la cîteva idei și interpretări pentru a sublinia originalitatea lor precum și metoda utilizată de autor. La p. 241 Radu Vulpe afirmă că este adeptul metodei „criticii comparative”. Aparent, acest lucru pare simplu, dar, în realitate, el presupune întinse cunoștințe în domenii diferite. Prin cartea *Studia Thracologica* prof. Radu Vulpe demonstrează încă odată – *si necesse erat* . . . – la ce rezultate fecunde se ajunge atunci cînd cercetătorul istoriei geto-dacilor este dublat de arheolog și filolog, lucru rar, din păcate, în zilele noastre.

Încă un lucru se cuvine a fi subliniat: urbanitatea și spiritul științific cu care sînt citate și discutate interpretările altor specialiști.

Volumul nu reunește decît o parte a studiilor efectuate de prof. Radu Vulpe dealungul anilor. Altele au fost prezentate în cadrul ședințelor de comunicări ale societății de studii clasice din România. De aceea ne manifestăm dorința ca un al doilea volum să urmeze, căci scrierile prof. Radu Vulpe, pe lîngă valoarea lor științifică, oferă și un exemplu de ținută morală.

O lucrare cu caracter prosopografic și onomatologic este cartea lui I. I. Russu, *Elemente traco-gețice în imperiul roman și în Byzantium, (veacurile IV – VII). Contribuție la istoria și romanizarea tracilor*, București, Editura Academiei, 1976, 182 p. Autorul a identificat figurile istorice de neam traco-moesic din imperiul roman și bizantin în limitele cronologice fixate. Personalitățile identificate sînt prezentate în schițe încheiate unde se arată originea, rudele, activitatea lor; de multe ori se fac corecții și precizări de amănunt „în privința oamenilor și faptelor istorice, etnice, sociale și lingvistice” (p. 21). Prof. I. I. Russu arată că „era necesar a

menționa și discuta [...] nu numai pe „traco-romanii” respectivi, ci și alte elemente și personaje din imperiul romano-bizantin : asianici (isaurieni, cilicieni, armeni etc.), iranieni, germani din Europa, slavi, huni ș.a., care au avut roluri în conducerea militar-politică a imperiului, făcând parte așadar din însăși structura socială a lumii greco-romane”. (p. 21).

Deși limitele cronologice sînt fixate prin titlu între sec. III — VII, cartea începe cu prezentarea elementelor trace din imperiul roman din sec. I î.e.n., cînd pe piața Romei apar sclavi traci pentru prima oară. Centrul de greutate îl constituie însă perioada de la Maximinus Thrax pînă la împăratul Focas. Ultimul capitol intitulat *Dispariția limbii, transformarea populațiilor trace* (p. 161—166) cuprinde precizarea împrejurărilor și a momentului cînd a dispărut limba tracă (sfîrșitul sec. VI), înlocuirea antroponimelor, toponimia, imigrarea slavilor. Volumul se încheie cu patru indici : I. *Ethnica, Geografica — Topografica, Res, Vocabula antiqua* (p. 167—171); II. *Nomina virorum et mulierum* (p. 171—179); III. *Historiae scriptores aevi antiqui* (p. 179—180); IV. *Auctores mediae et recentioris aetatis* (p. 180—182).

Cartea prof. I. I. Russu este un instrument de lucru. Cercetătorii vor găsi în paginile ei cele mai importante date cunoscute despre personalitățile trace care au îndeplinit funcții militare și politice în imperiul roman și în cel bizantin.

Ultimul volum apărut în zilele de desfășurare ale congresului de tracologie face parte tot din categoria instrumentelor de lucru : *Inscripțiile grecești și latinești din secolele IV — XIII descoperite în România*, București, Editura Academiei, 1976, 438 p. Inscripțiile au fost culese, traduse și comentate de Emilian Popescu cercetător la Institutul de arheologie din București. Volumul face parte din colecția *Inscripțiile antice din Dacia și Scythia minor*, colecție îngrijită de D. M. Pippidi și I. I. Russu. Orice corpus de inscripții editat științific este important și apariția sa se cuvine salutați, cu atît mai mult acesta care adună pentru prima dată între copertile unei cărți toate documentele epigrafice descoperite pînă în prezent datînd din perioada consecutivă retragerii lui Aurelian. Inscripțiile sînt grupate pe regiuni (Dobrogea, Oltenia, Banat, Transilvania, Muntenia, Moldova) și în cadrul regiunilor pe localități. Prezentarea fiecărei inscripții se face conform următoarei scheme : informații tehnice privind condițiile de descoperire, locul de păstrare, dimensiunile, o scurtă descriere, starea actuală de conservare, datarea, bibliografia ; urmează textul inscripției în minuscule, diferitele lecturi propuse, traducerea și un comentariu istoric și lingvistic. Inscripțiile inedite nu se recunosc decît prin lipsa bibliografiei. Textele inscripțiilor sînt însoțite de fotografii și desene, astfel încît lecțiunile editorului pot fi ușor controlate. Pentru a facilita altor cercetători identificarea inscripțiilor în muzee este menționat, atunci cînd a fost posibil, locul unde se păstrează și numărul de inventar. Caracterul științific al corpusului iese în evidență din simpla prezentare a modului de editare al inscripțiilor.

Fiecare capitol este precedat de o scurtă notiță cuprinzînd informații istorice privind regiunea sau localitatea respectivă, cu bibliografia esențială. La începutul volumului într-o *Introducere* (p. 17—34), după explicațiile cu privire la tehnica editării, Emilian Popescu arată principalele caracteristici ale inscripțiilor din această perioadă sub raportul: materialului, scrisului, decorului și simbolurilor, formulelor funerare, limbii, cronologiei și conținutului. Mai ales observațiile asupra limbii rețin atenția : editorul subliniază unele fenomene interesante pentru trecerea de la limba latină la limba română, cum ar fi : căderea și asimilarea lui *n* înaintea lui *s* (*Costantin* din *Constantin*), disimilarea lui *qu-* în *cinque*, sincoparea lui *u* în unele cuvinte, de exemplu *Proclus* (în loc de *Proculus*), tendința de unificare a cazurilor și de formare a cazului general la plural etc. Lingviștii au acum la dispoziție un material științific pe care să-l studieze din punctul de vedere al limbii române.

Două inscripții rețin deosebi atenția pentru problema continuității : numărul 425, text datat între 294—300, scris în minuscule, descoperit în turnul din colțul de sud-vest al fortificației de la Gornea. Inscripția, cum afirmă editorul, „reprezintă singurul text de proporții mai mari, scris în limba latină, cu litere cursive, care apare pe teritoriul României, în perioada de după retragerea lui Aurelian” (p. 369). Datarea este relativ exactă, ceea ce sporește valoarea documentului care constituie o dovadă că în zona limesului și la nord de Dunăre se vorbea o limbă latină de bună calitate. A doua inscripție este o tăbliță de bronz de *tabula ansata* descoperită la Biertan (județul Sibiu) în 1775. Este datată sec. IV. Importanța acestei inscripții pentru problema continuității este întărită de descoperirile arheologice din zonă.

Am ținut să prezentăm pe scurt aceste două inscripții pentru a sublinia și astfel importanța apariției acestui volum. Alcătuit după normele de editare științifice, el constituie o colecție de izvoare de mare importanță pentru istoria românească în perioada consecutivă retragerii lui Aurelian. De aceea este regretabil faptul că s-au strecurat unele erori de tipar (cîteva

mai greu de detectat sînt îndreptate de editor într-o erată). Astfel, în *Introducere* se spune că la inscripția 37 apare *mensa* = *masa* ori inscripția este redactată în limba greacă și, evident, nu conține un asemenea cuvînt latinesc; mai curios ni se pare faptul că la inscripția 207 la care se face trimitere tot în *Introducere* pentru atestarea căderii și asimilării lui *n* înainte de *s*, cuvîntul *mensa* nu apare în textul inscripției. Apar și unele erori de tipar în textul comentariului pe care nu le mai semnalăm. Evident, aceste observații mărunte nu știrbesc întru nimic valoarea corpusului: el se înscrie între lucrările fundamentale pentru istoria românească din timpul antichității tîrzii și a feudalismului timpuriu. Cum volumul face parte dintr-o colecție aflată sub îngrijirea competentă a prof. D. M. Pippidi și I. I. Russu nu putem decît să ne manifestăm dorința ca și celelalte volume, aflate într-un stadiu avansat, cum aflăm din *Prefața* semnată de prof. D. M. Pippidi, să vadă cit mai curînd lumina tiparului.

Gh. Ceaușcu

SESIUNEA DE COMUNICĂRI „UNITATEA CULTURALĂ A ROMÂNILOR. TRADIŢII CULTURALE. EDUCAŢIE. BIBLIOTECONOMIE”

Sub auspiciile Comitetului de Cultură și Educație Socialistă a județului Galați și a Bibliotecii V. A. Urechia a avut loc la Galați în zilele de 13 și 14 noiembrie 1976 o interesantă sesiune științifică în prezența unui numeros public format din cercetători, muzeografi, bibliotecari, cadre didactice din învățământul liceal și superior din București, Craiova, Iași, Brașov, Bacău, Piatra Neamț. Lucrările sesiunii au fost deschise, într-una din marile săli ale Bibliotecii V.A. Urechia de către Ion Iordache, vicepreședintele Comitetului județean de Cultură și Educație Socialistă care în cuvântul său introductiv a scos în evidență necesitatea aprofundării problemelor privind unitatea culturală a românilor de-a lungul secolelor, ca o permanentă sarcină ce trebuie să stea în fața tuturor acelor care studiază trecutul poporului nostru din acest punct de vedere. Vorbitorul a subliniat și faptul că în funcție de felul cum este tratată această problemă de specialiști este posibilă explicarea unor aspecte privind unitatea politică și economică a țărilor române în toate epocile istorice până la desăvârșirea procesului unității statale încheiat la 1 decembrie 1918 pe cîmpia de la Alba Iulia. De asemenea a mai fost scos în evidență că la aceasta sesiune științifică participă specialiști din aproape toate centrele din țară, fapt care confirmă interesul ce-l trezește această problemă în cercetarea actuală.

După conținutul lor comunicările prezentate pot fi împărțite în mai multe grupe. În prima grupă au fost cuprinse acele lucrări în care sînt reflectate aspectele economice ca de ex. Mihalache Brudiu, *Noi date privind continuitatea, milenară a populației autohtone la Dunărea de Jos* și Alex. Gonța, *Orașul moldovenesc medieval în secolele al XI—XIV-lea*. Autorii lor au căutat să scoată în evidență pe deoparte strînsurile legături între cultura materială din epoca antică și cea medie în partea sudică a Moldovei oglindite de materialele arheologice și de cele documentare slavo-române. În privința orașelor s-a încercat explicarea originii lor pe baza topicelor pentru a se dovedi că ele sînt o realizare a populației băștinașe.

A doua grupă de comunicări, și cele mai numeroase, au cuprins aspecte diferite ale relațiilor culturale între cele trei țări române până la desăvârșirea unității statale a poporului român la 1 decembrie 1918. Acestea au fost următoarele: Constantin Șerban, *Unitatea culturală a românilor din secolul al XVIII-lea oglindită în scrierile lor istorice*; Tudor Nedelcea, *Conștiința unității de neam și limbă la cronicarii munteni*; Valentin Țurlan, *Unitatea limbii preocupare majoră a cărturarilor români din prima jumătate a secolului al XIX-lea*; Eugen Holban, *Răzăsiile din sud-estul Moldovei — străveche focare de cultură populară românească*; Varvara Donici, *Ideea de unitate națională în activitatea unor asociații culturale din secolul al XIX-lea*; Mircea Ionescu, *Legături ale bibliotecilor românești din Transilvania cu instituții culturale din celelalte provincii istorice pînă la 1918*; Nedelcu Oprea, *Aspecte ale circulației cărții românești de o parte și de alta a Carpaților la sfîrșitul secolului al XIX-lea*; Paul Păltănea, „*Hora Ardealului*” și „*Hora Unirii*” în Banat și Transilvania. *Însemnări pe marginea unor manuscrise inedite existente la Biblioteca „V.A. Urechia”*; Maria Lambucă, *Prezențe literare moldovenești în revista brașoveană „Foae pentru mințe, inimă și literatură”*; Alex. Porțeanu, *Rădăcinile istorice ale culturii socialiste și rolul lor în consolidarea unității culturale românești*. Ele s-au remarcat mai întîi prin varietatea și nouitatea materialului documentar care a provenit în mare parte din arhive. Totodată multe din manuscrisele românești studiate erau inedite ca și însemnările marginale ale unor tipărituri cu o circulație frecventă în cele trei țări române din evul mediu și epoca modernă, în fine unele documente erau inedite, de scurt timp intrate în depozitele unor biblioteci și muzee. Concluziile autorilor au fost unanime în ceea ce privește existența în conștiința contemporanilor

din cele trei țări române pînă la 1918 a ideii despre unitatea limbii și a poporului român despărțit în mod nefiresc în mai multe state. Materialele prezentate au demonstrat în același timp că opera cronicarilor în această direcție a fost continuată de istorici și istoricii literari din epoca modernă, că în epoca modernă un rol activ l-au avut asociațiile culturale, bibliotecile și periodicele românești care au contribuit la făurirea unității culturale a românilor înainte de făurirea unității statului național, în fine, că circulația tipăriturilor și manuscriselor de pe ambele versante ale Carpaților devenise nu numai o necesitate dar și un instrument pentru sprijinirea luptei politice menite să se încheie cu unitatea statală a poporului român.

A treia grupă de comunicări a tratat probleme legate de tradițiile culturale în epoca modernă și contemporană și anume: El. Mărculescu, *Valențe ale tradiției culturii de masă în procesul emancipării femeii*; I. Aldea, *Activitatea culturală a tineretului muncitor din Galați în cadrul cercului artistic „I. C. Frimu”*; El. Penciu, M. Itu, *Valențe educative ale școlilor fărâncuști din România (1933–1946)*; M. Itu, *Începuturile Universității populare din Galați*; E. Mihaly, S. Mihaly, C. Dobrogeanu-Gherea; Gh. Ștefănescu, *Unele aspecte ale activității cultural-literare ale lui Alexandru Vlahuță la Galați*; N. Vasilescu-Capsali, *Din confesiunile epistolare ale Hortensiei Paradat Bengescu*; Celelalte comunicări au dezbătut probleme de biblioteconomie și educație care nu intră în profilul revistei de față.

După discuțiile angajate pe marginea comunicărilor menite să aducă completări și chiar unele materiale noi documentare, concluziile acestui simpozion au fost trase de Ion Iordache. Ele au fost de natură să remarce reușita acestei manifestări științifice de prestigiu în care autorii comunicărilor au prezentat cele mai recente rezultate ale cercetării lor rezultate apreciate ca meritorii în abordarea problemei.

Constantin Șerban

AL IX-LEA CONGRES INTERNAȚIONAL DE ȘTIINȚE PRE- ȘI PROTOISTORICE DE LA NISA

În toamna anului trecut s-a ținut la Nisa, pe Coasta de Azur, al IX-lea congres internațional de științe pre- și protoistorice organizat din cinci în cinci ani de „Union internationale des sciences préhistoriques et protohistoriques” (UISPP). Cu acest prilej s-au reunit peste 3000 de arheologi din 97 de țări; țara noastră a fost reprezentată de o delegație condusă de prof. dr. doc. M. Petrescu-Dimbovița.

Spre deosebire de celelalte manifestări similare, al IX-lea congres s-a ilustrat prin câteva inovații din care menționăm în primul rînd organizarea cu mult timp înainte a unei serii de 30 de colocvii pe teme restrinse cu raportori aleși și invitați. Rapoartele acestor colocvii au fost tipărite cu circa patru luni înainte și distribuite participanților la colocviile respective. De asemenea ele au fost incluse în setul de acte ale congresului pe care le-a primit fiecare participant. Paralel cu activitatea colocviilor s-au desfășurat, pe 10 secții, lucrările propriu-zise ale congresului, respectiv comunicările. Rezumatele acestor comunicări fuseseră de asemenea tipărite dinainte și distribuite odată cu actele congresului.

A fost evident succesul acestor colocvii. Participarea a fost mai activă iar atît ascultătorii cit și raportorii aveau realmente șanse să se informeze asupra ultimelor rezultate ale cercetării privind tema respectivă. Iată temele acestor 30 de colocvii: (numele conducătorului colocviului este în paranteze):

Colocviul I: Cronologie absolută și analize izotopice (J. Laberjerie și C. Lalou, Gil sur-Yvette, Franța);

Colocviul II: Cronologie și sincronisme în preistoria circum-mediteraneană (G. Camps, Aix-en-Provence, Franța);

Colocviul III: Al doilea colocviu despre terminologia preistoriei Orientului Apropiat (F. Wendorf, Dallas, SUA);

Colocviul IV: Informatica în arheologie (M. Borillo și L. Bourrelly, Marsilia, Franța);

Colocviul V: Cele mai vechi industrii litice în Africa (D. Clark și G. Isaac, Berkeley, SUA);

Colocviul VI: Cei mai vechi hominizi (P. Tobias, Johannesburg, Republica Sud-Africană);

Colocviul VII: Paleoliticul inferior și mijlociu în India, Asia centrală, China și Sud-Estul Asiei (K. Ghosh, Calcutta, India);

Colocviul VIII: Cele mai vechi industrii litice în Europa (K. Valoch, Brno, Cehoslovacia);

Colocviul IX: Populația pre-neandertaliană a Europei (A. Thoma, Louvain, Belgia);

Colocviul X: Evoluția acheuleanului în Europa (J. Courbier, Franța);

- Colocviul XI: Forme de habitat în paleoliticul mijlociu (L. G. Freeman, Chicago, SUA);
- Colocviul XII: Înormintările neandertaliene (B. Vandermeersch, Paris);
- Colocviul XIII: Forme de habitat în paleoliticul superior (A. Leroi-Gourhan, Paris).
- Colocviul XIV: Curente stilistice în arta paleoliticului superior (Z. Abramova, Leningrad, URSS și P. Graziosi, Florența, Italia);
- Colocviul XV: Perigordian și Gravetian în Europa (B. Klima, Brno, Cehoslovacia);
- Colocviul XVI: Aurignacianul în Europa (J. Kozłowski, Cracovia, Polonia);
- Colocviul XVII: Habitate omenești anterioare holocenului în America (J. B. Griffin, Ann Arbor, SUA);
- Colocviul XVIII: Primele populări ale arhipelagului nipon și ale insulelor pacificului (C. Serizawa, Tohoku, Japonia);
- Colocviul XIX: Civilizațiile mileniului 8–5 î.e.n. în Europa (S. K. Kozłowski, Polonia);
- Colocviul XX: Originea creșterii și domesticirii animalelor (E. Higgs, Cambridge, Anglia);
- Colocviul XXI: Neolitizarea Europei occidentale (G. Bailloud, Paris);
- Colocviul XXII: Preistoria Oceaniei (J. Garanger, Paris);
- Colocviul XXIII: Începuturile metalurgiei aramei și bronzului. (H. Müller-Karpe, Frankfurt, RFG);
- Colocviul XXIV: Cultura „vaselor în formă de clopot” (Glockenbecherkultur). (J. Guilaine, Carcassonne, Franța);
- Colocviul XXV: Cimpurile de urne în sudul Franței (Ch. Legrand, Marsilia, Franța);
- Colocviul XXVI: Epoca metalelor în Alpi (A. Bocquet, Grenoble, Franța);
- Colocviul XXVII: Picturile și desenele protoistorice în Alpi (E. Anati, Capo di Ponte, Italia);
- Colocviul XXVIII: Mișcările celților începând din sec. V î.e.n. (P. M. Duval, Paris);
- Colocviul XXIX: Trecerea de la prima la a doua epocă a fierului în Europa (R. Joffroy, Saint-Germain-en-Laye, Franța);
- Colocviul XXX: Relații între Imperiul roman târziu, imperiul franc și vecinii săi (K. Böhner, Mainz, RFG).

După cum se vede din înșirarea acestor teme este vădită atenția de care s-au bucurat studiile privind epoca pietrei, cu precădere a pietrei cioplite. Nu trebuie uitat faptul că țara gazdă, Franța, este patria cercetării paleoliticului iar pe teritoriul ei se află multe dintre cele mai importante și mai spectaculoase descoperiri ale respectivei epoci. Și astăzi școala arheologică franceză excellează prin lucrările și prin metodologia cercetării paleoliticului, aici trăind mulți dintre cei mai de seamă cercetători ai acestor vremi îndepărtate ale începuturilor umanității.

Astfel, în domeniul antropogenezei deosebit de interesante au fost datele pe temeiul cărora s-a propus ridicarea în timp a datării primilor hominizi până la 3 milioane de ani, date obținute în Etiopia de arheologi și antropologi francezi și americani. Vrednică de mențiune este și prezentarea craniului aparținând unui *Homo habilis* și a uneltelor contemporane acestei descoperiri de lângă Johannesburg, în Africa de Sud. Acestui craniu i s-a atribuit o vechime de 1,5 – 2 milioane de ani.

Interesante de relevat sînt discuțiile privitoare la semnificația noțiunilor de paleolitic din diferite părți ale lumii aparent fără legătură unele cu altele. S-a arătat că descoperirile din America, Extremul Orient sau Europa, care se aseamănă uneori deosebit de mult, reprezintă stadii culturale similare de dezvoltare tehnologică și nu implică un orizont cronologic.

Activitatea cercetătorilor români în domeniul paleoliticului a fost reprezentată prin două rapoarte ale colegilor Maria Bitiri și Fl. Mogoșanu—despre cultura aurignaciană (paleolitic superior) în România. Aceste rapoarte au apărut în caietul colocviului XVI. O comunicare a lui V. Chirică de la Iași despre locuirea aurignaciană pe Valea Prutului a fost citită de M. Petrescu-Dimbovița.

Privitor la neolitic s-a pus un accent deosebit pe studiile ecologice care ajută în mare măsură să clarifice, în diferite zone, procesul de „neolitizare”, respectiv al domesticirii animalelor, ale începuturilor agriculturii și ale sedentarismului, a descoperirii ceramicii și a invenției șlefuitului pietrei. Acest proces de neolitizare a fost declanșat de mutații caracteristice în medii ecologice deosebite. De aceea este necesar să se studieze în egală măsură mediul în care s-au dezvoltat societățile omenești din acea vreme.

Au fost prezentate mai multe comunicări privitoare la neoliticul din România. N. Vlăsa de la Muzeul Transilvaniei din Cluj-Napoca a vorbit despre analogii între modele de lut de locuințe descoperite la Turdaș (Hunedoara) și tipuri de case din Orientul Apropiat. Gh. Lazarovici, tot de la Cluj Napoca, a prezentat unul din cele mai întinse cimitire neolitice din spațiul carpato-dunărean. Cel de la Iclod (Cluj). De asemenea, Corneliu Mateescu a prezentat patru comunicări, elaborate singur sau în colaborare, despre creșterea vitelor, a vînătorii, a plasticeii sau a obiceiurilor de înmormîntare. Despre acest din urmă domeniu au tratat și comunicările lui Gh.

Cantacuzino și a astronomului I. C. Sîngeorzan privitoare la necropola din neoliticul mijlociu de la Cernica (București). Sugerativă a fost prezentarea comunicării lui E. Comșa despre evoluția unei mici comunități neolitice studiată în patru așezări suprapuse la Radovanu (Ilfov). Și unele comunicări străine, ca cea a lui M. Garașanin, despre așezarea din neoliticul timpuriu de la Antabegovo (Jugoslavia) au implicat discuții privind culturile celui mai vechi neolitic din România, de la Gura Baciului (Cluj) sau Circea (Dolj). Acest cel mai vechi orizont neolitic a fost în general datat, cu ajutorul metodelor radiocarbonului (C_{14}), între aproximativ 6500—5000 î.e.n.

Colocviul XXIII, privind începuturile metalurgiei aramei și bronzului în Europa, a tratat de fapt în mare măsură și probleme ale neoliticului. Raportul prezentat de semnatul acestor rînduri a căutat să pună în lumină dezvoltarea deosebit de înfloritoare a activității extractive și prelucrătoare a cuprului în mileniul IV și începutul mileniului III în sud-estul Europei în general și în România în special. Acest colocviu, care a fost condus de prof. H. Müller-Karpe (Frankfurt) a urmărit să prezinte principalele rezultate ale unei cercetări de mai bine de 10 ani privind bronzurile preistorice. Sub egida institutului de la Frankfurt s-au publicat numeroase monografii despre unele categorii de obiecte, arme, unelte și podoabe de aramă și bronz, între care și din țara noastră. Această acțiune intitulată a „descoperirilor de bronzuri preistorice” (Prähistorische Bronzefunde) a fost cuprinsă, cu prilejul acestui congres, în cadrul lucrărilor sprijinite și tutelate de forul UISPP.

Cred că organizatorii au acordat prea puțin spațiu epocilor bronzului și fierului. Faptul se explică în mare măsură dacă ținem seama că arheologia franceză se află încă la un nivel disproporționat de restrîns privind studierea acestor epoci, de altfel bine reprezentate în vestul Europei. Desigur trebuie recunoscute însemnatele progrese făcute în ultimii 10—15 ani în privința cercetării antichităților celtice și galo-romane în Franța. În ceea ce privește epoca bronzului, M. Petrescu-Dîmbovița a susținut o comunicare despre începuturile acestei perioade în sud-estul Europei. În cadrul colocviului XXIX despre celți a fost citit și raportul lui V. I. Zirra de la institutul de arheologie din București, despre elementele Latène din Fontul Stîng, în special din Dobroea.

Este regretabil că problema culturii și istoriei geto-dacilor nu a fost suficient marcată la această prestigioasă reuniune internațională. Cu excepția unei comunicări citite de S. Dumitrașcu de la Muzeul Țării Crișurilor (Oradea) despre dacii liberi din apusul României (sec. II—IV e.n.) problema nu a făcut obiectul unor discuții corespunzătoare. E de sperat ca în urma propunerilor de organizare ale colocviilor viitorului congres, această chestiune să fie incluză în tema unui colocviu privind cultura și istoria tracilor. Discuțiile, pe care subsemnatul le-a purtat cu colegii din R. F. Germania, au arătat că problemele arheologiei geto-dacice sînt de un deosebit interes și că se cer cu insistență publicări de studii asupra cronologiei, asupra așezărilor, ritului de înmormîntare și a altor teme legate de această problemă.

Nici perioada „marilor migrații” nu s-a bucurat de o pregătire corespunzătoare. Această perioadă a constituit tema unui singur colocviu (XXX). Această deficiență organizatorică a fost marcată de prezentarea unui număr destul de mare de comunicări din diferite țări europene. Din partea românească a prezentat două comunicări Maria Comșa. Prima a tratat despre elementele romanizate din Dacia în sec. IV, în cadrul culturii Sîntana de Mureș — Cerniașov și a subliniat contribuția substratului carpic (în Moldova) și a celui geto-dacic și respectiv dacic în Muntenia și Crișana. A doua comunicare s-a referit la raportul între populația autohtonă romanică cu elementele germanice și slave în sec. VI—VII. Interesul manifestat de aceste comunicări s-a vădit în întrebările puse asupra metodei urmate de autoare de diferențiere a elementului autohton de celelalte populații.

În timpul congresului s-au organizat trei excursii la care se putea participa la alegere: așezările paleolitice din zona Nisei și grottele Grimaldi din Italia, așezările neolitice și protoistorice din regiunea Nisei, așezările celtice și galoromane de la Taradeau și Fréjus. Alte excursii au fost organizate, pe cîntul participanților, înainte și după lucrările congresului. De asemenea, în timpul congresului s-au deschis mai multe expoziții avînd ca teme preistoria Franței.

Este evident că acest congres a fost, ca și cele ce l-au precedat, un succes. Sistemul de organizare al colocviilor pe teme restrînse și îmbunătățirea lui în ceea ce privește alegerea temelor ar putea reprezenta o bună soluție a ieșirii din impasul în care se află toate aceste mari congrese: dificultatea concentrării atenției și studiului datorită numărului enorm de participanți și de comunicări pe teme cele mai felurite.

Alexandru Vulpe

CRONICA

În ziua de 15 noiembrie 1976, la Muzeul de istorie al Municipiului București s-au desfășurat lucrările unei sesiuni de comunicări „Vlad Țepeș și Bucureștii” realizată de Muzeul de istorie al Municipiului București, cu prilejul împlinirii a 500 de ani de la moartea marelui domn.

După cuvîntul de deschidere rostit de Costică Chițimia, secretar al Comitetului municipal București al P.C.R., în continuare au fost prezentate comunicările: *Semnificația istorică a domniei lui Vlad Țepeș*, de acad. Constantin C. Giurescu; *Importanța europeană a luptei românilor pentru independență (sec. XIV—XV)* de prof. univ. dr. Ștefan Ștefănescu, decanul Facultății de istorie a Universității București; *Vlad Țepeș și Bucureștii*, de prof. univ. dr. doc. Ion Ionașcu, Universitatea din București; *Bucureștii — important centru al luptei pentru libertate, unitate și independență națională*, de prof. Petre Dache, Directorul Muzeului de istorie a municipiului București; *Relațiile lui Vlad Țepeș cu Iancu de Hunedoara și Ștefan cel Mare*, de prof. univ. dr. Camil Mureșan, Universitatea din Cluj-Napoca; *Politica economică a lui Vlad Țepeș*, de conf. univ. dr. Radu Manolescu, Universitatea din București; *Personalitatea europeană a lui Vlad Țepeș*, de prof. dr. Nicolae Stoicescu, Institutul de istorie „Nicolae Iorga”; *Conjunctura și condiționarea internațională militară a celei de a doua domnii a lui Vlad Țepeș*, de Sergiu Iosipescu, Centrul de studii de istorie și teorie militară București; *Locul Cetății București, ctitorită de Vlad Țepeș, în arhitectura medievală românească*, de prof. Panait I. Panait, Muzeul de istorie a municipiului București; *Casa Vlad Dracul din Sighișoara, reședință voievodală munteană*, de prof. George Baltag, Muzeul de istorie Sighișoara; *Considerații privind valoarea arhitectonică a monumentelor epocii lui Vlad Țepeș*, de arh. Cristian Moisescu, Director adjunct al Direcției Patrimoniului Cultural Național; *Un sat al Drăculeștilor în împrejurimile Bucureștilor*, de prof. Aristide Ștefănescu, Muzeul de istorie a municipiului București; *Vlad Țepeș în preocupările istoricului C. D. Aricescu*, de prof. Liviu Ștefănescu, Muzeul de istorie al Republicii Socialiste România; *Vlad Țepeș în posteritate*, de prof. dr. Ștefan Olteanu, Institutul de arheologie București.

În zilele de 30 noiembrie — 1 decembrie 1976, la Alba-Iulia s-au desfășurat lucrările unei sesiuni științifice de comunicări cu tema „Unitate, continuitate și independență în istoria poporului român” organizată de Comitetul de cultură și educație socialistă al Județului Alba și Muzeul Unirii din localitate în cadrul manifestărilor festivalului „Cîntarea României”. În cadrul sesiunii au fost susținute comunicările: *Meturgia bronzului în sud-vestul Transilvaniei la sfîrșitul epocii bronzului și începutul hallstattului*, de I. Andrițoiu, șef secție, Muzeul jud. Deva; *Obiecte de bronz și argint în colecțiile Muzeului Unirii din Alba Iulia*, de Al. Popa, șef secție, Muzeul Unirii și prof. I. Berciu, Alba Iulia; *Sonda arheologică de la Blandiana, județul Alba*, de V. Moga, muzeograf, Muzeul Unirii; *Inscripții romane de la Roșia Montană, județul Alba, în muzeul din Turda* de Z. Milea, director Muzeul Turda și A. Hoplrteanu, muzeograf, Muzeul Turda; *Românii din sudul Transilvaniei în secolele X—XIII*, de dr. Th. Năgler, cercetător, Filiala Acad. de științe sociale și politice, Sibiu; *Relații agrare pe teritoriul Comitatului Alba reflectate în actele conseripției Cziraliene din 1820*, de dr. L. Botezan, cercetător principal, Institutul de arheologie și istorie, Cluj-Napoca; *Patru documente despre gimnaziul crăiesc din Zlatna*, de I. Mărza, bibliotecar, Biblioteca Batthyaneum; *Noțiunea de Românie în concepția participanților la Adunarea de la Blaj, din 3/15 mai 1848*, de I. Ranca, directorul Filialei Arhivelor Statului, Tg. Mureș; *Poziția românilor și sașilor față de politica culturală a regimului dualist (1819—1893)* de M. Rill, muzeograf, Muzeul Brukenthal, Sibiu; *Din ecoul războiului de independență în județul Alba*, de N. Josan, muzeograf, Muzeul Unirii; *George Barițiu și problema recunoașterii independenței României pe plan internațional*, de I. I. Șerban, muzeograf, Muzeul Unirii; *Preocupări ale Astei și Academiei Române pentru publicarea documentelor referitoare la istoria poporului român*, de M. Racovișan, muzeograf, Muzeul Brukenthal, Sibiu; *Populația autohtonă în Dacia romană*, de I. Mitrofan, muzeograf, Muzeul de istorie a Transilvaniei; *Activitatea arheologică epigrafică a lui I. Rheinhold în județul Alba*, de V. Wollmann, cercetător, Inst. arheologie și istorie, Cluj-Napoca; *Munumente funerare romane descoperite la Apoldul de Sus*, de D. Popa, muzeograf, Muzeul Brukenthal; *Descoperiri arheologice recente de la Aputum*, de C. Băluță, muzeograf, Muzeul Unirii și prof. I. Berciu, Alba Iulia; *Săpăturile arheologice de la Sinmiclăuș, județul Alba (1974)* de Gh. Anghel, directorul Muzeului Unirii, M. Blăjan, muzeograf, Muzeul Unirii; *Continuitatea poporului român în valea superioară a Mureșului, reflectată în izvoarele arheologice și numismatice*, de V. Lazăr, directorul Muzeului județean Tg. Mureș și M. Petică, muzeograf, Muzeul județean Tg. Mureș; *Din acțiunea emigrației române din America de Nord pînă la primul război mondial*, de St. Popescu, șef secție, Muzeul de istorie a partidului comunist, a mișcării revoluționare și democratice din România; *Sprîjinul acordat de mișcarea*

socialistă din România luptei românilor transilvăneni pentru unirea cu România, I. Don și S. Furo, muzeografi, Muzeul de istorie a partidului comunist a mișcării revoluționare și democratice din România; *Alba Iulia la 1 Decembrie 1918*, de prof. E. Hulea, Alba Iulia; *Aspecte locale din pregătirea și constituirea actului istoric al unirii Transilvaniei cu România*, de C. Petrisor, muzeograf, Muzeul Unirii, prof. R. Taborski, Sebeș; *Protocolul agendelor Consiliului național român din Blaj din anul 1918*, de prof. univ. N. Lascu, Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca; *Cartea veche românească, factor important la realizarea unității noastre naționale*, de D. Lupan, muzeograf, Muzeul Unirii; *Documente privind serbările unirii din anul 1929*, de I. Pleșa, directorul Filialei Arhivelor Statului Alba Iulia; *O problemă europeană, unitatea politică a poporului român*, de prof. dr. Vasile Netea; *Gavril Munteanu din Vingard, ctitor al Academiei române*, de prof. univ. Nicolae Lascu; *Prezența lui Mihai Viteazul la Alba Iulia în istorica zi de 1 Decembrie 1918*, de dr. Al. Porțeanu, Institutul de istorie „N. Iorga”.

★

În zilele de 18 și 19 decembrie 1976 în comuna Șiria, județul Arad au avut loc manifestările cultural-artistice prilejuite de sărbătorirea Centenarului corului căminului cultural din localitate. Cu acest prilej a avut loc o sesiune de comunicări în cadrul căreia au fost prezentate următoarele materiale *Ion Slavici și mișcarea socialistă*, de Alexandru Porțeanu; *Cercetări de perieghetă în podgoria Aradului*, de Vasile Boroneanț; *Ion Rusu Șirianu și noul activism*, de Nicolae Roșuț; *Corespondența medicului șirian, Iuliu Traian Mera cu I. Slavici, I. Negruzzi și G. Coșbuc*, de Radu Homescu; *Aspecte de demografie istorică în Șiria*, de Alexandru Roz; *Indicii culturale înainte de 1773 la Șiria* de Teodor Voștinaru; *Aspecte ale vieții culturale din Șiria la începutul sec. XX*, de Ileana Florea; *Considerațiuni strategice și de construcție legate de cetatea Șirtei*, de Otto Greffner; *Nicolae Ștefu luptător pentru unire*, de Milente Nica; *Șiria pe coordonatele prezentului*, de Ioan Chiriliuc.

★

În ziua de 24 decembrie 1976, în fața Comisiei de doctorat a Academiei „Ștefan Gheorghiu” a avut loc susținerea tezei de doctorat *Mișcarea socialistă și social-democrată din România și poziția sa față de fascism și război în perioada 1934-1944*, elaborată de Nicolae Jurca.

Lucrarea conține următoarele capitole: Cap. I. „Poziția mișcării socialiste și social-democrate din România față de ascensiunea fascismului în perioada 1934-1944”; Cap. II. „Activitatea antifascistă a mișcării socialiste în perioada dictaturii regale 1938-1940”; Cap. III. „Mișcarea socialistă și social-democrată în anii dictaturii militarofasciste. Aportul ei la pregătirea și desfășurarea victorioasă a insurecției naționale armate antifasciste și antiimperialiste din august 1944, organizată și condusă de P.C.R.”.

Comisia de doctorat a fost compusă din: Prof. univ. dr. Nicolae Petreanu — președinte; prof. univ. dr. Aron Petric — conducător științific; prof. univ. dr. doc. Titu Georgescu, conf. univ. dr. Gheorghe Ioniță, dr. Nicolae Popescu — membri.

În unanimitate, comisia de doctorat a hotărât să acorde lui Nicolae Jurca titlul științific de *doctor în istorie*.

NICOLAE STOICESCU, *Vlad Țepeș*, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1976, 238 pag.

Împlinirea a 500 de ani de la sfârșitul tragic al marelui voievod român care a fost Vlad Țepeș a prilejuit un însemnat spor — și cantitativ, și calitativ — al bibliografiei lucrărilor ce-i sînt destinate, de la articolul omagial de presă¹, pînă la monografie. Ultimei categorii îi aparține, în cel mai deplin înțeles al cuvîntului, cartea lui N. Stoicescu. În istoriografia noastră, el are un șir de predecesori cu merite remarcabile în studiul domniei și personalității lui Vlad Țepeș, mai ales că această istoriografie n-a fost contaminată de microbul romantico-fantastic care a desfigurat, peste hotare, imaginea domnului Țării Românești. Contribuțiile valoroase nu s-au încheiat însă niciodată într-o monografie, astfel că întreprinderea lui N. Stoicescu are caracterul unui pionierat.

Stăpînirea perfectă a surselor și literaturii consacrate evului mediu românesc — rezultată din frecventarea lor permanentă — ca și un șir de studii dedicate instituțiilor politico-administrative și militare medievale reconstruind pe N. Stoicescu ca autor al unei monografii închinată lui Țepeș.

Principala dificultate stătea desigur în îngustimea bazei de informație pentru politica internă și în caracterul contradictoriu al surselor furnizate de izvoarele străine privind politica externă.

Cu competență și discernămint, N. Stoicescu a depășit toate aceste obstacole. Lucrarea lui este o monografie solid informată și perfect articulată, restituind cu fidelitate și claritate personalitatea marelui domn. Cartea cuprinde patru părți: cea dintîi, consacrată — am zice — prodromurilor, prezintă înscăunarea efemeră a lui Vlad Țepeș (1448) și domnia lui Vladislav al II-lea (1447—1456); a doua parte — miezul lucrării — tratează

politica internă și externă a domnului, în timpul domniei lui din anii 1456—1462; a treia parte privește istoria Țării Românești între 1462 și 1476, anul celei din urmă domnii a lui Țepeș; în sfârșit, ultima parte urmărește faima europeană a lui Vlad Țepeș și amintirea lui în trecutul poporului român, acest capitol incluzînd și o amplă prezenare a istoriografiei problemei.

Punctul central al primei părți îl constituie de fapt discuția ipotezei lui C. A. Stoide, potrivit căreia prima domnie a lui Vlad Țepeș ar fi durat din 1447 pînă în 1450, Vladislav fiind în acești ani un simplu pretendent la domnie², autorul conchizînd că opinia despre o domnie scurtă — probabil prin octombrie-noiembrie 1448 —, obținută cu concurs otoman, e mai puțin vulnerabilă decît mai sus amintita ipoteză.

Capitolele consacrate domniei a doua (1456—1462) tratează sistematic principalele aspecte de politică internă și externă a lui Țepeș. Marele efort de consolidare a autorității domnești, relațiile cu Moldova, Transilvania și Ungaria, cele cu Imperiul otoman încheiate prin războiul din 1462 formează obiectul unei minuțioase — pînă la exemplar — anchete.

Subliniind că „prin centralizarea puterii se înțelege întărirea autorității centrale, nu apariția acestei autorități” (p. 39, nota 2), autorul izbutește, în ciuda dificultăților create de puținătatea și obscuritatea surselor, să reconstituie acele măsuri care l-au făcut pe cronicarul bizantin Chalcocondil să afirme că „omul acesta a prefăcut cu totul organizația Daciei” (*Expuneri istorice*, trad. V. Grecu, p. 282). Acțiunile domnului român destinate să stăvilească, dacă nu să curme, practicile — specifice anarhiei feudale — ale marii boierimi sînt comparate în chip fericit cu politica contemporanului francez al voievo-

¹ Dintre foarte numeroasele articole, o sublimare se cuvine abordării inedite, din punctul de vedere al studiului mentalităților colective, întreprinse de Al. Dușu, *Principe român și personalitate europeană*, în „Luceafărul” XIX (1976) nr. 49, p. 7—8.

² C. Stoide, *Contribuții la studiul istoriei Țării Românești între anii 1447—1450*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie A. D. Xenopol”, X (1973), p. 163—181.

dului regele Ludovic al XI-lea, așa cum se desprinde ea din cercetările lui B. A. Pocquet du Haut-Jussé și P. M. Kendall (p. 46—47): domnul nu se mai voia primul boier al țării, ci un monarh atotputernic. Pline de interes sînt constatările și concluziile autorului în ceea ce privește politica economică și socială a voievodului: măsurile „protecționiste” în favoarea neguțătorilor autohtoni, înființarea iarmaroacelor de graniță, poziția domnului față de diversele clase și categorii sociale (cu deosebire interesantă ni se pare explicația dată de autor în privința măsurilor lui Vlad față de săraci, ele înscriindu-se în viziunea medievală, care îi asimila cu răufăcătorii, numărîndu-i printre elementele nocive ale societății).

Se pare că presupunerea lui N. Stoicescu, după care „Vlad Țepeș nu a bătut monedă, în vremea sa utilizîndu-se mai departe monedele emise de Vladislav al II-lea” (p. 50) va trebui însă revizuită. Studiind o monedă pe al cărei revers figurează o stea cu șase raze și o coadă, O. Iliescu, cunoscutul numismat, pune în legătură acest neobișnuit simbol — în heraldica Țării Românești — cu cometele din anii 1456—1457, deci de la începutul domniei lui Vlad Țepeș, și li atribuie acestui domn emiterea monedei neidentificate pînă acum. Concluzia lui este că „Vlad Țepeș a bătut într-adevăr monedă, și anume una mărunță, destinată schimbului de toate zilele”³.

În paginile consacrate politicii externe a lui Vlad Țepeș, marele conflict care l-a opus pe voievodul Țării Românești cuceritorului Constantinopolului se bucură de cea mai amplă tratare. Spațiul întins acordat acestui episod al domniei lui Vlad Țepeș este pe deplin îndreptățit: pe de o parte, este vorba de cel mai însemnat moment al celor trei domnii ale lui, pe de alta sîrșitul acestui război rămîne obiect de controversă: biruință pentru unii⁴, eșec pentru alții⁵. La capătul unei examinări critice a izvoarelor, autorul conchide că „Vlad Țepeș a ieșit victorios și că sultanul a fost silit să părăsească Țara Românească fără să fi reușit să-și realizeze țelul, acela de a supune țara și de a-l înlocui pe

Țepeș” (p. 119)⁶. Capitolul următor, *Căderea lui Vlad Țepeș* lămurește aparentul paradox între biruința militară a domnului și înfrîngerea lui politică. Vlad reprezenta un program de luptă antiotomană care reclama o extraordinară încordare a tuturor forțelor țării și la care marea boierime nu mai era dispusă să colaboreze. Radu cel Frumos făgăduia o politică de conciliere cu Poarta și de moderație în interior. Printr-o aparent bizară dialectică — dar al cărei sens se dezvăluie unei analize pătrunzătoare — tocmai victoria lui Vlad Țepeș consolida în fața boierimii poziția fratelui său: înfrînt, Mehmed al II-lea era obligat să recunoască statutul de autonomie al Țării Românești; favoritul său aducea Țării Românești prin pace, ceea ce Vlad nu putea obține decît prin război, atît timp cît el se încadra în politica de cruciade țirzie. Autorul conchide cu dreptate că „Anul 1462 înseamnă, așadar, recunoașterea dominației otomane asupra Țării Românești” și că această recunoaștere s-a făcut „foarte probabil pe baza unei înțelegeri, pe care turcii învinși au trebuit să o accepte” (p. 124). Textul — recent introdus în istoriografia noastră — al umanistului italian, aflat în slujba curții regale polone, Filippo Buonaccorsi-Callimachus relevă însemnătatea luptei lui Vlad Țepeș: „Și totuși acei dintre ei care se numesc Bessarabi (e vorba de locuitorii Țării Românești — n.n.) nu numai au rezistat timp foarte îndelungat cu forțe atît de mici împotriva întregii puteri a turcilor, dar foarte adesea chiar i-au atacat, înainte de a-l pierde, din pricina luptelor interne crîncene, pe acel mare comandant și domn al lor, Vladislav Dracula, de care fiind lipsiți, de mirare că nu au succombat pe dată cu totul. Mult timp după aceasta, au ajuns la supunere, astfel totuși înclt și-au păstrat toate așezămintele lor, averea pînă și libertatea”⁷, (sublinierea noastră — F.C.). Este un text capital a cărui analiză nu trebuie să lipsească nici de la analiza împrejurărilor recunoașterii dominației otomane (p. 124), nici a capitulațiilor (p. 219) și, în sîrșit, nici a sîrșitului viteazului domn (p. 169—173). Autorul îl semnalează însă la capitolul consacrat *Faimii lui Vlad Țepeș* (p. 197), care cuprinde și o excelentă trecere în revistă critică a atît de numeroaselor interpretări și ipoteze în legătură cu litera-

³ O. Iliescu, *Taina unei monede*, în „Lucrașul” nr. citat, p. 7.

⁴ Barbu T. Cămpina, *Victoria oștii lui Țepeș asupra sultanului Mehmed al II-lea* (Cu prilejul împlinirii a 500 de ani), în „Studii” XV (1962), nr. 3, p. 533—555.

⁵ Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. II, București, 1976, p. 148.

⁶ Cf. și Ștefan Andreescu, *Vlad Țepeș (Dracula). Între legendă și adevăr istoric*, București, 1976, p. 123; pentru autor, „acest rezultat militar nedecis” al campaniei din 1462 „îmbracă imaginea unui mare succes”.

⁷ Ș. Papacostea, *Politica externă a Moldovei în timpul lui Ștefan cel Mare: puncte de reper*, în „Revista de istorie”, t. 28 (1975), nr. 1, p. 16.

tura secolului al XV-lea consacrată domnului român.

În lumina investigației lui N. Stoicescu, Vlad Țepeș apare ca o mare personalitate politică și militară, promotorul unei politici coerente, urmărind cu metodele și în spiritul epocii sale întărirea autorității domnești și apărarea neatrănării țării lui prin practicarea, cînd s-a ajuns la confruntarea militară, a unui adevărat război popular.

În măsura în care termenii ca „exhaustiv” sau „definitiv” sînt îngaduiți în aprecierea unei cercetări istorice, ei trebuie îndată folosiți în legătură cu cartea lui N. Stoicescu: toate mărluriile cunoscute și toate lucrările predecesorilor au fost valorificate; alt timp cît alte izvoare nu vor fi descoperite, analiza autorului rămîne, în problemele fundamentale — sau în cele mai multe din ele — definitivă.

Iriște, cum s-a putut vedea și în rîndurile de mai sus, pe alocuri rămîne o margine de perfecționare: ne gîndim în primul rînd la încadrarea momentului Vlad Țepeș în contextul istoriei europene. Paralelele făcute de autor (Ludovic al XI-lea), bogatele referiri la acțiunea factorilor externi care au creat cadrul în care s-a desfășurat lupta anti otomană a lui Vlad Țepeș contribuie în mare

măsură la împlinirea acestui deziderat. Crede-mă însă că, în această privință, este loc pentru mai mult. Am sugera pentru ediția destinată străinătății, care nu trebuie să lipsească în nici un chip un capitol introductiv consacrat situației internaționale: nu pentru a urma un tipar obișnuit, ci pentru a dezvălui sensul și raporturile cauzale, a căror motivație profundă nu apare decît prin raportarea la cadrul european. La mijlocul secolului al XV-lea, un adevărat „puzzle” diplomatic unește Tirgoviște, Suceava, Buda, Roma, Veneția, Cracovia și Constantinopolul. Am avut uneori impresia, citind lucrarea, că autorul desprinde din acest joc „piesa” românească pe care o examinează amănunțit, dar „uită” să o reazeze la locul ei pentru a da imaginea de ansamblu. Un capitol introductiv ca cel sugerat mai sus ar înlătura această impresie, dacă firește nu sîntem noi cei care ne înșelăm.

Amplă în documentare, profundă în analiză, armonioasă în construcție și clară în expunere, cartea lui N. Stoicescu intrunește toate însușirile unei lucrări științifice de prestigiu.

Florin Constantiniu

Documenta Romaniae Historica, A. Moldova, vol. I (1384—1448), București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1975, 607 p.*

Volumul de documente, primul în ordine cronologică din colecția de documente interne medievale românești, seria Moldova, pe care îl înfațșeaza colectivul de la Iași Constantin Cîlhodaru, Ion Caproșu și Leon Șimanschi, avînd drept colaboratori pe Georgeta Ignat și Nistor Ciocan are semnificația unui eveniment de seamă în viața noastră științifică. De bună seamă majoritatea documentelor incluse în volum erau cunoscute: nu au trecut decît 23 de ani de la apariția primului tom din *Documente privind istoria României, veacul XIV, XV, A. Moldova (1384—1445)*, în care traduceri lor fuseseră tipărite prin grija colectivului secției de istorie medie a fostului Institut de istorie și filologie din Iași al Academiei. Deosebirea sta mai ales în efortul atingerii unui înalt deziderat — publicarea conformă normelor științifice actuale conținutul totodată tradiția înaltașilor Ioan Bogdan și Mihai Costăchescu. În chip firește noua ediție a documentelor Moldovei înainte

de Ștefan cel Mare este închinată savantului profesor de la Liceul Național din Iași.

În elegantul format în quarto al colecției, lucrarea cuprinde o prefață deslușitoare a criteriilor și modului de alcătuire și publicare a materialului, o listă de prescurtări, bibliografia și abrevierile, precum și rezumatul documentelor în limbile română și franceză (p. VII—LV). Apoi sînt publicate în forma originală și cu traduceri anexale 290 documente autentice și 10 falsuri, redactate sau păstrate în limbile slavă, română, germană, polonă, latină. Un bogat indice de nume și altul de materii, listele de concordanță a documentelor publicate anterior sub alte date (p. 519—524), a documentelor anulate (p. 524), a celor eliminate din volum (p. 524—525), sau din colecție (p. 525), lista cuvintelor slave din traduceri și rezumatele românești (p. 526) precum și a celor slave scrise prescurtat (p. 526—528) ușurează folosirea volumului. Cele peste 70 de fotocopii ce încheie lucrarea (p. 529—601) deși calitativ superioare celor din vechea colecție a Academiei sînt totuși doar parțial lizibile și deci greu utilizabile.

Din punctul de vedere al documentelor cuprinse, editorii au năzuit să depășească

* Referirile din text indică numai documentul și pagina volumului, în trimiterile din subsol el este notat prin abrevierea DRH. A. I.

nivelul vechii colecții: 130 de acte sînt publicate după forme mai bune; 6 (doc. 169, 231, 271 — slave; doc. 247 traducere românească; doc 153, 193—rezumate) erau pînă acum inedite. La acestea se adaugă numeroasele originale slave, traduceri germane tipărite acum pentru intîia dată — fapt datorat și metodei adoptate, deosebită de a colecției anterioare. Este de notat că majoritatea documentelor inedite se aflau în depozitele Bibliotecii Academiei Republicii Socialiste România, ceea ce nu scade însă cu nimic meritul colectivului ieșean. În dorința unui lucru cit mai temeinic au fost investigate și citeva fonduri de documente din străinătate: Polonia (Varșovia, Cracovia aici Biblioteca Czartoryski) și U.R.S.S. (Moscova, Kiev), rămînd pentru viitor sarcina verificării documentelor aflate în Turcia, Grecia, Franța.

Printre roadele acestor investigații arhivistice se află și documentul inedit 231, care suscită însă o discuție privit în raport cu altul, databil între 1432 și 1442, eliminat din colecție ca extern (p. 525). Primul document, nr. 231, este actul de zălogire a domeniului Volhovăț, de către Ilic, fostul voievod al Moldovei, lui Didrih Bucački, starostele Podoliei, pînă la achitarea unui împrumut de 500 zloți tătărești (p. 325—327); documentul este dat la 22 mai 1443 la Buceaci în Podolia. Spre deosebire de acesta, actul eliminat din colecție, dat de același Ilic voievod la Suceava între 1432 și 1442, se referă la condițiile angajării ca mercenari a unor lituanieni¹, deci crearea unei cete ostășești încadrată sistemului militar al țării. Între cele două acte cred că este greu de decis cert caracterul intern sau extern, numai cit, publicarea celui de la Buceaci aici, va impune pe viitor publicarea în colecție a tuturor documentelor emanînd de la domni în exil cuprinzătoare de referiri la realități românești.

Un merit deosebit al noii publicații de documente rezidă în tratarea atentă, diplomatică și paleografică², a fiecărui document. Descrierile arheografice și bibliografice, amplele comentarii și justificări a emendațiilor și a interpretărilor pentru care au optat editorii înlesnesc utilizarea sursei. În sfîrșit un efort notabil s-a întreprins în direcția identificărilor de onomastice și toponime³, pornindu-se

de la temeiul pus de Mihai Costăchescu⁴ și de la Indicele numelor de locuri din Moldova alcătuit de profesorul Alexandru Gonța.

Cu ani în urmă în fața bogăției de informații a acestor documente Mihai Costăchescu, prinul lor editor, remarcase: „Acolo unde alții nu văd decît un terfelog de piele scrisă, cu rîndurile șterse de vechime, mie îmi apare vedenia unei lumi întregi, cu oameni aprigi, minajii de nevoile zilelor de atunci”⁵. Această lume este cu atît mai clar redată de opera de înaltă ținută științifică a colectivului ieșean. O lectură de istorie militară a acesteia poate evidenția și stabili, cred, sub un unghi de vedere special, valoarea izvoarelor diplomatice interne ce ne sînt oferite.

Principala substructură a organizării militare a Moldovei — oastea (военка) este menționată în două documente (nr. 249, 273). Primul din 1 august 1444, Suceava, este întărirea veniturilor satului Balasînăuți mănăstirii de la Horodnic care primea totodată și dreptul de judecată asupra locuitorilor. Satul era scutit de dările și slujbele domnești între care participarea la oaste (ни на военку си) и колан да не ходи ку) ⁶. Cel de-al doilea document din 22 august 1447, Suceava, reprezintă o întărire a veniturilor și a dreptului de judecată al mănăstirii Neamț asupra a 17 sate și 2 iezere, scutite de dări și slujbe către domnie „și să nu plătească acești oameni nici o slujbă a noastră și nici o muncă să nu ne plătească, în afară de oaste, cînd domnia mea va merge cu viața sa” (колан г'оспод'ство лии поидет'т'а' свои' љ жит'ов'н'я) ⁷. Pasajul relevat de mai multe ori și recent de Nicolae Stoicescu în legătură cu instituția oastei celei mari⁸, ar fi poate de comparat și cu obligațiile militare similare ale satelor inaramureșene consemnate ulterior de Miron Costin⁹. Oricum cele două documente nu

lui Chiprian cu moară pe Bic (doc. 47) și un Deteleu pe pirlul Cula — Orhei (doc. 157). Nu văd legătura între satul Andreiaș (doc. 256) și Șindrilari (Indice de nume, p. 435) aflat la peste 5 km depărtare; de altminteri Andreiaș se află astăzi în județul Vrancea, odinioară era în Slam-Rimnic, în Țara Românească I ⁴ Mihai Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. II, Iași, 1932, p. 823—945, precum și discuțiile de geografie istorică de la fiecare document.

⁵ *Ibidem*, vol. I, p. V.

⁶ *DRII*, A, I, p. 352; cf. Nicolae Stoicescu, *Oastea cea mare în Țara Românească și Moldova (secolele XIV—XVI)*, în *Oastea cea mare*, I Edit. militară, /București/, 1972, p. 40 și n. 36.

⁷ *DRII*, A, I, p. 387.

⁸ Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 41 și n. 37.

⁹ Miron Costin, *Opere*, ediția P. P. Panaitescu, /București/, 1958, p. 229.

¹ *Documente privind istoria României*, veacul XIV, XV. A. Moldova, vol. I (1384—1475), /București/, 1954, p. 109.

² Totuși nehotărîrea privind grafia trectinei, v. *DRH*, A, I, p. 387, 392—393, 394.

³ Ar mai fi încă de verificat unde se aflau prisăcile lui Chiprian și a lui Detelea (doc. 139); textul documentului nu implică neapărat localizarea pe Milcov: există o poiană a

pot fi înglobate la Indicele de materii sub aceeași rubrică „sate mănăstirești scutite de a merge la oaste”¹⁰. În privința alcătuirii oștirii un act de la Ilie voievod, din 2 ianuarie 1432, Gura Cracăului (doc. 106), menționează steagul (сѣракъ), — în cazul de față de Tutova — al cărui „comandant” avea drept de judecată asupra satelor ce țineau de acesta¹¹. Dar steagul nu poate fi socotit o „unitate militară”¹² ci un corp de oaste: bazele teritoriale de „recrutare” inegale, existente atunci, nu puteau da „contingente” egale, uniforme.

Dintre categoriile sociale cu atribuții ostășești mai bine precizate sînt amintiți într-un număr de documente viteji (doc. 2, 5, 9, 11, — Ionaș viteazul; 10, 11, 70 — Dragoș viteazul; 18 — Tamaș viteazul), al căror rol militar însemnat în perioada anterioară pare să se fi preschimbât într-un rang nobiliar (boieresc)¹³. Doi alți termeni curtean și hotnog (doc. 67; 148, 279—286, 288—290) folosite de fapt ca toponimice și onomastice, nu par să indice în realitate, după izvoarele disponibile, categorii sau funcții militare¹⁴. Rangurile de portar și spătar sînt în schimb ample documentate; doar printr-un singur act (nr. 228 din 4 mai 1443) cel de șetrar, probabil doar mai tirziu cu rolul militar știut. Sînt incerte și posibilitățile de categorisire ostășească a vlnătorilor, unul, Gherman, fiind amintit ca dependent de domeniul de la Volhovăț în 1443¹⁵.

Documentele conțin de asemenea unele referiri la obligațiile militare ale locuitorilor satelor, aferente celei principale de participare la oaste: podvoadele, mersul la jold sau la posadă. Este semnificativ conținutul actului de întărire din 5 aprilie 1448, al lui Petru voievod pentru prisăcile și satele mănăstirilor Pobrata, scutindu-le de dări și slujbe domnești: „la posadă și la jold pe Nistru acești oameni să nu meargă” (оъ псадѣ и на жолд на дѣтѣхъ не поѣхѣ тотѣхъ людеи да не ходѣатѣхъ)¹⁶. Trebuie să se facă aici apropierea de ates-

tările datoriei de strajă a satelor de pe Chivejdi, afluentul Bistriței, sau de lângă Hirlău (doc. 41, 187). Apariția joldunarului (doc. 249) ar putea însemna și convertirea obligației amintite într-un impozit și existența unei funcții militare speciale. Este interesantă folosirea verbului *грозити* (a prăda, a jefui) pentru a desemna perceperea de contribuții de către dregătorii domnești¹⁷, se reflectă aici o anumită concepție și un stadiu al dezvoltării administrației de stat.

O seamă de informații documentare lămuresc mai bine substructurile materiale ale organizării militare a Moldovei de la sfîrșitul secolului al XVI-lea și din prima jumătate a celui următor. Mențiunile despre fortificațiile permanente, cetățile, provoacă totuși unele nedumeriri, de ordin cronologic de pildă. Astfel dacă la începutul anului 1392 mai soseau încă la Cracovia scrisori de la Petru voievod¹⁸, iar la 30 martie ale aceluiași an Roman voievod dădea primul său act din cetatea sa — omonimă poate doar în timp —, înseamnă fie că aceasta exista dinainte ca apanaj al său, fie că s-a construit într-un timp foarte scurt¹⁹.

Unele sate — de la vîrtecul lui Giurgiu (doc. 169)²⁰ sau Giuleștii din jos de Hirlău (doc. 171), depindeau de cetăți (аржаотъ) sau erau în general datoare să lucreze la acestea²¹. Ideea de „hotar” al unei cetăți — termenul este atestat astfel în documentele false nr. VIII și X privitoare la Neamț și databile în cea de-a doua jumătate a secolului al XVI-lea sau la începutul celui următor²² — poate fi contrazisă, pentru perioada analizată, de dependența satului Giulești situat mai jos de Hirlău de cetatea Sucevei²³.

Dacă posadele par a fi, în răstimpul cuprins de documente, puncte de control cu caracter mai mult vamal decît militar²⁴,

¹⁷ *Ibidem*, p. 387, 388.

¹⁸ P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrîn*, București, 1944, p. 233; cf. *DRH. A*, I, p. 5.

¹⁹ Discuția la C. C. Giurescu, *Tîrguri sau orașe și cetăți moldovene*, București, 1967, p. 261—265.

²⁰ *DRH. A*, I, p. 237—238, — documentul plin acum inedit amintește locul unor foste vii ale sașilor lângă Oglinzi-Neamț, nu prea departe de cetate.

²¹ Cazuri de scutire a unor sate ascultînd de mănăstiri, *DRH. A*, I, p. 348, 352, 377, 387, 394.

²² *Ibidem*, p. 428, 432.

²³ *Ibidem*, p. 241.

²⁴ Vezi posada de pe Moldova dată cu tot venitul mănăstirii Bunavestire de pe Moldova în 1439, *Ibidem*, p. 271—272, dar și supra cea de pe Nistru cu caracter militar, desigur.

¹⁰ Cf. *DRH. A*, I, p. 515 sub cuvîntul oaste.

¹¹ *Ibidem*, p. 156—157.

¹² *Ibidem*, p. 517 sub steag.

¹³ În acest sens observațiile încă solide ale lui Ioan Bogdan, Documentul Răzenilor din 1484 și organizarea armatei moldovene în sec. XV, în „Analele Academiei Române”, *Memoriile Secțiunii Istorice*, s. II, t. XXX, 1907—1908, p. 403.

¹⁴ Cf. Nicolae Stoicescu, *Curleni și slujitorii*, /București/, p. 16—18.

¹⁵ *DRH. A*, I, p. 326. Săbierul semnalat în indice (p. 516) la documentul 218 nu l-am găsit acolo.

¹⁶ *Ibidem*, doc. 277, p. 394, 395.

semnificația „prisăcilor” este mai complexă. Lucrul se datorește, ca și în cazul posadelor, mai multelor înțelesuri ale termenului paleoslav folosit: *пашка*; *пашник*, tradus de Franz Miklosich prin latinescul *alvearium*³⁵ (sg. stup; pl. albine, prisacă, stupină). Dar din sensurile verbului *посыпати* (a răsturna, a năru, a sfărâma a zdrobi, a nimici³⁶ // a tăia a scoate din rădăcină³⁷) mai rezultă și înțelesul de loc defrișat, de întăritură din copaci prăbușiți³⁸, cu echivalentul latin *indago*³⁹. În secolul al XVI-lea limba românească a Psaltirei Scheiene folosea verbul a preseca, adică a tăia copacii⁴⁰, ulterior și a secuii⁴¹, iar Letopisețul Țării Moldovei al lui Grigore Ureche scoțea necesară precizarea „prisacă cu stupi”⁴². Trebuie menționat însă că termenul propriu unei exploatare melifere era stupină (slav *стѣпина*, *пчелина*, *пчеларство*⁴³) iar forma *пашка* *пашник* este nefolosită în diploma contemporană internă a Țării Românești⁴⁴. Se impune astfel concluzia că sub numeroasele pomeniri (27)⁴⁵ de prisăci ale primului volum de documente interne din Moldova trebuie înțelese rezultatele acțiunilor de defrișare și îngrădire, de colonizare internă. Dintre bunurile mobile ale unei economii agricole, stupii, a căror pierdere era ireparabilă, trebuiau evident puși în primul rând la adăpost. Dar și oamenii: astfel la 10 mai 1439, Ștefan voievod dăruiește din Vaslui mănăstirii din Poiană „o

prisacă la Botne, anume prisaca de la Visoca, ca să-și așeze albinele la această prisacă și oamenii din satele lor” (*҃ако да поотавѣтъ свонѣ<т> пчолы оу тоу пашци и людѣ шт<т>нѣ <т> сѣлѣ*)⁴⁶. Retrospectiv, prisaca trebuie să fi fost și în Moldova, în preajma descălecării o fortificație semipermanentă, a cărei amintire stăruie poate în povestea predosloviei letopisețului moldovenesc despre prisaca lui Ețco, găsită de Dragoș la venirea sa din Maramureș⁴⁷; termenul și-a restrâns accepțiunea cu trecerea timpului, pierzind caracterul inițial.

Citeva alte elemente de organizare teritorial-statală prezintă totodată și importanță militară. Dintre acestea ocoalele atrag în chip preocupăntor atenția. De fapt însă pînă către ultimul pătrar al secolului al XV-lea există o singură mențiune internă expresă a termenului de *ocol* (*окол*), descifrată de editori în actul din 30 martie 1392 al lui Roman voievod⁴⁸. Dar ulterior ocolul pare a se prezenta și diplomatic și instituțional căci în 1435 este pomenit sub denumirea de *коаствѣ*⁴⁹. Dacă adoptăm definiția ocolului propusă de regretatul istoric focșănean Aurel V. Sava — „ocolul este totalitatea moșilor satelor domnești, grupate în jurul unei curți domnești, oriunde s-ar afla o asemenea curte domnească, în țîrg, în cetate sau într-un sat oarecare”⁴⁰, atunci se impun unele rețușări ale rezumatelor, documentelor și la indici. Ar fi de pildă de inclus ocolul satului Coțmanii-Mari al doamnei Anastasia, soacra lui Alexandru cel Bun (doc. 35 din 6 iulie 1413). Apoi comparînd actul de danie al lui Alexandru pentru fosta sa soție Ringaila, în versiunile sale slavă și latină (doc. 48 din 13 decembrie 1421) cu zălogirea curții de la Volhovăț lui Didrih Buceațki (doc. 231 din 22 mai 1443), rezultă că avem de a face în primul document cu două ocoale, unul al țîrgului Siret și altul al

³⁵ Fr. Miklosich, *Lexicon Palaeoslovenico-graeco-latinum*, Vindobonae, 1862, p. 558.

³⁶ *Dictionary trilingue hoc est Dictionum Slavonicarum Graecarum & Latinarum thesaurus*, f. 1., f. a., litera II, p. 27.

³⁷ Fr. Miklosich, *op. cit.*, p. 642.

³⁸ H. Tiktin, *Rumänisch-Deutsches Wörterbuch*, vol. II, Bukarest, 1912, p. 1261.

³⁹ G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor*, vol. XI, *Cronica pictată de la Viena*, București, 1937, p. 55, 175.

⁴⁰ Al. Rosetti, *Limba română în secolul al XVI-lea*, București, 1932, p. 143.

⁴¹ Grigore Ureche Vornicul și Simion Dascălul, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediție C. C. Giurescu, Craiova, 1934, p. 52.

⁴² *Ibidem*, p. 11.

⁴³ Henri Stahl și Damian P. Bogdan, *Manual de paleografie slavo-română*, București, 1936, p. 178.

⁴⁴ *Documenta Romaniae Historica, B. Țara Românească*, vol. I (1247—1500), întocmit de P. P. Panaitescu și Damaschin Mioc, București, 1966, Indice.

⁴⁵ Din registul documentului 278 (*DRH. A, I, p. XXXVI*) a fost omisă prisaca de la Rădăuți; documentul 175 (*Ibidem*, p. 245—248) inclus la Indicele de materii la prisacă nu o amintește.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 275; deoarece doc. 98 din 10 aprilie /1430—1431/ nu este doveditor fiind o copie din 1804 după traducerea de la 1780 a unui act de la Alexandru cel Bun, *Ibidem*, p. 145—146.

⁴⁷ Grigore Ureche Vornicul și Simion Dascălul, *op. cit.*, p. 11.

⁴⁸ *DRH. A, I, p. 3*; Mihai Costăchescu, *op. cit.*, p. 8 — omite.

⁴⁹ Cf. C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 141, n. 5, dar la 16 septembrie 1408 este amintită o valoste care poate fi mai degrabă a țîrgului Roman decât a vadului de pe rîul Moldova (*DRH. A, I, p. 33, 518* — sub voloste).

⁴⁰ Aurel V. Sava, *Țîrgul în vechea organizare administrativă a Moldovei*, 1948, apud Henri H. Stahl, *Studii de sociologie istorică*, București, 1972, p. 193.

curții de la Volhovăț⁴¹, concluzie posibilă și prin situația de pe teren⁴².

Discuția pe marginea definirii ocoalelor conduce și spre aceea despre frontiere, menționate cu termenul slav *граница*. În documentele din 1445 și 1446 de la Ștefan voievod (doc. 254 și 260)⁴³. Trebuie remarcată înțelegerea medievală a ideii de frontieră ca hotarul ultim al satelor dependente direct sau mediat de domn. Desigur este cuprinsă aici și acceptiunea feudală a unei autorități în hotarele țării provenite din transformarea în spirit regală a dreptului seniorului asupra domeniului său. Dar oricum și mai presus de aceasta, există la domnii țării dintre Carpați și Nistru, alături de titlul de singur stăpînitor, autocrator⁴⁴, acela de domn al Moldovlahiei⁴⁵. Este dovada anterioară celebrei formule a lui Ștefan cel Mare despre cealaltă Valahie (Țara Românească) — a conștiinței apartenenței la una și aceeași

Valahie Mare, romanitatea carpato-danubiano-pontică, incluzînd țări deosebite prin așezarea geografică dar nu prin esență.

Documentele publicate reconstituie astfel și din punctul de vedere al istoriei militare o lume. Fiecare act este un izvor de cercetare — importanța toponimelor pentru investigațiile de arheologie antică⁴⁶ sau medievală⁴⁷, pentru studiul fortificațiilor⁴⁸ sau satelor dispărute, nu mai trebuie să fie subliniată aici.

Instrumentul de lucru perfecționat creat de colectivul de medievști de la Iași va fi o călăuză prețioasă a istoricului și a arheologului dar și a lingvistului, o temelie de nădejde pentru redactarea noului tratat de istorie a poporului român.

Sergiu Iosipescu

ONDREJ R. HALAGA, *Košice Balt. Vyroba a obchod v styku Východoslovenských miest s Pruskom (1275—1526)*, Košice, 1975, 331 p.

Istoria economiei evului mediu european s-a îmbogățit de curînd cu o nouă lucrare în limba slovacă sub semnătura istoricului slovac Ondrej R. Halaga. Autorul, cunoscut specialiștilor prin numeroasele sale publicații în acest domeniu (de ex. în *Hansische Geschichtsblätter* ș.a.) supune investigației, în cartea care constituie obiectul prezentării de față, producția și comerțul în legăturile orașelor din Slovacia răsăriteană cu Prusia în perioada 1275—1526. Problema interesează direct pe istoricii țărilor de pe ambii versanți ai Carpaților occidentali și prin importanța ei atinge zone largi din Europa centrală, răsăriteană, inclusiv țările române, regiunea Balticii, a Mării Nordului. Lucrarea este rezultatul cercetării unui imens material

de arhivă — atît din Slovacia (în primul rînd Košice), cît și din Ungaria, Polonia, R.D.G., R.F.G., Italia, România, țările baltice — și a unei riguroase exegeze a informațiilor depistate. Documentarea, erudiția, metodologia, orizontul larg și înaltul nivel științific al lucrării cît și al studiilor premergătoare au fost deja apreciate de recenzenți atît din Cehoslovacia (R. Marsina, L. Rendoš)

⁴¹ DRH. A, I, p. 69—72, mai ales versiunea latină, p. 71.

⁴² DRH. A, I, p. 326 : extinderea ocolului înglobînd sau doar spre Sucevița (H sau k).

⁴³ Funcția joldului și a posadei pe Nistru poate fi tocmai de apărare a graniței, vezi doc. 278 din 5 aprilie 1448.

⁴⁴ DRH. A, I, p. 3, 4, 5, la Indicele de materie este de adăugat sub autocrat doc. 3. Ar fi util de studiat concepția succesiunii la tron relevată de formularea clauzei prohibitive a documentelor, uneori excluzînd posibilitatea schimbării dinastiei.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 59, 73, 109, 139, 147, 150 75, 298, 311.

⁴⁶ Ar mai fi de căutat și drumul indicat de geograful din Ravenna între Tyras (Cetea Albă) și Porolissum (Moigrad) — cf. Vasile Pârvan, *Dacia*, ediția a patra, București, 1967, p. 213 — care netrecînd Carpații pe la Angustia (Brețcu) trebuie să fi străbătut Moldova de la sud-est către nord-vest.

⁴⁷ Indicele de materie omite însă „valorile” amintite în hotărnicii (DRH. A, I, p. 31, 58 sau și șanț și val. *Ibidem*, p. 98). Curtea de la Horlăceni — în locul Hirlăului — a Margaretei doamna (*Ibidem*, p. 1) rămîne poate de identificat și pe teren.

⁴⁸ Toponimele atrăgătoare „Horodiște” au însă largi posibilități de interpretare cronologică, plină la verificarea în teren ele nu pot servi drept bază unor teorii privind sistemele de fortificații sau însăși esența feudalismului românesc, cu sau fără castele ale boierilor. Cetățuia semnalată la indice la doc. 267 se află de fapt la doc. 269.

cît și din alte țări (R. H. Bantreer, M. P. Lesnikov, Henryk Samsonowicz, Marian Malowist ș.a.).

Monografia a fost concepută în patru părți: primele trei, cuprinzînd tratarea propriu-zisă a problematicii, bibliografie, hărți, scheme, rezumat în rusa și germană sînt publicate în volumul de față, cea de a patra parte (documente — multe inedite — indici) constituie obiectul unui volum separat în curs de apariție.

De la bun început, în cercetarea legăturilor comerciale ale regatului ungar cu cel polon, O. R. Halaga constată un avans al istoriografiei polone față de cea ungară, care mai înainte studiasă doar legăturile cu Cracovia, și doar mai recent cercetează probleme ale comerțului pornind de la sfîrșitul secolului al XV-lea. Astfel obiectul de studiu enunțat mai sus al prezentei monografii răspunde unei nevoi mai vechi în istoriografia problemei.

Prusia ajunsese la sfîrșitul secolului XII și începutul sec. al XIII-lea unul din punctele nodale ale comerțului între Apus și Răsărit, domeniu relativ respectat al orașelor prusiene în cadrul Hansel fiind negoțul cu Polonia, Ungaria, Rusia haliciană, Lituania, Silezia. În aceeași perioadă Slovacia răsăriteană a fost racordată la căile comerciale internaționale spre Prusia, Baltica și a ajuns o poartă de intrare a negoțului ungar în legăturile sale economice cu Europa apuseană, iar capitala regiunii, Košice (în lat. Cassovia) o adevărată metropolă comercială a aceluiași regat ungar.

Geneza acestor stări de lucruri (premise, cauze interne și externe) se află expusă în prima parte a monografiei, mai ales în capitolele „Premisele racordării regiunii (a Slovaciei răsăritene) la comerțul la mare distanță” și „Începuturile comerțului între regatul ungar și Prusia”.

Drept premise sînt invocate:

1. Baza de materii prime (mai ales mine-reuri — cupru, argint, aur, fier — lemne, faună) de care dispunea Slovacia răsăriteană. Acestora li se alătură, aflate în tranzit, produsele de vinătoare, agricole, păstorești provenind din Transistia și Transilvania.

2. Etapa slavă a mineritului și metalurgiei din Slovacia răsăriteană (plină în sec. XIII). În veacurile IX—XII metalurgia și meșteșugurile de aici erau practicate la un nivel superior regiunilor Transdanubiei, a celor polone și ruse înconjurătoare, lucru dovedit de ample cercetări arheologice și în sprijinul cărora se citează nu fără folos și terminologia metalurgică din limba maghiară de origine slavă (p. 51—52). Producția depășea nevoile interne și surplusul era exportat atît în nord (Polonia) cît și spre sud (Ungaria). Minerii și metalurgiștii erau organizați în obști, ulterior ei au fost aserviți.

3. Dezvoltarea metalurgiei și a comerțului cu metale și după încorporarea regiunii de către regalitatea ungară (proces destul de îndelungat, care a durat din prima jumătate a sec. XI pînă la mijlocul sec. XIII, cînd administrația regatului ungar a atins creștele Carpaților (p. 54—55). Această încorporare nu a produs vreo ruptură în producția de metale; concomitent în regiunile miniere au fost colonizați italieni, germani, cehi ș.a. Aceștia au adus inovații juridice (*libertas hospitum*) și nu tehnice cum se crede îndeobște și anume libertatea de întreprindere și vînzare în regia proprie a meșteșugarilor din orașe, desăvîrșind descompunerea obștilor de meșteșugari și a meșteșugarilor aserviți. Abia toate acestea au creat condiții pentru introducerea ulterioară a noutăților tehnice (p. 57—58).

Anii 1270—1280 constituie ani de cotitură atît în evoluția economică a Slovaciei răsăritene cît și a întregii Europe. Examinînd cauzele interne O. R. Halaga constată că în Slovacia răsăriteană se desfășoară în acești ani un intens proces de fortificare și de transformare a tirgurilor de drept cutumiar în așa-zise tirguri libere (*forum liberum*), proces foarte strîns legat de modernizări și transformări pozitive în industria și economia minieră. În consecință se constată un avînt al producției miniere și metalurgice urmat de creșterea vertiginoasă a exportului de metale pe rurile Poprad și Dunajec, afluenți ai Vistulei spre Baltica. Cu alte cuvinte apare o conjunctură economică favorabilă, care va antrena curînd și producția agricolă, creîndu-se astfel o piață mai largă în regiunea Tisei superioare.

Pe planul economiei europene în a doua jumătate a secolului al XIII-lea s-au produs, după cum se știe, ample transformări structurale. După invazia tătară cunoscuta cale comercială pe Nipru a fost periclitată, iar traseul legăturilor comerciale între Marea Neagră și Marea Baltică și hinterlandurile lor se va muta mai spre apus. După 1270 a scăzut considerabil importanța tirgurilor din Champagne, rolul lor de intermediar în comerțul european fiind preluat mai ales de orașele hăneșeatice care desfac producția textilă a Flandrei în regiunea Mării Baltice în schimbul materiilor prime și a produselor de masă ale Europei centrale și răsăritene. Un rol deosebit revine în acest comerț orașelor Prusiei medievale, aflată în plină expansiune, cît și transportului fluvial pe Vistula — ale cărei guri sînt controlate din 1308 de teutoni — și afluenții ei (Bug în teritoriile ruse, Poprad, Dunajec în Slovacia răsăriteană). Creșterea importanței acestor căi comerciale se petrece concomitent cu transferarea centrului de greutate al transportului la distanță de pe căi continentale pe cele maritime, mult mai rentabile (Medit-

rană — Ocean — Marea Nordului — Baltică). În același context al cauzelor externe, istoricul slovac mai menționează mutarea centrului s'atului polon din Polonia Mare în Polonia Mică (reg. Cracovia).

Pină la jumătatea sec. al XIII-lea legăturile comerciale ale regatului ungar se realizează în principal prin două „porți”. Prima, „poarta moravă” asigura comerțul (mai ales importul de produse textile) cu Europa apuseană, atît cu țările cisrenane cît și cu cele transrenane și inițial cu Nordul, continund o arteră comercială vie din primul mileniu. Cca de a doua „Porta Rusciae” permitea pe la Mukačevo și pe valea râurilor Stryja și Latorica mai ales importul de piei, cai din ținuturi rusc, cît și de mărfuri orientale, bizantine, italiene din coloniile pontice. În urma transformărilor structurale din economia europeană cît și a celor din Slovacia răsăriteană, expuse și unele și altele mai sus, se produce o deplasare a orientării preponderente a ținuturilor din Slovacia răsăriteană, din direcția antic carpatică (est-vest) pe direcția transcarpatică (nord-sud).

Drept dovadă a creșterii importanței căii comerciale din Carpați pe linia Vistulei, a exportului și tranzitului de mărfuri din și prin această regiune stau și privilegiile comerciale de la sfîrșitul sec. XIII și începutul sec. XIV. Pentru comerțul Slovaciei răsăritene cu Polonia și regiunea Baltică, dar și cu ținuturile rusc, de importanță decisivă este dreptul de depozit general al orașului Koșice, conferit în 1290, care continuă dreptul cutumiar de popas pe etape al negustorilor în centrul provinciei antetisene de graniță. Privilegiul nu s-a păstrat, însă din această perioadă, Cassovia este oraș, este „civitas murata”, are scutiri de schimb anual al monedelor și autonomie ecleziastică. Autorul conchide că angevinii nu au înălțurat scutirile monetare pentru străini, înfîrșind astfel pe istoricul maghiar B. Hóman. Dreptul de depozit al Cassoviei găsește incediat ecou în acordarea de privilegiu orașelor Podolnec (1292), Cracovia (1306) și Levoča (1320—1330); primul și ultimul în Slovacia răsăriteană. Slovacia răsăriteană era racordată la căile comerțului internațional și prin alte orașe, filiale ale tricesimei cassoviene: astfel pe calca spre Sącz în Polonia (Cracovia, Prusia, Wrocław) se aflau orașele Levoča, Kežmarok, Stará Lubovňa (în germ. Lublau, vezi Tratatul de la L. în 1412), pe calea spre Zmigród (Sandomierz, Toruń sau ținuturile ruse) se aflau Bardejov (g. Bartfeld) și Stropkov iar pe drumul spre San și Nistru se afla Humenné.

Orașul Koșice era în domeniul comerțului un partener aproape egal cu Cracovia, căci avea atît în Polonia, cît și în ținuturile ruse și pe „drumul tătaresc” garanții de privilegiu și avantaje egale cu cele ale Cracovici. În jurul

anilor 90 ai secolului al XIV-lea la Koșice se găsesc consemnați „negustori nu numai din Cracovia și celelalte orașe ale Poloniei și Rusiei (sud-vestice) dar și din Țara Românească, Transilvania, Serbia, Austria, Italia, Flandra, Germania superioară, Luzacia, Silezia, Moravia și Boemia și bineînțeles din Prusia” (p. 118). Cassovia, ca și celelalte orașe din Slovacia răsăriteană au găzduit de nenumărate ori — și nu întimplător — mai ales sub Sigismund de Luxemburg întîlnirile acestuia cu diverși suverani ai Europei.

Transportul mărfurilor — ce trebuiau prevăzute cu semne de proprietate ale negustorilor (producătorilor) și cu cele ale controlorilor de la vămi, studiate de autor în monografic — se efectau pe apă și pe uscat (vezi cap. „Premisele tehnice ale comerțului la distanță”). Transportul fluvial (plute, bărci), răspîndit din vechime, utilizat mai ales în cazul mărfurilor grele și ieftine, era cel mai rentabil. Izvoarelor scrise li se alătură cele lingvistice toponimice — Plavčë, Plavnica; Lad Lod(z)any (de la lod = vas, barcă) și în maghiară Ladány (v. Tiszaladány, Püspökladány etc.) și terminologia tehnică de origine slavă în maghiară (p. 104—110).

Transportul pe uscat (cai, căruțe) presupunea existența unor drumuri, întreținerea și securitatea lor. „Poarta Rusiei”, inițial singura intrare transcarpatică în regatul ungar, tănuită și păzită a fost înlocuită cu drumuri regale, cu drumuri ce duceau de la cetate la cetate, ulterior de la oraș la oraș, la început pe crestele munților, ulterior prin locuri mai joase. O. R. Halaga studiază diferite tipuri de vehicule (grele, ușoare) utilizate în comerțul local sau la distanță. Trebuie precizat că *maža* cuvînt desemnînd în regatul ungar un tip de căruță mare și atestat de autor nu numai în slovacă, maghiară ci și în sîrbocroată și ucraineană (cu sensuri diferite) este cunoscut și limbii române: în evul mediu *maja* însemna căruță de transportat pește, sau o unitate de măsură (regional și azi 50 sau 100 kg. vezi de ex. doc. slavon al lui Vladislav voievod din 1374 unde este vorba de o măjă de ccară).

Partea a doua — miezul monografiei — este consacrată perioadei înfloririi comerțului dintre regatul ungar și Prusia în sec. XIV și XV. Începe cu studiul „Libertății drumurilor și ținuturilor în politica ungaro-polono-prusacă în sec. XIV și XV”. Ambițiile monopoliste ale Cracovici (drept de depozit din 1306) marchează o bună parte a relațiilor economice cu diferite alte orașe (de ex. Koșice, drept de depozit din 1290). Astfel Cracovia pizmua legăturile directe ale orașelor Toruń și Wrocław cu ținuturile ruse meridionale și stringerea legăturilor directe cu Prusia ale Cassoviei și ale altor orașe din Slovacia răsă-

rîteană și din Polonia de sud. Împotriva opiniei apriorice, că dreptul de depozit al Cracoviei împiedica cu desăvîrșire pe negustorii din regatul ungar să practice comerț cu Prusia, istoricul slovac a adunat un bogat material faptic. La ambițiile monopoliste ale Cracoviei se replica prin contramăsură, care în cazul orașelor din Slovacia răsăriteană și a celor sud-polone se realizau deseori prin ocolirea ei, prin Bardejov-Žmigród-Sandomierz sau prin Mukačevo-Sandomierz, sau cum a fost cazul în anii 1360—1367, cînd izbucnise un adevărat „război rece” între Cracovia și Košice, prin valea râului Oder. Rațiunii de ordin economic sau politic determinau în general admiterea reciprocă a excepțiilor în cazul Casoviei și Cracoviei.

Cum este îndeobște cunoscut, comerțul și privilegiile care-l fixau se aflau în foarte strînsă legătură cu evenimentele politice, în cazul de față cu jocul politic al celor trei state angajate în negoț: Prusia teutonă, regatul polon, ulterior polono-lituanian și regatul ungar, care mai ales în timpul lui Sigismund de Luxemburg sprijinea pe teutoni în conflictul acestora cu uniunea polono-lituaniană. Pentru repercusiunile lor deosebite în domeniul comerțului între Carpații occidentali și Prusia prin Polonia trebuie reținute două evenimente politice. Primul este victoria polono-lituaniană de la Grünwald asupra teutonilor în 1410, cu urmări negative în general pentru negoțul Prusiei, reducerea comerțului acesteia cu Polonia și regatul ungar, transferarea definitivă a centrului de greutate al acestui comerț de la Toruń la Gdańsk și declanșarea procesului de preluare a rolului comercial al Prusiei de către Polonia. Abia prin pacea de la Nieszawa din 1424 s-a reinnoit tranzitul prusac prin Polonia (p. 155—156). Cel de-al doilea eveniment, considerat punct de reper în cronologizarea problemei este încorporarea Prusiei apusene de către regatul polon în 1454, fapt prin care la gurile Vistulei s-a creat o nouă situație politică. Regele polon Cazimir al IV-lea a asigurat orașelor prusiene libertatea și securitatea legăturilor comerciale cu regatele polon și ungar. Prosperitatea acestui reinnoit comerț însă nu a durat mult, căci la sfîrșitul secolului XV se constată o continuă descreștere a legăturilor directe dintre orașele Slovaciei răsăritene și Prusia, aspect ce va fi explicat mai jos.

Cel de-al doilea capitol al părții centrale a monografiei este dedicat producției (studiului proceselor tehnologice) și exportului de metale, printre care locul de frunte îl ocupa cuprul. Cuprul provenind din regatul ungar este cunoscut deja în anii 70 ai sec. XIII în Flandra, ulterior izvoarele îl atestă la Rîga, Reval, Dorpat în Novgorod etc. În cel de-al

treilea sfert al secolului al XIV-lea cuprul constituia $1/4-1/3$ din valoarea exportului peste mare al orașului Toruń. Merită să fie reținute cîteva concluzii noi ale autorului în această problemă.

— importanța europeană a producției și exportului de cupru și argint din Slovacia înainte de monopolizarea acestora de familia Fugger (deci mai ales în sec. XIII—XV).

— nu se poate vorbi de existența unui monopol al negustorilor hanseatici în exportul cuprului din Slovacia în Flandra; la început acesta era dominat de negustorii din regatul ungar, ulterior au pătruns și cei din Polonia și Prusia; exista deci și un comerț de cupru intermediar între Carpați și Prusia (p. 178—179).

— concluzia deja cunoscută privind locul de frunte în Europa a mineritului și metalurgiei din regatul ungar trebuie precizată, că în sec. XIV—XV producția de metale revenea în primul rînd Slovaciei răsăritene, iar la sfîrșitul sec. XV și începutul lui XVI Slovaciei centrale, anume ținutului Banská Bystrica.

Exportul de aur și argint din regatul ungar capătă importanță mai ales în urma periclitării importului de aur african în Europa după instaurarea controlului turc asupra căilor comerțului levantin la jumătatea secolului al XIV-lea. În acest sens este de ajuns să amintim că plața și monedele poloneze depindeau de importul de argint din regatul ungar (p. 210), iar aurul și argintul erau exportate ca atare sau sub forma obiectelor de artă prin Prusia în Anglia și în cnezatele ruse. Exportul metalelor prețioase era însă supus controlului regalității. Limitele cronologice ale exportului de fier și oțel spre nord și vest în Prusia, Anglia, Livonia, cnezatele ruse) sînt lărgite de studiile lui O. R. Halaga la un secol (cca. 1360 — cca 1460). Pătrunderea fierului din Slovacia răsăriteană pe piața mondială este condiționată de cererea ridicată a acestui metal și a diferitelor lui sorturi și scăderea producției în Anglia și Franța, a exportului de fier basc în Anglia și Franța la sfîrșitul sec. XIV. Se răstoarnă opinia răspîndită privind dominația și monopolul fierului suedez în regiunea baltică: în izvoarele engleze importul de fier din Suedia este urmat imediat de cel provenind din regatul ungar.

Metalele exportate (mai ales argintul) erau însoțite de mărfuri complementare ca piei, blănuri, ceară, studiate în capitolul al treilea al părții centrale a monografiei. Se atestă exportul blănurilor și pieilor în Prusia, Lübeck, Flandra, Anglia și, începînd din secolul al XIV-lea, și un intens tranzit al acestora din cnezatele ruse limitrofe, din Transilvania, Moldova și Țara Românească, concentrate de dreptul de depozit general al Casso-

viei și prin legăturile intense ale orașului Bardejov cu Transilvania și dreptul lui de depozit pentru mărfurile ruse. Este un lucru cunoscut că o parte a pieilor și blănurilor „polone” și „ungare” proveneau din țările române (p. 230). La ceara de producție locală destinată exportului se adăuga cea de altă proveniență, inclusiv din Transilvania, Țara Românească (ex. 1395, respectiv 1464, p. 234—235). Sînt cunoscute în Europa răsăriteană cîteva centre importante ale comerțului cu ceară: Lublin, Liov, Sibiu, Brașov înzestrate cu privilegii speciale în această privință.

Exportul cailor și vitelor (în sec. XIV prin Sačz și Bardejov spre nord) avea parte de un regim similar de control și interdicție din partea regalității ungare ca și exportul metalelor prețioase. Spre Košice însă se îndreptau în tranzit și cirezi de vite (boi) importate de către români, armeni, tătari (sec. XVI, p. 237), iar de la sfîrșitul secolului XV cirezile provenind din Halici și Balcani erau îndreptate mai mult spre Apus.

În cazul produselor alimentare predomina comerțul cu pește. Se exporta pește sărat (lucru atestat încă în sec. XIII) se importau heringi, care de obicei împreună cu produsele textile ajungeau și pe piețele transtisiene și transilvane (de ex. în 1502, 1504, p. 240). De la sfîrșitul secolului XV se înregistrează o puternică scădere a exportului de pește.

În încheierea părții a doua se tratează importul și exportul produselor meșteșugărești. În izvoarele medievale importul în Europa centrală însemna cu precădere import de produse textile apusene, efectuat după sec. XIII în primul rînd prin Prusia. Produselor textile din Flandra, Anglia etc. li se adăugau cele din Italia și cele orientale, desfăcute pe tot cuprinsul regatului ungar (p. 234 sq.). O. R. Halaga demonstrează capacitatea de cumpărare a locuitorilor regatului ungar în sec. XIII—XIV și rolul activ al negustorilor din Slovacia răsăriteană. La sfîrșitul secolului XIV și începutul sec. XV aceștia nu numai cumpărau și desfăceau mărfuri obținute prin Prusia, dar și aduceau în Prusia produse cumpărate în ținuturile ruse, pe „drumul tătăresc” (Kamenec Podol'skij, orașele pontice) pe piețele din Oradea, Buda etc. (p. 244).

Autorul publică totodată în monografie rezultatele descoperirilor sale privind producția textilă de export din localitățile est-slovice Košice, Bardejov, Levoča, Presov ș.a. produse atestate în jurul anului 1373 în Prusia (postavuri scumpe produse după modelul celor flamande), în exportul Prusiei în ținuturile ruse, în Ucraina (1524, Kamenec Podol'skij). Cererea sporită de pînzeturi mai

ieftine în Occident încuraja acest export prin Nordul prosper pînă la transformările structurale de la sfîrșitul sec. XV. Ulterior producția textilă din Slovacia răsăriteană va fi orientată cu preponderență spre sud-vest, iar o parte, împreună cu produsele textile importate, va găsi piețe de desfacere în Transtisia, Transilvania, Moldova, Ucraina (p. 261).

Partea a treia a monografiei, intitulată „Spre monopol și comerț intermediar” este consacrată perioadei de stagnare și decădere a comerțului transcarpatic la sfîrșitul sec. XV și începutul secolului XVI. Istoricul slovac clarifică transformările structurale din comerțul european și provincial, anume schimbarea orientării legăturilor comerciale, la originea căreia se identifică o serie de factori ca: instaurarea dominației turcești în Marea Neagră, descoperirile geografice, decăderea legăturilor la mare distanță ale Hansei în urma războiului ei cu Danemarca, lichidarea contorului novgorodean al Hansei (1494), decăderea Prusiei, a drumurilor „cracoviene”, monopolul internațional al marilor corporații comerciale. Pe plan local se menționează scăderea producției miniere, afirmarea tot mai puternică atît în transportul pe Vistula cît și în tot comerțul a negustoriei și mai ales a nobilimii polone. În consecință negustorii din Slovacia răsăriteană pierd teren și interesul pentru acest comerț. În noua împărțire a sferelor comerțului scade importanța legăturii Košice-Cracovia-Toruń în favoarea celei între Vilnius-Poznań, Lublin-Gdańsk. Funcția Liovului de intermediar între Est și Vest este preluată de Wrocław și Viena, iar precizarea dreptului de depozit al Vienei la sfîrșitul secolului XV transferă schimbul de mărfuri între Apus și regatul ungar de la Košice la Viena. Cu cîteva decenii înainte de Mohács proponderența intereselor comerciale ale Cassoviei capătă o nouă orientare spre sud și mai ales vest. Decăderea comerțului nordic al Cassoviei atrage declinul economic al fostei metropole comerciale a regatului Ungariei.

În urma schimbărilor radicale din Europa la sfîrșitul sec. XV și începutul secolului XVI, pătrunderea „marelui capital” atît în producție (mai ales în extracția minieră, care devine tot mai costisitoare) cît și în comerț — unde a avut rol hotărîtor în transformarea structurii acestuia — era inevitabilă. La 15 noiembrie 1494 extracția metalelor (mai ales cupru) din Slovacia centrală a trecut sub controlul monopolului Thurzo-Fugger. În curînd cuprul provenind din Slovacia a inundat tradiționalele piețe de desfacere a cuprului în Germania. Comerțul la mare distanță a devenit monopolul deținătorilor marelui capital, celorlalți negustori rămînîndu-le doar comerțul intermediar. Istoricul slovac apreciază că, din punct de vedere al evoluției

istorice, rolul „monopolurilor internaționale” a fost în această perioadă în esență progresist.

Având în vedere importanța economică a orașului Košice și a celorlalte orașe din Slovacia răsăriteană și a amplelor lor legături comerciale, inclusiv cu țările române, apare justificată pentru cercetarea istorică românească necesitatea unor mai susținute pros-

pectări în arhivele orașelor din Slovacia răsăriteană. Apariția celui de al doilea volum al monografiei, conținând documente, după cum anunță autorul, multe inedite, este așadar așteptată cu deplin interes.

Ján Sýkora

SIDNEY ASTER, *Les origines de la seconde guerre mondiale*, Traduit de l'anglais par Claude Yelnick, Hachette Littérature, Évreux, 1974, 434 p.

Cel de-al doilea război mondial, cu întregul complex de evenimente care l-a precedat, a preocupat și continuă încă să suscite atenția a numeroși istorici de formații diferite care au analizat ansamblul faptic al anilor 1938—1945 sub aspecte din cele mai variate. Printre aceștia se situează și Sidney Aster, istoric canadian *. Beneficiar al legii votate de Parlamentul britanic în 1967 prin care termenul de păstrare a secretului documentelor de stat se reducea de la 50 la 30 de ani, deci, deveneau accesibile de la 1 ianuarie 1970, Sidney Aster reușește să ofere cititorilor pasionați, ca și specialiștilor, o lucrare interesantă și valoroasă prin datele noi pe care le introduce în circuitul istoriografic, printr-o nouă manieră de interpretare a acelei perioade fierbinți din preajma izbucnirii celei mai mari conflagrații din istoria omenirii.

Cartea pe care o semnează caută să determine originile și cauzele celui de al doilea război mondial. În acest scop el ne propune o călătorie pornind din cabinetul ministrului de externe britanic prin toată Europa, dar mai cu seamă în acele regiuni în care interesele engleze erau majore.

Incursiunea lui Sidney Aster începe în ziua de 15 martie 1939 data invadării și desființării Cehoslovaciei ca stat și se încheie la 3 septembrie același an. Între aceste date extreme se desfășoară acțiunea volumului pe care ni-l oferă istoricul de peste Ocean; o acțiune palpitantă, plină de suspense, în care adversarii căutau să-și ghicească reciproc mișcările, îndreptându-se, în mod fatal, spre confruntarea armată. Folosind un stil simplu, „curat”, îmbinând cu măiestrie materialul oferit de documentele deschise cercetării — emanate de Foreign Office — cu memoriile,

* Pentru unele date privind activitatea și preocupările sale vezi „Magazin istoric” nr. 10, 1975. Este prezentată și o traducere parțială a capitolului III intitulat „Viorel Virgil Tilea”, din lucrarea istoricului canadian.

însemnările și interview-urile luate unor oameni ce au reprezentat în acele vremuri turburi factori de decizie guvernamentală, autorul cercetează și analizează cu minuțiozitate evenimentele importante petrecute în răstimpul a mai puțin de șase luni cu implicații directe asupra omenirii.

Ne este prezentată poziția Cabinetului britanic în martie 1939 când mașina de război nazistă a sfărâmat brutal un stat a cărui singură „greșeală” a fost aceea de a se învecina cu Germania hitleristă. În acele momente când era vizibil că Germania — chiar un reprezentant de marcă al conciliatorismului, Halifax sesiza — „nu ține cont de opinia mondială și caută să creeze o situație care să-i permită să domine prin forță Europa și, dacă e posibil, lumea” (p. 33), guvernul englez se mărginește să înainteze o simplă notă de protest prin care informa pe germani că „Marea Britanie consideră acțiunea lor ilegală” (p. 35), contrară angajamentului luat la München.

Trecerea în revistă continuă cu încercarea de descifrare a „afacerii Tilea”, cu relevarea tabloului extrem de viu și schimbător al raportului de forțe european, a calendarului diplomatic, a tuturor tatonărilor și contactelor la diferite nivele și cu diferiți parteneri, toate propunându-și de fapt aceeași finalitate: încheierea unei alianțe politico-militare capabilă să se opună și să reziste Axel. Ne sînt prezentate convorbirile anglo-franco-sovietice din martie-august 1939 care aveau ca scop încheierea unui tratat de asistență mutuală, precum și concluziile autorului privind cauzele eșecului acestor întâlniri. Pe tot parcursul lucrării Sidney Aster urmărește mecanismul luării deciziilor, factorii și natura lor care au influențat forurile competente și au obligat în final guvernul britanic să declare război Germaniei.

Ultimile pagini ale cărții schițează ecourile actului din 3 septembrie.

După lectura volumului, o primă întrebare se ridică asupra motivelor ce l-au deter-

minat pe autor să se oprească în cercetarea sa asupra acestei perioade. În fond, Sidney Aster încearcă să destrame imaginea ce a fost creată de întreaga istoriografie britanică și străină, că guvernul Chamberlain a fost singurul vinovat de situația internațională a Angliei începând cu a doua jumătate a anului 1938, de pierderea unei poziții pe eșichierul politicii mondiale, de dezastrale din primii ani de război. Este de fapt și punctul nodal al lucrării, în edificarea căruia el aduce toate argumentele: de la afirmația directă „războiul nu devenise inevitabil decât la 15 martie 1939” (p. 12) — până la aluzia fină referitoare la faptul că nimeni altul decât Neville Chamberlain a fost promotorul modificării strategiei militare, fapt ce decurge din însăși schimbarea opțiunilor politice ale Cabinetului începând cu 15 martie 1939. Dacă până în mijzul diplomației engleze era de a nu angaja țara într-o regiune în care nu era direct interesată, de la această dată factorii de răspundere realizează că numai încercând Germania hitleristă cu un cordon de state dornice în bararea nazismului și revizionismului pot să asigure în continuare existența Imperiului britanic.

Sidney Aster se străduiește să avanseze poteza că 15 martie 1939 reprezintă începutul unui drum nou în istoria Angliei.

În esență, ideea centrală este că politica de „liniștire”, acel *appeasement* în numele căruia fuseseră sacrificate două națiuni, murise odată cu cucerirea Cehoslovaciei. Sidney Aster nu este categoric când avansează ipoteza unui război izbucnit brusc, din niște cauze imediate — „eventualitatea conflictului cu Germania nazistă își găsisse deja izvorul în evenimentele anterioare [...] în opoziția tendințelor politice” /p. 12/ — dar întreaga sa construcție are ca scop să demonstreze că însuși Chamberlain a fost cel ce a pregătit Anglia pentru război. Dorința primului ministru era să obțină un răgaz necesar țării sale și celorlalți aliați, pe care spera să-i aibă, să se poată pregăti să facă față telurilor expansioniste ale lui Hitler.

În susținerea tezei sale istoricul canadian aduce un nou argument; este vorba de „afacerea Tilea”, determinantă, după părerea lui, în deșeptarea cercurilor guvernamentale britanice la realitate, în prezentarea la adevărata valoare a ceea ce înseamnă pericolul nazist nu numai pentru statele imediat amenințate de Germania hitleristă, ci pentru întreaga lume.

Asupra episodului Viorel Virgil Tilea ne vom opri mai mult, întrucât istoriografia occidentală s-a preocupat mult de demersurile făcute de ministrul român la Londra, ecurile pe care le-au trezit ele în șahul membrilor Cabinetului, precum și urmările di-

recte ce le-au avut asupra politicii engleze* în același timp, acțiunea desfășurată de Tilea se înscrie pe coordonata majoră a politicii externe desfășurată în acea perioadă de factorii de răspundere de la București de salvare a independenței țării în fața pericolului transformării statului în anexă economică și militară a Reichului hitlerist.

Ce semnificații a avut pentru România întreprinderea ministrului ei în capitala britanică? Nu există astăzi nici o îndoială că în acel climat de nesiguranță politică cînd în Europa Germania se erija în postura de arbitru și hotăra pe bază de dictat și forță soarta națiunilor, activitatea lui Tilea la Londra, a vizat, folosind mijloace specifice diplomatice, obținerea sprijinului britanic pentru a întări poziția și rezistența României.

În martie 1939, cucerirea Cehoslovaciei, presiunile politice și economice exercitate de Germania la București, înăsprirea relațiilor româno-ungare, atacurile revizioniste la adresa României, toate au dus la izolarea țării pe plan internațional. În acest context responsabilii politicii române au încercat să utilizeze toate mijloacele care să le permită menținerea suveranității statului. Și singura cale considerată posibilă de cei ce răspundeau de destinele României era apelul la puterile occidentale. Cu acest mandat a fost însărcinat Viorel Virgil Tilea. Misiunea lui nu se reducea doar la semnalarea amenințării ce reprezenta dorința de hegemonie a Germaniei nu numai pentru România și sud-estul Europei, ci pentru întregul continent. Trimisul român trebuia să facă toate demersurile pentru a interesa efectiv Marea Britanie în această zonă pe care Cabinetul Chamberlain o lăsase deliberat, după München, la marginea preocupărilor sale. Intuind această renunțare voluntară făcută de Foreign Office la sugestia celui ce ocupa la acea dată reședința din Downing Street 10, în scopul împărțării pericolului războiului de granițele imperiului, cercurile guvernamentale românești erau decise să facă cîți mai mulți pași pe drumul concesiilor economice către Londra, acțiune prin care sperau angajarea majoră a

* În istoriografia din țara noastră mai mulți specialiști s-au aplecat asupra activității diplomatului român din martie 1939, sesizînd importanța și caracterul special al misiunii Tilea; vezi Al. Gh. Savu, *Dictatura regală*, București, Editura Politică, 1970, 487 p.; Viorica Moisuc, *Diplomația României și problema apărării suveranității și independenței naționale în perioada martie 1938—mai 1940*, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1971, 324 p.

ei în acest spațiu în care convergeau interesele mai multor puteri.

În dorința lui de a oferi istoriografia un „nou” Chamberlain, Sidney Aster nu a remarcat îndepărtarea Angliei de sud-estul european, începută chiar mai înainte de momentul München, toată argumentația conduce la concluzia că abia după 15 martie 1939 Marea Britanie realizează importanța acestei regiuni pentru însăși existența ei.

În această conjunctură, dublată și de presiunile directe germane exprimate cu prilejul convorbirilor economice ce se desfășurau la București, se produce acțiunea lui Tîlea. Sidney Aster prezintă coordonatele pe care s’-a desfășurat diplomația externă britanică pînă în momentul intrării în scena politică a ministrului român care își ia postul în primire la 1 februarie 1939. El surprinde cu precizie — și aceasta este o altă noutate a lucrării — factorii ce au determinat Imperiul britanic să relanse cursa contra cronometru pentru Balcani; constată că însărcinatul cu afaceri române la Londra prin informațiile aduse și demersurile făcute la Ministerul de Externe, „provocase o revoluție în politica externă britanică (...) reușise să zdruncine un guvern care, de la Conferința de la München, se deinteresase practic de Europa de est și care părea decis orbește să caute o înțelegere cu Germania hitleristă” (p. 70).

Pentru a răspunde la întrebarea cum de a fost posibil ca România să influențeze o reorientare a poziției Angliei, precum și o reordonare a unei stări de spirit existente la majoritatea membrilor Cabinetului, autorul sondează în două direcții: una economică și cealaltă politică, determinată în concepția lui, iar în final își transpune concluziile în plan militar.

Acțiunea lui V.V. Tîlea nu a fost declanșată, așa cum s-ar părea, imediat după ce diplomatul român a cunoscut pretențiile economice și politice pe care reprezentanții Reichului le-au înaintat guvernului de la București în negocierile din martie 1939. Tîlea a devansat presiunile germane. Scurt timp după prezentarea sa la Londra (fiind investit cu un larg mandat de către Carol II) a și luat contact cu șefii finanței engleze, cu responsabilii politicii externe, dar spiritul de auto-liniștire al aceluia ce „oferisera lumii pacea” în septembrie 1938 l-a împiedicat pe diplomatul român să obțină deocamdată vreun succes. Dealtfel, o recunoaște și Sidney Aster: „Iarna anului 1938-1939 nu reprezenta un moment bine ales pentru a cere Londrei să extindă influența sa politică și economică în sud-estul Europei. Guvernul britanic, deși numai intermitent și deși Hitler n-a contribuit cu nimic, rămînea împregnat de acel spirit de conciliere care fusese numit „spiritul Münchenului” (p. 72).

„Încăpățînat” Tîlea care și-a abordat inișiunea cu metodele „unui om de afaceri, nu ale unui diplomat” (acest lucru fiind după autor una din cauzele reușitei finale) nu renunța în întreprinderea sa de a determina modificarea poziției Marii Britanii față de România. În întrevederile pe care le are cu diferiți politicieni el aduce din ce în ce mai des în discuții leit-motivul că țara sa este supusă la o „viguroasă presiune politică și economică din partea Germaniei”. În această situație Londra trebuie să se decidă cît mai rapid și să treacă la „acordarea de investiții României și asistență fără de care ea ar deveni un monopol economic german” (p. 73).

Faptele tremură fără ca diplomatul român să poată anunța Bucureștii de reușita acțiunii sale. În așteptarea unui răspuns clar Tîlea ia legătura și cu reprezentanții altor state acreditați la Londra.

Referindu-se la acea perioadă de așteptare din luna februarie, V.V. Tîlea se destăinuie treizeci de ani mai târziu: „A negocia cu responsabilii britanici în februarie 1939 era ca și cînd ai fi jucat tenis singur. Eu am reușit să le trimit mingea de mai multe ori, dar ei nu mi-au înapoiat o niciodată” (p. 72). Era o consemnare a imobilismului ce caracteriza cercurile guvernamentale engleze la acea dată și de care s-a izbit în dese rânduri. Era necesară o lovitură de forță care să trezească din amorțeală Cabinetul de la Londra. Și acea lovitură a venit: la 15 martie trupele Wehrmachtului au năvălit în Cehoslovacia. Această acțiune militară a constituit după Sidney Aster, răspunsul parțial al întrebării referitoare la cauzele ce au determinat restructurarea politicii externe britanice și, implicit, succesul parțial al misiunii lui Tîlea. În acele zile de deusolare, de răsturnare a unor valori, a unei întregi construcții menite după părerea celor care dirijau politica externă britanică dacă nu să-l înlăture cu desăvîșire, cel puțin să îndepărteze războiul de frontierele imperiului, apare ministrul român cu informații complete și edificatoare asupra țelurilor expansioniste ale Germaniei hitleriste: Reichul nu se va opri aici: el, Tîlea, deține date precise asupra următoarei mișcări a adversarilor. După Cehoslovacia, România. Și diplomatul român supralicitează: după ce vor obține petrolul, grîul și aurul românesc, după ce va disloca în acest spațiu o forță capabilă să supravegheze strălătorile și să influențeze deciziile guvernelor de la Atena și Ankara și după ce își va institui controlul asupra Mediteranei orientale, Wehrmachtul va declanșa atacul asupra Europei de vest. Or, singura șansă de supraviețuire în cadrele existente, a Imperiului britanic era de a nu permite infiltrarea germanilor în

tura secolului al XV-lea consacrată domnului român.

În lumina investigației lui N. Stoicescu, Vlad Țepeș apare ca o mare personalitate politică și militară, promotorul unei politici coerente, urmărind cu metodele și în spiritul epocii sale întărirea autorității domnești și apararea nealiniării țării lui prin practicarea, cind s a ajuns la confruntarea militară, a unui adevărat război popular.

În masura în care termenii ca „exhaustiv” sau „definitiv” sînt îngăduiți în aprecierea unei cercetări istorice, ei trebuie îndată folosiți în legătură cu cartea lui N. Stoicescu: toate mărturiile cunoscute și toate lucrările predecesorilor au fost valorificate; atît timp cît alte izvoare nu vor fi descoperite, analiza autorului rămîne, în problemele fundamentale — sau în cele mai multe din ele — definitivă.

Firește, cum s a putut vedea și în rîndurile de mai sus, pe alocuri rămîne o margine de perfecționare: ne gîndim în primul rînd la încadrarea momentului Vlad Țepeș în conținutul istoriei europene. Paratele făcute de autor (Ludovic al XI-lea), bogatele referiri la acțiunea factorilor externi care au creat cadrul în care s a desfășurat lupta anti otomana a lui Vlad Țepeș contribuie în mare

măsură la împlinirea acestui deziderat. Creдем însă că, în această privință, este loc pentru mai mult. Am sugera pentru ediția destinată străinătății, care nu trebuie să lipsească în nici un chip un capitol introductiv consacrat situației internaționale: nu pentru a urma un tipar obișnuit, ci pentru a dezvălui sensul și raporturile cauzale, a căror motivație profundă nu apare decît prin raportarea la cadrul european. La mijlocul secolului al XV-lea, un adevărat „puzzle” diplomatic unește Tirgoviște, Suceava, Buda, Roma, Veneția, Cracovia și Constantinopolul. Am avut uneori impresia, citind lucrarea, că autorul desprinde din acest joc „piesa” românească pe care o examinează amănunțit, dar „uită” sa o reazeze la locul ei pentru a da imaginea de ansamblu. Un capitol introductiv ca cel sugerat mai sus ar înlătura această impresie, dacă firește nu sîntem noi cei care ne înșelăm.

Amplă în documentare, profundă în analiză, armonioasă în construcție și clară în expunere, cartea lui N. Stoicescu întrunește toate însușirile unei lucrări științifice de prestigiu.

Florin Constantin

Documenta Romaniae Historica, A. Moldova, vol. I (1384—1448), București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1975, 607 p.*

Volumul de documente, primul în ordine cronologică din colecția de documente interne medievale românești, seria Moldova, pe care îl înfațișează colectivul de la Iași Constantin Cihodaru, Ion Caproșu și Leon Șimanschi, avînd drept colaboratori pe Georgeta Ignat și Nistor Ciocan are semnificația unui eveniment de seamă în viața noastră științifică. De bună seamă majoritatea documentelor incluse în volum erau cunoscute: nu au trecut decît 23 de ani de la apariția primului tom din *Documente privind istoria României, veacul XIV, XV, A. Moldova (1384—1475)*, în care traducerea lor fuseseră tipărite prin grija colectivului secției de istorie medie a fostului Institut de istorie și filologie din Iași al Academiei. Deosebirea sta mai ales în efortul atingerii unui înalt deziderat — publicarea conformă normelor științifice actuale conținînd totodată tradiția înaintașilor Ioan Bogdan și Mihai Costăchescu. În chip firese noua ediție a documentelor Moldovei înainte

de Ștefan cel Mare este închinată savantului profesor de la Liceul Național din Iași.

În elegantul format în quarto al colecției, lucrarea cuprinde o prefață deslușitoare a criteriilor și modului de alcătuire și publicare a materialului, o listă de prescurtări, bibliografia și abrevierile, precum și rezumatul documentelor în limbile română și franceză (p. VII—LV). Apoi sînt publicate în forma originală și cu traduceri anexate 290 documente autentice și 10 falsuri, redactate sau păstrate în limbile slavă, română, germană, polonă, latină. Un bogat indice de nume și altul de materii, listele de concordanță a documentelor publicate anterior sub alte date (p. 519—524), a documentelor anulate (p. 524), a celor eliminate din volum (p. 524—525), sau din colecție (p. 525), lista cuvintelor slave din traduceri și rezumatele românești (p. 526) precum și a celor slave scrise prescurtat (p. 526—528) ușurează folosirea volumului. Cele peste 70 de fotocopii ce încheie lucrarea (p. 529—604) deși calitativ superioare celor din vechea colecție a Academiei sînt totuși doar parțial lizibile și deci greu utilizabile.

Din punctul de vedere al documentelor cuprinse, editorii au năzuit să depășească

* Referirile din text indică numai documentul și pagina volumului, în trimiterile din subsol el este notat prin abrevierea DRH. A. I.

nivelul vechii colecții: 130 de acte sînt publicate după forme mai bune; 6 (doc. 169, 231, 271 — slave; doc. 247 — traducere românească; doc 153, 193 — rezumate) erau pînă acum inedite. La acestea se adaugă numeroasele originale slave, traduceri germane tipărite acum pentru intîia dată — fapt datorat și metodei adoptate, deosebită de a colecției anterioare. Este de notat că majoritatea documentelor inedite se află în depozitele Bibliotecii Academiei Republicii Socialiste România, ceea ce nu scade însă cu nimic meritul colectivului ieșean. În dorința unui lucru cît mai temeinic au fost investigate și citeva fonduri de documente din străinătate: Polonia (Varșovia, Craovia aici Biblioteca Czar-toryski) și U.R.S.S. (Moscova, Kiev), rămîind pentru viitor sarcina verificării documentelor aflate în Turcia, Grecia, Franța.

Printre roadele acestor investigații arhivistice se află și documentul inedit 231, care suscită însă o discuție privit în raport cu altul, databil între 1432 și 1442, eliminat din colecție ca extern (p. 525). Primul document, nr. 231, este actul de zălogire a domeniului Volhovăț, de către Ilie, fostul voievod al Moldovei, lui Didrih Bucațki, starostele Podoliei, pînă la achitarea unui împrumut de 500 zloți tătărești (p. 325—327); documentul este dat la 22 mai 1443 la Buceaci în Podolia. Spre deosebire de acesta, actul eliminat din colecție, dat de același Ilie voievod la Suceava între 1432 și 1442, se referă la condițiile angajării ca mercenari a unor lituanieni¹, deci crearea unei cete ostășești încadrată sistemului militar al țării. Între cele două acte cred că este greu de decis cert caracterul intern sau extern, numai cît, publicarea celui de la Buceaci aici, va impune pe viitor publicarea în colecție a tuturor documentelor emanînd de la domni în exil cuprinzătoare de referiri la realități românești.

Un merit deosebit al noli publicații de documente rezidă în tratarea atentă, diplomatică și paleografică², a fiecărui document. Descrierile arheografice și bibliografice, amplele comentarii și justificări a emendațiilor și a interpretărilor pentru care au optat editorii înlesnesc utilizarea sursei. În sfîrșit un efort notabil s-a întreprins în direcția identificărilor de onomastice și toponime³, pornindu-se

de la temeinl pus de Mihai Costăchescu⁴ și de la Indicele numelor de locuri din Moldova alcătuit de profesorul Alexandru Gonța.

Cu ani în urmă în fața bogăției de informații a acestor documente Mihai Costăchescu, primul lor editor, remarcase: „Acolo unde alții nu văd decît un terfelog de piele scrisă, cu rîndurile șterse de vechime, mie îmi apare vedenia unei lumi întregi, cu oameni aprigi, minaiți de nevoile zilelor de atunci”⁵. Această lume este cu atît mai clar redată de opera de înaltă ținută științifică a colectivului ieșean. O lectură de istorie militară a acesteia poate evidenția și stabili, cred, sub un unghi de vedere special, valoarea izvoarelor diplomatice interne ce ne sînt oferite.

Principala substructură a organizării militare a Moldovei — oastea (воиска) este menționată în două documente (nr. 249, 273). Primul din 1 august 1444, Suceava, este întărirea veniturilor satului Balasinăuți mănăstirii de la Horodnic care primea totodată și dreptul de judecată asupra locuitorilor. Satul era scutit de dările și slujbele domnești între care participarea la oaste (ни на воиску<и> николи да не ходѣтъ)⁶. Cel de-al doilea document din 22 august 1447, Suceava, reprezintă o întărire a veniturilor și a dreptului de judecată al mănăstirii Neaînț asupra a 17 sate și 2 iezere, scutite de dări și slujbe către domnie „și să nu plătească acești oameni nici o slujbă a noastră și nici o muncă să nu ne plătească, în afară de oaste, cînd domnia mea va merge cu viața sa” (коли господарство ми поидетъ сьомъ ѣ житюмъ)⁷. Pasajul relevat de mai multe ori și recent de Nicolae Stoicescu în legătură cu instituția oastei celei mari⁸, ar fi poate de comparat și cu obligațiile militare similare ale satelor maramureșene consemnate ulterior de Miron Costin⁹. Oricum cele două documente nu

lui Chiprian cu moară pe Bic (doc. 47) și un Deteleu pe pirlul Cula — Orhei (doc. 157). Nu văd legătura între satul Andreiaș (doc. 256) și Șindrilari (Indice de nume, p. 435) aflat la peste 5 km depărtare; de altminteri Andreiaș se află astăzi în județul Vrancea, odinioară era în Slam-Rimnic, în Țara Românească!

⁴ Mihai Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. II, Iași, 1932, p. 823—945, precum și discuțiile de geografie istorică de la fiecare document.

⁵ *Ibidem*, vol. I, p. V.

⁶ *DRII*, A, I, p. 352; cf. Nicolae Stoicescu, *Orstea cea mare în Țara Românească și Moldova (secolele XIV—XVI)*, în *Oastea cea mare*, Edit. militară, /București/, 1972, p. 10 și n. 36.

⁷ *DRII*, A, I, p. 387.

⁸ Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 41 și n. 37.

⁹ Miron Costin, *Opere*, ediția P. P. Panaitescu, /București/, 1958, p. 229.

¹ *Documente privind istoria României*, veacul XIV, XV. A. Moldova, vol. I (1384—1475), /București/, 1954, p. 109.

² Totuși nehotărîrea privind grafia tre-tinei, v. *DRII*, A, I, p. 387, 392—393, 394.

³ Ar mai fi încă de verificat unde se aflau prisăcile lui Chiprian și a lui Detelea (doc. 139); textul documentului nu implică neapărat localizarea pe Milcov: există o poiană a

pot fi înglobate la Indicele de materii sub aceeași rubrică „sate mănăstirești scutite de a merge la oaste”¹⁰. În privința alcătuirii oștirii un act de la Ilic voievod, din 2 ianuarie 1432, Gura Cracăului (doc. 106), menționează steagul (с҃т҃а҃г҃л҃), — în cazul de față de Tutova — al cărui „comandant” avea drept de judecată asupra satelor ce țineau de acesta¹¹. Dar steagul nu poate fi socotit o „unitate militară”¹² ci un corp de oaste: bazele teritoriale de „recrutare” inegale, existente atunci, nu puteau da „contingente” egale, uniforme.

Dintre categoriile sociale cu atribuții ostășești mai bine precizate sînt amintiți într-un număr de documente vitejii (doc. 2, 5, 9, 11, — Ionaș viteazul; 10, 11, 70 — Dragoș viteazul; 18 — Tamaș viteazul), al căror rol militar însemnat în perioada anterioară pare să se fi preschimbât într-un rang nobiliar (boieresc)¹³. Doi alți termeni curtean și botnog (doc. 67; 148, 279—286, 288—290) folosite de fapt ca toponimice și onomastice, nu par să indice în realitate, după izvoarele disponibile, categorii sau funcții militare¹⁴. Rangurile de portar și spătar sînt în schimb amplu documentate; doar printr-un singur act (nr. 228 din 4 mai 1443) cel de șetrar, probabil doar mai tirziu cu rolul militar știut. Sînt incerte și posibilitățile de categorisire ostășească a vînătorilor, unul, Gherman, fiind amintit ca dependent de domeniul de la Volhovăț în 1443¹⁵.

Documentele conțin de asemenea unele referiri la obligațiile militare ale locuitorilor satelor, aferente celei principale de participare la oaste: podvoadele, mersul la jold sau la posadă. Este semnificativ conținutul actului de întărire din 5 aprilie 1448, al lui Petru voievod pentru prisăcile și satele mănăstirii Pobrata, scutindu-le de dări și slujbe domnești: „la posadă și la jold pe Nistru acești oameni să nu meargă” (о҃б҃ п҃са҃д҃а҃ н҃ на҃ ж҃ол҃д҃а҃ на҃д҃а҃н҃а҃ и҃стор҃е҃ тот҃ы҃ лю҃д҃а҃м҃ да҃ не҃ хо҃д҃а҃т҃л҃а҃)¹⁶. Trebuie să se facă aici apropierea de ates-

tările datoriei de strajă a satelor de pe Chivejdi, afluentul Bistriței, sau de lângă Hirlău (doc. 41, 187). Apariția joldunarului (doc. 249) ar putea însemna și convertirea obligației amintite într-un impozit și existența unei funcții militare speciale. Este interesantă folosirea verbului р҃раб҃ит҃л҃а҃ (a prăda, a jefui) pentru a desemna perceperea de contribuții de către dregătorii domnești¹⁷, se reflectă aici o anumită concepție și un stadiu al dezvoltării administrației de stat.

O seamă de informații documentare lămuresc mai bine substructurile materiale ale organizării militare a Moldovei de la sfîrșitul secolului al XVI-lea și din prima jumătate a celui următor. Mențiunile despre fortificațiile permanente, cetățile, provoacă totuși unele nedumeriri, de ordin cronologic de pildă. Astfel dacă la începutul anului 1392 mai soseau încă la Cracovia scrisori de la Petru voievod¹⁸, iar la 30 martie ale aceluiași an Roman voievod dădea primul său act din cetatea sa — omonimă poate doar întâmplător —, înseamnă fie că aceasta exista dinainte ca apanaj al său, fie că s-a construit într-un timp foarte scurt¹⁹.

Unele sate — de la vărătecul lui Giurgiu (doc. 169)²⁰ sau Giuleștii din Jos de Hirlău (doc. 171), depindeau de cetăți (д҃р҃жа҃т҃л҃а҃) sau erau în general datoare să lucreze la acestea²¹. Ideea de „hotar” al unei cetăți — termenul este atestat astfel în documentele false nr. VIII și X privitoare la Neamț și databile în cea de-a doua jumătate a secolului al XVI-lea sau la începutul celui următor²² — poate fi contrazisă, pentru perioada analizată, de dependența satului Giulești situat mai jos de Hirlău de cetatea Sucevei²³.

Dacă posedele par a fi, în răstimpul cuprins de documente, puncte de control cu caracter mai mult vamal decît militar²⁴,

¹⁷ *Ibidem*, p. 387, 388.

¹⁸ P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrîn*, București, 1944, p. 233; cf. *DRH. A*, I, p. 5.

¹⁹ Discuția la C. C. Giurescu, *Tîrguri sau orașe și cetăți moldovene*, București, 1967, p. 261—265.

²⁰ *DRH. A*, I, p. 237—238, — documentul pînă acum inedit amintește locul unor foste vii ale sașilor lângă Oglinzi-Neamț, nu prea departe de cetate.

²¹ Cazuri de scutire a unor sate ascultînd de mănăstiri, *DRH. A*, I, p. 348, 352, 377, 387, 394.

²² *Ibidem*, p. 428, 432.

²³ *Ibidem*, p. 241.

²⁴ Vezi posada de pe Moldova dată cu tot venitul mănăstirii Bunavestire de pe Moldova în 1439, *Ibidem*, p. 271—272, dar și supra cea de pe Nistru cu caracter militar, *ibidem*.

¹⁰ Cf. *DRH. A*, I, p. 515 sub cuvîntul oaste.

¹¹ *Ibidem*, p. 156—157.

¹² *Ibidem*, p. 517 sub steag.

¹³ În acest sens observațiile încă solide ale lui Ioan Bogdan, Documentul Răzenilor din 1484 și organizarea armatei moldovene în sec. XV, în „Analele Academiei Române”, *Memoriile Secțiunii Istorice*, s. II, t. XXX, 1907—1908, p. 403.

¹⁴ Cf. Nicolae Stoicescu, *Curtent și slujitori*, /București/, p. 16—18.

¹⁵ *DRH. A*, I, p. 326. Săbierul semnalat în indice (p. 516) la documentul 218 nu l-am găsit acolo.

¹⁶ *Ibidem*, doc. 277, p. 394, 395.

semnificația „prisăcilor” este mai complexă. Lucrul se datorește, ca și în cazul posadelor, mai multelor înțelesuri ale termenului paleoslav folosit: *пльсѣка*; *пльсѣка*, tradus de Franz Miklosich prin latinescul *alvearium*²⁶ (sg. *stup*; pl. *albine*, prisacă, stupină). Dar din sensurile verbului *пльсѣкати* (a răsturna, a năru, a sfărâma a zdrobi, a nimici²⁶ // a tăia a scoate din rădăcină²⁷) mai rezultă și înțelesul de loc defrișat, de întăritură din copaci prăbușiți²⁸, cu echivalentul latin *indago*²⁹. În secolul al XVI-lea limba românească a Psaltirei Scheiene folosea verbul a preseca, adică a tăia copacii³⁰, ulterior și a secuii³¹, iar Letopisețul Țării Moldovei al lui Grigore Ureche scotea necesară precizarea „prisacă cu stupi”³². Trebuie menționat însă că termenul propriu unei exploatare melifere era stupină (slav *стѣпнина*, *пчелина*, *пчеларство*³³) iar forma *пльсѣка* *пльсѣка* este nefolosită în diplomația contemporană internă a Țării Românești³⁴. Se impune astfel concluzia că sub numeroasele pomeniri (27)³⁵ de prisăci ale primului volum de documente interne din Moldova trebuie înțelese rezultatele acțiunilor de defrișare și îngrădire, de colonizare internă. Dintre bunurile mobile ale unei economii agricole, stupii, a căror pierdere era ireparabilă, trebuiau evident puși în primul rând la adăpost. Dar și oamenii: astfel la 10 mai 1439, Ștefan voievod dăruiește din Vaslui mănăstirii din Poiană „o

prisacă la Botne, anume prisaca de la Visoca, ca să-și așeze albinele la această prisacă și oamenii din satele lor” (*Глаго да поотавѣтъ своихъ сѣлъ пчолоу оу тою пльсѣци и люди штъ сѣлъ и сѣлъ*)³⁶. Retrospectiv, prisaca trebuie să fi fost și în Moldova, în preajma descălecării o fortificație semipermanentă, a cărei amintire stăruie poate în povestea predosloviei letopiseșului moldovenesc despre prisaca lui Ețco, găsită de Dragoș la venirea sa din Maramureș³⁷; termenul și-a restrins accepțiunea cu trecerea timpului, pierzând caracterul inițial.

Cîteva alte elemente de organizare teritorial-statală prezintă totodată și importanță militară. Dintre acestea ocoalele atrag în chip precumpănitor atenția. De fapt însă plină către ultimul pătrar al secolului al XV-lea există o singură mențiune internă expresă a termenului de *ocol* (*окол*), descifrată de editori în actul din 30 martie 1392 al lui Roman voievod³⁸. Dar ulterior ocolul pare a se preciza și diplomatic și instituțional căci în 1435 este pomenit sub denumirea de *воласты*³⁹. Dacă adoptăm definiția oculului propusă de regretatul istoric focșănean Aurel V. Sava — „ocolul este totalitatea moșilor satelor domnești, grupate în jurul unei curți domnești, oriunde s-ar afla o asemenea curte domnească, în tirg, în cetate sau într-un sat oarecare”⁴⁰, atunci se impun unele rețușări ale rezumatelor, documentelor și la indici. Ar fi de pildă de inclus ocolul satului Coțmanii-Mari al doamnei Anastasia, soacra lui Alexandru cel Bun (doc. 35 din 6 iulie 1413). Apoi comparînd actul de danie al lui Alexandru pentru fosta sa soție Ringaila, în versiunile sale slavă și latină (doc. 48 din 13 decembrie 1421) cu zălogirea curții de la Volhovăț lui Didrih Buceațki (doc. 231 din 22 mai 1443), rezultă că avem de a face în primul document cu două ocoale, unul al tirgului Siret și altul al

²⁶ Fr. Miklosich, *Lexicon Palaeslovenico-graeco-latinum*, Vindobonae, 1862, p. 558.

²⁷ *Dictionarium trilingue hoc est Dictionum Slaunicarum Graecarum & Latinarum thesaurus*, f. 1., f. a., litera II, p. 27.

²⁸ Fr. Miklosich, *op. cit.*, p. 642.

²⁹ H. Tiktin, *Rumäntsch-Deutsches Wörterbuch*, vol. II, Bukarest, 1912, p. 1261.

³⁰ G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor*, vol. XI, *Cronica pictată de la Viena*, București, 1937, p. 55, 175.

³¹ Al. Rosetti, *Limba română în secolul al XVI-lea*, București, 1932, p. 143.

³² Grigore Ureche Vornicul și Simion Dascălul, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediție C. C. Giurescu, Craiova, 1934, p. 52.

³³ *Ibidem*, p. 11.

³⁴ Henri Stahl și Damian P. Bogdan, *Manual de paleografie slavo-română*, București, 1936, p. 178.

³⁵ *Documenta Romaniae Historica*, B. Țara Românească, vol. I (1247—1500), întocmit de P. P. Panaitescu și Damaschin Mioc, București, 1966, Indice.

³⁶ Din regestul documentului 278 (*DRH. A, I, p. XXXVI*) a fost omisă prisaca de la Rădăuți; documentul 175 (*Ibidem*, p. 245—248) inclus la Indicele de materii la prisacă nu o amintește.

³⁸ *Ibidem*, p. 275; deoarece doc. 98 din 10 aprilie /1430—1431/ nu este doveditor fiind o copie din 1804 după traducerea de la 1780 a unui act de la Alexandru cel Bun, *Ibidem*, p. 145—146.

³⁹ Grigore Ureche Vornicul și Simion Dascălul, *op. cit.*, p. 11.

⁴⁰ *DRH. A, I, p. 3*; Mihail Costăchescu, *op. cit.*, p. 8 — omite.

⁴¹ Cf. C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 141, n. 5, dar la 16 septembrie 1408 este amintită o valoste care poate fi mai degrabă a tirgului Roman decât a vadului de pe rîul Moldova (*DRH. A, I, p. 33, 518* — sub valoste).

⁴² Aurel V. Sava, *Tirgul în vechea organizare administrativă a Moldovei*, 1948, apud Henri H. Stahl, *Studii de sociologie istorică*, București, 1972, p. 193.

curții de la Volhovăț⁴¹, concluzie posibilă și prin situația de pe teren⁴².

Discuția pe marginea definirii ocoalelor conduce și spre aceea despre frontiere, menționate cu termenul slav *граница*. În documentele din 1445 și 1446 de la Ștefan voievod (doc. 254 și 260)⁴³. Trebuie remarcată înțelegerea medievală a ideii de frontieră ca hotarul ultim al satelor dependente direct sau mediat de domn. Desigur este cuprinsă aici și accepțiunea feudală a unei autorități în hotarele țării provenite din transformarea în spirit regalian a dreptului seniorului asupra domeniului său. Dar oricum și mai presus de aceasta, există la domnii țării dintre Carpați și Nistru, alături de titlul de singur stăpînitor, autocrator⁴⁴, acela de domn al Moldovlahiei⁴⁵. Este dovada anterioară celebrei formule a lui Ștefan cel Mare despre cealaltă Valahie (Țara Românească) — a conștiinței apartenenței la una și aceeași

Valahie Mare, romanitatea carpto-danubiano-pontică, incluzînd țări deosebite prin așezarea geografică dar nu prin esență.

Documentele publicate reconstituie astfel și din punctul de vedere al istoriei militare o lume. Fiecare act este un izvor de cercetare — importanța toponimelor pentru investigațiile de arheologie antică⁴⁶ sau medievală⁴⁷, pentru studiul fortificațiilor⁴⁸ sau satelor dispărute, nu mai trebuie să fie subliniată aici.

Instrumentul de lucru perfecționat creat de colectivul de medievști de la Iași va fi o călăuză prețioasă a istoricului și a arheologului dar și a lingvistului, o temelie de nădejde pentru redactarea noului tratat de istorie a poporului român.

Sergiu Iosipescu

ONDREJ R. HALAGA, *Košice Balt. Vjroba a obchod v styku Východoslovenských miest s Pruskom (1275—1526)*, Košice, 1975, 331 p.

Istoria economiei evului mediu european s-a îmbogățit de curînd cu o nouă lucrare în limba slovacă sub semnătura istoricului slovac Ondrej R. Halaga. Autorul, cunoscut specialiștilor prin numeroasele sale publicații în acest domeniu (de ex. în *Hansische Geschichtsbätter* ș.a.) supune investigației, în cartea care constituie obiectul prezentării de față, producția și comerțul în legăturile orașelor din Slovacia răsăriteană cu Prusia în perioada 1275—1526. Problema interesează direct pe istoricii țărilor de pe ambii versanți ai Carpaților occidentali și prin importanța ei atinge zone largi din Europa centrală, răsăriteană, inclusiv țările române, regiunea Balticii, a Mării Nordului. Lucrarea este rezultatul cercetării unui imens material

de arhivă — atât din Slovacia (în primul rînd Košice), cît și din Ungaria, Polonia, R.D.G., R.F.G., Italia, România, țările baltice — și a unei riguroase exegeze a informațiilor depistate. Documentarea, erudiția, metodologia, orizontul larg și înaltul nivel științific al lucrării cît și al studiilor premergătoare au fost deja apreciate de recenzenți atât din Cehoslovacia (R. Marsina, L. Rendoš)

⁴⁶ Ar mai fi de căutat și drumul indicat de geograful din Ravenna între Tyras (Cetatea Albă) și Porolissum (Moigrad) — cf. Vasile Pârvan, *Dacia*, ediția a patra, București, 1967, p. 213 — care netrecînd Carpații pe la Angustia (Brețcu) trebuie să fi străbătut Moldova de la sud-est către nord-vest.

⁴⁷ Indicele de materie omite însă „valorile” amintite în hotărnicii (*DRH. A, I, p. 31, 58* sau și șanț și val. *Ibidem, p. 98*). Curtea de la Horlăceni — în locul Hirlăului — a Margaretei doamna (*Ibidem, p. 1*) rămîne poate de identificat și pe teren.

⁴⁸ Toponimele atrăgătoare „Horodiște” au însă largi posibilități de interpretare cronologică, pînă la verificarea în teren ele nu pot servi drept bază unor teorii privind sistemele de fortificații sau însăși esența feudalismului românesc, cu sau fără castele ale boierilor. Cetățuia semnalată la indice la doc. 267 se află de fapt la doc. 269,

⁴¹ *DRH. A, I, p. 69—72*, mai ales versiunea latină, p. 71.

⁴² *DRH. A, I, p. 326*: extinderea ocolului înglobînd sau doar spre Sucevița (H sru k).

⁴³ Funcția joldului și a posedei pe Nistru poate fi tocmai de apărare a graniței, vezi doc. 278 din 5 aprilie 1448.

⁴⁴ *DRH. A, I, p. 3, 4, 5*, la Indicele de materie este de adăugat sub autocrat doc. 3. Ar fi util de studiat concepția succesiunii la tron relevată de formularea clauzei prohibitive a documentelor, uneori excluzînd posibilitatea schimbării dinastiei.

⁴⁵ *Ibidem, p. 59, 73, 109, 139, 147, 150, 75, 298, 311.*

cît și din alte țări (R. H. Bantrer, M. P. Lesnikov, Henryk Samsonowicz, Marian Malowist ș.a.).

Monografia a fost concepută în patru părți: primele trei, cuprinzînd tratarea propriu-zisă a problematicii, bibliografie, hărți, scheme, rezumat în rusa și germană sînt publicate în volumul de față, cea de a patra parte (documente — multe inedite — indici) constituie obiectul unui volum separat în curs de apariție.

De la bun început, în cercetarea legăturilor comerciale ale regatului ungar cu cel polon, O. R. Halaga constată un avans al istoriografiei polone față de cea ungară, care mai înainte studiasse doar legăturile cu Cracovia, și doar mai recent cercetează probleme ale comerțului pornind de la sfîrșitul secolului al XV-lea. Astfel obiectul de studiu enunțat mai sus al prezentei monografii răspunde unei nevoi mai vechi în istoriografia problemei.

Prusia ajunsese la sfîrșitul secolului XII și începutul sec. al XIII-lea unul din punctele nodale ale comerțului între Apus și Răsărit, domeniu relativ respectat al orașelor prusiene în cadrul Hansei fiind negoțul cu Polonia, Ungaria, Rusia haliciană, Lituania, Silezia. În aceeași perioadă Slovacia răsăriteană a fost racordată la căile comerciale internaționale spre Prusia, Baltica și a ajuns o poartă de intrare a negoțului ungar în legăturile sale economice cu Europa apuseană, iar capitala regiunii, Košice (în lat. Cassovia) o adevărată metropolă comercială a acelei regiuni ungar.

Geneza acestor stări de lucruri (premise, cauze interne și externe) se află expusă în prima parte a monografiei, mai ales în capitolele „Premisele racordării regiunii (a Slovaciei răsăritene) la comerțul la mare distanță” și „Încăputurile comerțului între regatul ungar și Prusia”.

Drept premise sînt invocate :

1. Baza de materii prime (în al des mine-reuri — cupru, argint, aur, fier — lemne, faună) de care dispunea Slovacia răsăriteană. Acestora li se alătură, aflate în tranzit, produsele de vinătoare, agricole, păstorești provenind din Transtisia și Transilvania.

2. Etapa slavă a mineritului și metalurgiei din Slovacia răsăriteană (plină în sec. XIII). În veacurile IX—XII metalurgia și meșteșugurile de aici erau practicate la un nivel superior regiunilor Transdanubiei, a celor polone și ruse înconjurătoare, lucru dovedit de ample cercetări arheologice și în sprijinul cărora se citează nu fără folos și terminologia metalurgică din limba maghiară de origine slavă (p. 51—52). Producția depășea nevoile interne și surplusul era exportat atît în nord (Polonia) cît și spre sud (Ungaria). Minerii și metalurgiștii erau organizați în obști, ulterior ei au fost aserviți.

3. Dezvoltarea metalurgiei și a comerțului cu metale și după încorporarea regiunii de către regalitatea ungară (proces destul de îndelungat, care a durat din prima jumătate a sec. XI pînă la mijlocul sec. XIII, cînd administrația regatului ungar a atins crestele Carpaților (p. 54—55). Această încorporare nu a produs vreo ruptură în producția de metale; concomitent în regiunile miniere au fost colonizați italienii, germanii, celi ș.a. Aceștia au adus inovații juridice (*libertas hospitium*) și nu tehnice cum se crede indeobște și anume libertatea de întreprindere și vânzare în regia proprie a meșteșugarilor din orașe, desăvîrșind descompunerea obștilor de meșteșugari și a meșteșugarilor aserviți. Abia toate acestea au creat condiții pentru introducerea ulterioară a noutăților tehnice (p. 57—58).

Anii 1270—1280 constituie ani de cotitură atît în evoluția economică a Slovaciei răsăritene cît și a întregii Europe. Examinînd cauzele interne O. R. Halaga constată că în Slovacia răsăriteană se desfășoară în acești ani un intens proces de fortificare și de transformare a tîrgurilor de drept cutumiar în așa-zise tîrguri libere (*forum liberum*), proces foarte strîns legat de modernizări și transformări pozitive în industria și economia minieră. În consecință se constată un avînt al producției miniere și metalurgice urmat de creșterea vertiginoasă a exportului de metale pe rîurile Poprad și Dunajec, afluenți ai Vistulei spre Baltica. Cu alte cuvinte apare o conjunctură economică favorabilă, care va antrena curînd și producția agricolă, creîndu-se astfel o piață mai largă în regiunea Tisei superioare.

Pe planul economiei europene în a doua jumătate a secolului al XIII-lea s-au produs, după cum se știe, ample transformări structurale. După invazia tătară cunoscută ca cale comercială pe Nipru a fost periclitată, iar traseul legăturilor comerciale între Marea Neagră și Marea Baltică și hinterlandurile lor se va muta mai spre apus. După 1270 a scăzut considerabil importanța tîrgurilor din Champagne, rolul lor de intermediar în comerțul european fiind preluat mai ales de orașele hanseatice care desfac producția textilă a Flandrei în regiunea Mării Baltice în schimbul materiilor prime și a produselor de masă ale Europei centrale și răsăritene. Un rol deosebit revine în acest comerț orașelor Prusiei medievale, aflată în plină expansiune, cît și transportului fluvial pe Vistula — ale cărei guri sînt controlate din 1308 de teutoni — și afluenții ei (Bug în teritoriile ruse, Poprad, Dunajec în Slovacia răsăriteană). Creșterea importanței acestei căi comerciale se petrece concomitent cu transferarea centrului de greutate al transportului la distanță de pe căi continentale pe cele maritime, mult mai rentabile (Mediterranean).

rană — Ocean — Marea Nordului — Baltică). În același context al cauzelor externe, istoricul slovac mai menționează mutarea centrului statului polon din Polonia Mare în Polonia Mică (reg. Cracovia).

Până la jumătatea sec. al XIII-lea legăturile comerciale ale regatului ungar se realizau în principal prin două „porți”. Prima, „poarta moravă” asigura comerțul (mai ales importul de produse textile) cu Europa apuseană, atît cu țările cisenane cît și cu cele transnane și inițial cu Nordul, continuînd o arteră comercială vie din primul mileniu. Cea de a doua „Porta Rusciae” permitea pe la Mukačevo și pe valea râurilor Stryja și Latorica mai ales importul de piei, cai din ținuturi ruse, cît și de mărfuri orientale, bizantine, italiene din coloniile pontice. În urma transformărilor structurale din economia europeană cît și a celor din Slovacia răsăriteană, expuse și unele și altele mai sus, se produce o deplasare a orientării preponderente a țărilor din Slovacia răsăriteană, din direcția ante carpatică (est-vest) pe direcția transcarpatică (nord-sud).

Drept dovadă a creșterii importanței căii comerciale din Carpați pe linia Vistulei, a exportului și tranzitului de mărfuri din și prin această regiune stau și privilegiile comerciale de la sfîrșitul sec. XIII și începutul sec. XIV. Pentru comerțul Slovaciei răsăritene cu Polonia și regiunea Baltică, dar și cu ținuturile ruse, de importanță decisivă este dreptul de depozit general al orașului Košice, conferit în 1290, care continuă dreptul cutuniar de popas pe etape al negustorilor în centrul provinciilor antetislene de graniță. Privilegiul nu s-a păstrat, însă din această perioadă, Cassovia este oraș, este „civitas murata”, are scutiri de schimb anual al monedelor și autonomie ecleziastică. Autorul conchide că angevinii nu au înlăturat scutirile monetare pentru străini, infirmînd astfel pe istoricul maghiar B. Hóman. Dreptul de depozit al Cassoviei găsește imediat ecou în acordarea de privilegiu orașelor Podolínec (1292), Cracovia (1306) și Levoča (1320—1330); primul și ultimul în Slovacia răsăriteană. Slovacia răsăriteană era racordată la căile comerțului internațional și prin alte orașe, filiale ale tricesimei cassoviene: astfel pe calea spre Sącz în Polonia (Cracovia, Prusia, Wrocław) se aflau orașele Levoča, Kežmarok, Stará Lubovňa (în germ. Lublau, vezi Tratatul de la L. în 1412), pe calea spre Żmigród (Sandomierz, Toruń sau ținuturile ruse) se aflau Bardejov (g. Bartfeld) și Stropkov iar pe drumul spre San și Nistru se afla Humenné.

Orașul Košice era în domeniul comerțului un partener aproape egal cu Cracovia, căci avea atît în Polonia, cît și în ținuturile ruse și pe „drumul tătäresc” garanții de privilegii și avantaje egale cu cele ale Cracoviei. În jurul

anilor 90 ai secolului al XIV-lea la Košice se găsește consemnați „negustori nu numai din Cracovia și celelalte orașe ale Poloniei și Rusiei (sud-vestice) dar și din Țara Românească, Transilvania, Serbia, Austria, Italia, Flandra, Germania superioară, Luzacia, Silezia, Moravia și Boemia și bineînțeles din Prusia” (p. 148). Cassovia, ca și celelalte orașe din Slovacia răsăriteană au găzduit de nenumărate ori — și nu întîmplător — mai ales sub Sigismund de Luxemburg întîlnirile acestuia cu diverși suverani ai Europei.

Transportul mărfurilor — ce trebuiau prevăzute cu semne de proprietate ale negustorilor (producătorilor) și cu cele ale controlorilor de la vămi, studiate de autor în monografie — se efectua pe apă și pe uscat (vezi cap. „Premisele tehnice ale comerțului la distanță”). Transportul fluvial (plute, bărci), răspîndit din vechime, utilizat mai ales în cazul mărfurilor grele și ieftine, era cel mai rentabil. Izvoarelor scrise li se alătură cele lingvistice toponimice — Plaveč, Plavnica; Lad Lod(z)any (de la lod = vas, barcă) și în maghiară Ladány (v. Tiszaladány, Püspökladány etc.) și terminologia tehnică de origine slavă în maghiară (p. 104—110).

Transportul pe uscat (cai, căruțe) presupunea existența unor drumuri, întreținerea și securitatea lor. „Poarta Rusiei”, inițial singura intrare transcarpatică în regatul ungar, tănuită și păzită a fost înlocuită cu drumuri regale, cu drumuri ce duceau de la cetate la cetate, ulterior de la oraș la oraș, la început pe crestele munților, ulterior prin locuri mai joase. O. R. Halaga studiază diferite tipuri de vehicule (grele, ușoare) utilizate în comerțul local sau la distanță. Trebuie precizat că *maža* cuvînt desemnînd în regatul ungar un tip de căruță mare și atestat de autor nu numai în slovacă, maghiară ci și în sîrbocroată și ucraineană (cu sensuri diferite) este cunoscut și limbii române: în evul mediu *maja* însemna căruța de transportat pește, sau o unitate de măsură (regional și azi 50 sau 100 kg. vezi de ex. doc. slavon al lui Vladislav voievod din 1374 unde este vorba de o măjă de ceară).

Partea a doua — miezul monografiei — este consacrată perioadei înfloririi comerțului dintre regatul ungar și Prusia în sec. XIV și XV. Începe cu studiul „Libertății drumurilor și țărilor în politica ungaro-polono-prusacă în sec. XIV și XV”. Ambițiile monopoliste ale Cracoviei (drept de depozit din 1306) marchează o bună parte a relațiilor ei economice cu diferite alte orașe (de ex. Košice, drept de depozit din 1290). Astfel Cracovia pizmuia legăturile directe ale orașelor Toruń și Wrocław cu ținuturile ruse meridionale și stringerea legăturilor directe cu Prusia ale Cassoviei și ale altor orașe din Slovacia răsă-

rîteană și din Polonia de sud. Împotriva opiniei apriorice, că dreptul de depozit al Cracoviei împiedica cu desăvîrșire pe negustorii din regatul ungar să practice comerț cu Prusia, istoricul slovac a adunat un bogat material faptic. La ambițiile monopoliste ale Cracoviei se replica prin contramăsuri, care în cazul orașelor din Slovacia răsăriteană și a celor sud-polone se realizau deseori prin ocolirea ei, prin Bardejov-Žmigrod-Sandomierz sau prin Mukačovo-Sandomierz, sau cum a fost cazul în anii 1360—1367, cînd izbucnise un adevărat „război rece” între Cracovia și Košice, prin valeda rîului Oder. Rațiuni de ordin economic sau politic determinau în general admiterea reciprocă a excepțiilor în cazul Caspoviei și Cracoviei.

Cum este îndeobște cunoscut, comerțul și privilegiile care-l fixau se aflau în foarte strînsă legătură cu evenimentele politice, în cazul de față cu jocul politic al celor trei state angajate în negoț: Prusia teutonă, regatul polon, ulterior polono-lituanian și regatul ungar, care mai ales în timpul lui Sigismund de Luxemburg sprijinea pe teutoni în conflictul acestora cu uniunea polono-lituaniană. Pentru repercusiunile lor deosebite în domeniul comerțului între Carpații occidentali și Prusia prin Polonia trebuie reținute două evenimente politice. Primul este victoria polono-lituaniană de la Grünwald asupra teutonilor în 1410, cu urmări negative în general pentru negoțul Prusiei, reducerea comerțului acestela cu Polonia și regatul ungar, transferarea definitivă a centrului de greutate al acestui comerț de la Toruń la Gdańsk și declanșarea procesului de preluare a rolului comercial al Prusiei de către Polonia. Abia prin pacea de la Nieszawa din 1424 s-a reinnoit tranzitul prusac prin Polonia (p. 155—156). Cel de-al doilea eveniment, considerat punct de reper în cronologizarea problemei este încorporarea Prusiei apusene de către regatul polon în 1454, fapt prin care la gurile Vistulei s-a creat o nouă situație politică. Regele polon Cazimir al IV-lea a asigurat orașelor prusiene libertatea și securitatea legăturilor comerciale cu regatele polon și ungar. Prosperitatea acestui reinnoit comerț însă nu a durat mult, căci la sfîrșitul secolului XV se constată o continuă descreștere a legăturilor directe dintre orașele Slovaciei răsăritene și Prusia, aspect ce va fi explicat mai jos.

Cel de-al doilea capitol al părții centrale a monografiei este dedicat producției (studiului proceselor tehnologice) și exportului de metale, printre care locul de frunte îl ocupa cuprul. Cuprul provenind din regatul ungar este cunoscut deja în anii 70 ai sec. XIII în Flandra, ulterior izvoarele îl atestă la Rîga, Reval, Dorpat în Novgorod etc. În cel de-al

treilea sfert al secolului al XIV-lea cuprul constituia $1/4-1/3$ din valoarea exportului peste mare al orașului Toruń. Merită să fie reținute câteva concluzii noi ale autorului în această problemă.

— importanța europeană a producției și exportului de cupru și argint din Slovacia înainte de monopolizarea acestora de familia Fugger (deci mai ales în sec. XIII—XV).

— nu se poate vorbi de existența unui monopol al negustorilor hanseatici în exportul cuprului din Slovacia în Flandra; la început acesta era dominat de negustori din regatul ungar, ulterior au pătruns și cei din Polonia și Prusia; exista deci și un comerț de cupru intermediar între Carpați și Prusia (p. 178—179).

— concluzia deja cunoscută privind locul de frunte în Europa a mineritului și metalurgiei din regatul ungar trebuie precizată, că în sec. XIV—XV producția de metale revenea în primul rînd Slovaciei răsăritene, iar la sfîrșitul sec. XV și începutul lui XVI Slovaciei centrale, anume ținutului Banská Bystrica.

Exportul de aur și argint din regatul ungar capătă importanță mai ales în urma periclitații importului de aur african în Europa după instaurarea controlului turc asupra căilor comerțului levantin la jumătatea secolului al XIV-lea. În acest sens este de ajuns să amintim că piața și monedele poloneze depindeau de importul de argint din regatul ungar (p. 210), iar aurul și argintul erau exportate ca atare sau sub forma obiectelor de artă prin Prusia în Anglia și în cnezatele ruse. Exportul metalelor prețioase era însă supus controlului regalității. Limitele cronologice ale exportului de fier și oțel spre nord și vest în Prusia, Anglia, Livonia, cnezatele ruse) sînt lărgite de studiile lui O. R. Halaga la un secol (cca. 1360 — cca 1460). Pătrunderea fierului din Slovacia răsăriteană pe piața mondială este condiționată de cererea ridicată a acestui metal și a diferitelor lui sorturi și scăderea producției în Anglia și Franța, a exportului de fier basc în Anglia și Franța la sfîrșitul sec. XIV. Se răstoarnă opinia răspîndită privind dominația și monopolul fierului suedez în regiunea baltică: în izvoarele engleze importul de fier din Suedia este urmat imediat de cel provenind din regatul ungar.

Metalele exportate (mai ales argintul) erau însoțite de mărfuri complementare ca piei, blănuri, ceară, studiate în capitolul al treilea al părții centrale a monografiei. Se atestă exportul blănilor și pieilor în Prusia, Lübeck, Flandra, Anglia și, începînd din secolul al XIV-lea, și un intens tranzit al acestora din cnezatele ruse limitrofe, din Transilvania, Moldova și Țara Românească, concentrate de dreptul de depozit general al Casso-

viel și prin legăturile intense ale orașului Bardejov cu Transilvania și dreptul lui de depozit pentru mărfurile ruse. Este un lucru cunoscut că o parte a pieilor și blănurilor „polone” și „ungare” proveneau din țările române (p. 230). La ceara de producție locală destinată exportului se adăuga cea de altă proveniență, inclusiv din Transilvania, Țara Românească (ex. 1395, respectiv 1464, p. 234—235). Sînt cunoscute în Europa răsăriteană câteva centre importante ale comerțului cu ceară: Lublin, Liov, Sibiu, Brașov înzestrate cu privilegii speciale în această privință.

Exportul cailor și vitelor (în sec. XIV prin Sačz și Bardejov spre nord) avea parte de un regim similar de control și interdicție din partea regalității ungare ca și exportul metalelor prețioase. Spre Košice însă se îndreptau în tranzit și cirezi de vite (boi) importate de către români, armeni, tătari (sec. XVI, p. 237), iar de la sfîrșitul secolului XV cirezile provenind din Halici și Balcani erau îndreptate mai mult spre Apus.

În cazul produselor alimentare predomina comerțul cu pește. Se exporta pește sărat (lucru atestat încă în sec. XIII) se importau heringi, care de obicei împreună cu produsele textile ajungeau și pe piețele transtisiene și transilvane (de ex. în 1502, 1504, p. 240). De la sfîrșitul secolului XV se înregistrează o puternică scădere a exportului de pește.

În încheierea părții a doua se tratează importul și exportul produselor meșteșugărești. În izvoarele medievale importul în Europa centrală însemna cu precădere import de produse textile apusene, efectuat după sec. XIII în primul rînd prin Prusia. Produselor textile din Flandra, Anglia etc. li se adăugau cele din Italia și cele orientale, desfăcute pe tot cuprinsul regatului ungar (p. 234 sq.). O. R. Halaga demonstrează capacitatea de cumpărare a locuitorilor regatului ungar în sec. XIII—XIV și rolul activ al negustorilor din Slovacia răsăriteană. La sfîrșitul secolului XIV și începutul sec. XV aceștia nu numai cumpărau și desfăceau mărfuri obținute prin Prusia, dar și aduceau în Prusia produse cumpărate în ținuturile ruse, pe „drumul tătăresc” (Kamenec Podol'skij, orașele pontice) pe piețele din Oradea, Buda etc. (p. 244).

Autorul publică totodată în monografie rezultatele descoperirilor sale privind producția textilă de export din localitățile est-slovace Košice, Bardejov, Levoča, Presov ș.a. produse atestate în jurul anului 1373 în Prusia (postavuri scumpe produse după modelul celor flamande), în exportul Prusiei în ținuturile ruse, în Ucraina (1524, Kamenec Podol'skij). Cererea sporită de pînzeturi mai

leftine în Occident incuraja acest export prin Nordul prosper pînă la transformările structurale de la sfîrșitul sec. XV. Ulterior producția textilă din Slovacia răsăriteană va fi orientată cu preponderență spre sud-vest, iar o parte, împreună cu produsele textile importate, va găsi piețe de desfacere în Transtisia, Transilvania, Moldova, Ucraina (p. 261).

Partea a treia a monografiei, intitulată „Spre monopol și comerț intermediar” este consacrată perioadei de stagnare și decădere a comerțului transcarpatic la sfîrșitul sec. XV și începutul secolului XVI. Istoricul slovac clarifică transformările structurale din comerțul european și provincial, anume schimbarea orientării legăturilor comerciale, la originea căreia se identifică o serie de factori ca: instaurarea dominației turcești în Marea Neagră, descoperirile geografice, decăderea legăturilor la mare distanță ale Hansei în urma războiului ei cu Danemarca, lichidarea contorului novgorodean al Hansei (1494), decăderea Prusiei, a drumurilor „cracoviene”, monopolul internațional al marilor corporații comerciale. Pe plan local se menționează scăderea producției miniere, afirmarea tot mai puternică atît în transportul pe Vistula cit și în tot comerțul a negustoriei și mai ales a nobilimii polone. În consecință negustorii din Slovacia răsăriteană pierd teren și interesele pentru acest comerț. În noua împărțire a sferelor comerțului scade importanța legăturii Košice-Cracovia-Toruń în favoarea celei între Vilnius-Poznań, Lublin-Gdańsk. Funcția Liovului de intermediar între Est și Vest este preluată de Wrocław și Viena, iar precizarea dreptului de depozit al Vienei la sfîrșitul secolului XV transferă schimbul de mărfuri între Apus și regatul ungar de la Košice la Viena. Cu câteva decenii înainte de Mohács preponderența intereselor comerciale ale Cassoviei capătă o nouă orientare spre sud și mai ales vest. Decăderea comerțului nordic al Cassoviei atrage declinul economic al fostei metropole comerciale a regatului Ungariei.

În urma schimbărilor radicale din Europa la sfîrșitul sec. XV și începutul secolului XVI, pătrunderea „marelui capital” atît în producție (mai ales în extracția minieră, care devine tot mai costisitoare) cit și în comerț — unde a avut rol hotărîtor în transformarea structurii acestuia — era inevitabilă. La 15 noiembrie 1494 extracția metalelor (mai ales cupru) din Slovacia centrală a trecut sub controlul monopolului Thurzo-Fugger. În curînd cuprul provenind din Slovacia a înunadat tradiționalele piețe de desfacere a cuprului în Germania. Comerțul la mare distanță a devenit monopolul deținătorilor marelui capital, celorlalți negustori rămînîndu-le doar comerțul intermediar. Istoricul slovac apreciază că, din punct de vedere al evoluției

istorice, rolul „monopolurilor internaționale” a fost în această perioadă în esență progresist.

Având în vedere importanța economică a orașului Košice și a celorlalte orașe din Slovacia răsăriteană și a amplexelor lor legături comerciale, inclusiv cu țările române, apare justificată pentru cercetarea istorică românească necesitatea unor mai susținute pros-

pectări în arhivele orașelor din Slovacia răsăriteană. Apariția celui de al doilea volum al monografiei, conținând documente, după cum anunță autorul, multe inedite, este așadar așteptată cu deplin interes.

Ján Sýkora

SIDNEY ASTER, *Les origines de la seconde guerre mondiale*, Traduit de l'anglais par Claude Yelnick, Hachette Littérature, Évreux, 1974, 434 p.

Cel de-al doilea război mondial, cu întregul complex de evenimente care l-a precedat, a preocupat și continuă încă să suscite atenția a numeroși istorici de formații diferite care au analizat ansamblul faptic al anilor 1938—1945 sub aspecte din cele mai variate. Printre aceștia se situează și Sidney Aster, istoric canadian *. Beneficiar al legii votate de Parlamentul britanic în 1967 prin care termenul de păstrare a secretului documentelor de stat se reducea de la 50 la 30 de ani, deci, deveneau accesibile de la 1 ianuarie 1970, Sidney Aster reușește să ofere cititorilor pasionați, ca și specialiștilor, o lucrare interesantă și valoroasă prin datele noi pe care le introduce în circuitul istoriografic, printr-o nouă manieră de interpretare a acelei perioade fierbinți din preajma izbucnirii celei mai mari conflagrații din istoria omenirii.

Cartea pe care o semnează caută să determine originile și cauzele celui de al doilea război mondial. În acest scop el ne propune o călătorie pornind din cabinetul ministrului de externe britanic prin toată Europa, dar mai cu seamă în acele regiuni în care interesele engleze erau majore.

Incursiunea lui Sidney Aster începe în ziua de 15 martie 1939 data invadării și desființării Cehoslovaciei ca stat și se încheie la 3 septembrie același an. Între aceste date extreme se desfășoară acțiunea volumului pe care ni-l oferă istoricul de peste Ocean; o acțiune palpitantă, plină de suspense, în care adversarii căutau să-și ghicească reciproc mișcărilor, îndreptându-se, în mod fatal, spre confruntarea armată. Folosind un stil simplu, „curat”, îmbinând cu măiestrie materialul oferit de documentele deschise cercetării — emanate de Foreign Office — cu memoriile,

* Pentru unele date privind activitatea și preocupările sale vezi „Magazin istoric” nr. 10, 1975. Este prezentată și o traducere parțială a capitolului III intitulat „Viorel Virgil Tilea”, din lucrarea istoricul canadian,

însemnările și interview-urile luate unor oameni ce au reprezentat în acele vremuri tulburi factori de decizie guvernamentală, autorul cercetează și analizează cu minuțiozitate evenimentele importante petrecute în răstimpul a mai puțin de șase luni cu implicații directe asupra omenirii.

Ne este prezentată poziția Cabinetului britanic în martie 1939 când mașina de război nazistă a sfârșit brutal un stat a cărui singură „greșeală” a fost aceea de a se învecina cu Germania hitleristă. În acele momente când era vizibil că Germania — chiar un reprezentant de marcă al conciliatorismului, Halifax sesiza — „nu ține cont de opinia mondială și caută să creeze o situație care să-i permită să domine prin forță Europa și, dacă e posibil, lumea” (p. 33), guvernul englez se mărginește să înainteze o simplă notă de protest prin care informa pe germani că „Marea Britanie consideră acțiunea lor ilegală” (p. 35), contrară angajamentului luat la München.

Trecerea în revistă continuă cu încercarea de descifrare a „afacerii Tilea”, cu relevarea tabloului extrem de viu și schimbător al raportului de forțe european, a calendarului diplomatic, a tuturor tatonărilor și contactelor la diferite nivele și cu diferiți parteneri, toate propunându-și de fapt aceeași finalitate: încheierea unei alianțe politico-militare capabilă să se opună și să reziste Axel. Ne sînt prezentate convorbirile anglo-franco-sovietice din martie-august 1939 care aveau ca scop încheierea unui tratat de asistență mutuală, precum și concluziile autorului privind cauzele eșecului acestor întâlniri. Pe tot parcursul lucrării Sidney Aster urmărește mecanismul luării deciziilor, factorii și natura lor care au influențat forurile competente și au obligat în final guvernul britanic să declare război Germaniei.

Ultimile pagini ale cărții schițează ecourile actului din 3 septembrie.

După lectura volumului, o primă întrebare se ridică asupra motivelor ce l-au deter-

minat pe autor să se oprească în cercetarea sa asupra acestei perioade. În fond, Sidney Aster încearcă să destrame imaginea ce a fost creată de întreaga istoriografie britanică și străină, că guvernul Chamberlain a fost singurul vinovat de situația internațională a Angliei începând cu a doua jumătate a anului 1938, de pierderea unei poziții pe eșichierul politicii mondiale, de dezastrale din priinii ani de război. Este de fapt și punctul nodal al hierării, în edificarea căruia el aduce toate argumentele: de la afirmația directă „războiul nu devenise inevitabil decît la 15 martie 1939” (p. 12) — pînă la aluzia fină referitoare la faptul că nimeni altul decît Neville Chamberlain a fost promotorul modificării strategiei militare, fapt ce decurgea din însăși schimbarea opțiunilor politice ale Cabinetului începînd cu 15 martie 1939. Dacă pînă acum miezul diplomației engleze era de a nu angaja țara într-o regiune în care nu era direct interesată, de la această dată factorii de răspundere realizează că numai încercuind Germania hitleristă cu un cordon de state dornice în bararea nazismului și revizionismului pot să asigure în continuare existența Imperiului britanic.

Sidney Aster se străduiește să avanseze poteza că 15 martie 1939 reprezintă începutul unui drum nou în istoria Angliei.

În esență, ideea centrală este că politica de „liniștire”, acel *appeasement* în numele căruia fuseseră sacrificate două națiuni, mîrise odată cu cîmpirea Cehoslovaciei. Sidney Aster nu este categoric cînd avansează ipoteza unui război izbucnit brusc, din niște cauze imediate — „eventualitatea conflictului cu Germania nazistă își găsisse deja izvorul în evenimentele anterioare /.../ în opoziția tendințelor politice” /p. 12/ — dar întreaga sa construcție are ca scop să demonstreze că însuși Chamberlain a fost cel ce a pregătit Anglia pentru război. Dorința primului ministru era să obțină un răgaz necesar țării sale și celorlalți aliați, pe care spera să-și aibă, să se poată pregăti să facă față țelurilor expansioniste ale lui Hitler.

În susținerea tezei sale istoricul canadian aduce un nou argument; este vorba de „afacerea Tilea”, determinantă, după părerea lui, în deșteptarea cercurilor guvernamentale britanice la realitate, în prezentarea la adevărata valoare a ceea ce înseamnă pericolul nazist nu numai pentru statele imediat amenințate de Germania hitleristă, ci pentru întreaga lume.

Asupra episodului Viorel Virgil Tilea ne vom opri mai mult, întrucît istoriografia occidentală s-a preocupat mult de demersurile făcute de ministrul român la Londra, ecurile pe care le-au trezit ele în sinul membrilor Cabinetului, precum și urmările di-

recte ce le-au avut asupra politicii engleze* în același timp, acțiunea desfășurată de Tilea se înscrie pe coordonata maijoră a politicii externe desfășurată în acea perioadă de factorii de răspundere de la București de salvare a independenței țării în fața pericolului transformării statului în anexă economică și militară a Reichului hitlerist.

Ce semnificații a avut pentru România întreprinderea ministrului ei în capitala britanică? Nu există astăzi nici o îndoială că în acel climat de nesiguranță politică cînd în Europa Germania se erija în postura de arbitru și hotăra pe bază de dictat și forță soarta națiunilor, activitatea lui Tilea la Londra, a vizat, folosind mijloace specifice diplomatice, obținerea sprijinului britanic pentru a întări poziția și rezistența României.

În martie 1939, cîmpirea Cehoslovaciei, presiunile politice și economice exercitate de Germania la București, înăsprirea relațiilor româno-ungare, atacurile revizioniste la adresa României, toate au dus la izolarea țării pe plan internațional. În acest context responsabilii politicii române au încercat să utilizeze toate mijloacele care să le permită menținerea suveranității statului. Și singura cale considerată posibilă de cei se răspundeau de destinele României era apelul la puterile occidentale. Cu acest mandat a fost însărcinat Viorel Virgil Tilea. Misiunea lui nu se reducea doar la semnalarea amenințării ce reprezenta dorința de hegemonie a Germaniei nu numai pentru România și sud-estul Europei, ci pentru întregul continent. Trimisul român trebuia să facă toate demersurile pentru a interesa efectiv Marea Britanie în această zonă pe care Cabinetul Chamberlain o lăsase deliberat, după München, la marginea preocupărilor sale. Intuind această renunțare voluntară făcută de Foreign Office la sugestia celui ce ocupa la acea dată reședința din Downing Street 10, în scopul îndepărtării pericolului războiului de granițele imperiului, cercurile guvernamentale românești erau decise să facă cîți mai mulți pași pe drumul concesiilor economice către Londra, acțiune prin care sperau angajarea maijoră a

* În istoriografia din țara noastră mai mulți specialiști s-au aplecat asupra activității diplomatului român din martie 1939, sesizînd importanța și caracterul special al misiunii Tilea; vezi Al. Gh. Savu, *Dictatura regală*, București, Editura Politică, 1970, 487 p.; Viorela Moiscu, *Diplomația României și problema apărării suveranității și independenței naționale în perioada martie 1938—mai 1940*, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1971, 324 p.

ei în acest spațiu în care convergeau interesele mai multor puteri.

În dorința lui de a oferi istoriografiei un „nou” Chamberlain, Sidney Aster nu a remarcat îndepărtarea Angliei de sud-estul european, începută chiar mai înainte de momentul München, toată argumentația conduce la concluzia că abia după 15 martie 1939 Marea Britanie realizează importanța acestei regiuni pentru însăși existența ei.

În această conjunctură, dublată și de presiunile directe germane exprimate cu prilejul convorbirilor economice ce se desfășurau la București, se produce acțiunea lui Tilea. Sidney Aster prezintă coordonatele pe care se desfășurau diplomația externă britanică până în momentul intrării în scena politică a ministrului român care își ia postul în primire la 1 februarie 1939. El surprinde cu precizie — și aceasta este o altă noutate a lucrării — factorii ce au determinat Imperiul britanic să relanseze cursa contra cronometru pentru Balcani; constată că însărcinatul cu afaceri române la Londra prin informațiile aduse și demersurile făcute la Ministerul de Externe, „provocase o revoluție în politica externă britanică (...) reușe să zdruncine un guvern care, de la Conferința de la München, se deinteresase practic de Europa de est și care părea decis orbește să caute o înțelegere cu Germania hitleristă” (p. 70).

Pentru a răspunde la întrebarea cum de a fost posibil ca România să influențeze o reorientare a poziției Angliei, precum și o reordonare a unei stări de spirit existente la majoritatea membrilor Cabinetului, autorul sondează în două direcții: una economică și cealaltă politică, determinată în concepția lui, iar în final își transpune concluziile în plan militar.

Acțiunea lui V.V. Tilea nu a fost declanșată, așa cum s-ar părea, imediat după ce diplomatul român a cunoscut pretențiile economice și politice care reprezentanții Reichului le-au înaintat guvernului de la București în negocierile din martie 1939. Tilea a devansat presiunile germane. Scurt timp după prezentarea sa la Londra (fiind investit cu un larg mandat de către Carol II) a și luat contact cu șefii finanței engleze, cu responsabilii politicii externe, dar spiritul de auto-liniștire al acestora ce „oferisera lumii pacea” în septembrie 1938 l-a împiedicat pe diplomatul român să obțină deocamdată vreun succes. Dealtfel, o recunoaște și Sidney Aster: „Iarna anului 1938-1939 nu reprezenta un moment bine ales pentru a cere Londrei să extindă influența sa politică și economică în sud-estul Europei. Guvernul britanic, deși numai intermitent și deși Hitler n-a contribuit cu nimic, rămânea împregnat de acel spirit de conciliere care fusese numit „spiritul Münchenului” (p. 72).

„Încăpăținatul” Tilea care și-a abordat misiunea cu metodele „unui om de afaceri, nu ale unui diplomat” (acest lueru fiind după autor una din cauzele reușitei finale) nu renunță în întreprinderea sa de a determina modificarea poziției Marii Britanii față de România. În întrevederile pe care le are cu diferiți politicieni el aduce din ce în ce mai des în discuții leit-motivul că țara sa este supusă la o „viguroasă presiune politică și economică din partea Germaniei”. În această situație Londra trebuie să se decidă cât mai rapid și să treacă la „acordarea de investiții României și asistență fără de care ea ar deveni un monopol economic german” (p. 73).

„Apotele trenează fără ca diplomatul român să poată anunța Bucureștii de reușita acțiunii sale. În așteptarea unui răspuns clar Tilea ia legătura și cu reprezentanții altor state acreditați la Londra.

Referindu-se la acea perioadă de așteptare din luna februarie, V.V. Tilea se destăinuie treizeci de ani mai târziu: „A negocia cu responsabilii britanici în februarie 1939 era ca și când ai fi jucat tenis singur. Eu am reușit să le trimit mingea de mai multe ori, dar ei nu mi au înapoiat-o niciodată” (p. 72). Era o consecință a imobilismului ce caracteriza cercurile guvernamentale engleze la acea dată și de care s-a izbit în dese rânduri. Era necesară o lovitură de forță care să trezească din amorteală Cabinetul de la Londra. Și acea lovitură a venit: la 15 martie trupele Wehrmachtului au năvălit în Cehoslovacia. Această acțiune militară a constituit după Sidney Aster, răspunsul parțial al întrebării referitoare la cauzele ce au determinat restructurarea politicii externe britanice și, implicit, succesul parțial al misiunii lui Tilea. În acele zile de debusolare, de rasturnare a unor valori, a unei întregi construcții menite după părerea celor care dirijau politica externă britanică dacă nu să l înlăture cu desăvârșire, cel puțin să îndepărteze războiul de frontierele imperiului, apare ministrul român cu informații complete și edificatoare asupra țelurilor expansioniste ale Germaniei hitleriste: Reich-ul nu se va opri aici: el, Tilea, deține date precise asupra următoarei mișcări a adversarilor. După Cehoslovacia, România. Și diplomatul român supraliciteaza: după ce vor obține petrolul, griul și aurul românesc, după ce va disloca în acest spațiu o forță capabilă să supravegheze strimtoarele și să influențeze deciziile guvernelor de la Atena și Ankara și după ce își va institui controlul asupra Mediteranei orientale, Wehrmachtul va declanșa atacul asupra Europei de vest. Or, singura șansă de supraviețuire în cadrele existente, a Imperiului britanic era de a nu permite infiltrarea germanilor în

Balceni. Aceasta era și obsesia care urmărea la acea dată Londra: „ (...) dacă România este ocupată și dacă Germania ajunge la Mediterana și la Marea Egee, noi sintem serios amenințați să devenim o putere de mîna a doua” (p. 131).

Ocuparea Cehoslovaciei coroborată cu informațiile trimise de la București de atașatul militar britanic asupra măsurilor luate de Marele stat major român și completate de datele oferite de Serviciul de informații propriu au alertat Cabinetul englez: „Pare deci clar (...) că din punct de vedere pur militar Germania poate pregăti o înaintare prin Ungaria spre România (...)” (p. 80).

Indirect în ajutorul lui Tilea și pentru încheierea cu succes a misiunii sale vin șefii statelor majore britanice. Concluziile lor sînt și ale lui Sidney Aster și decurg din însăși evoluția evenimentelor politice, răspunzînd în același timp la întrebarea ce frămînta Parlamentul: „Marea Britanie nu putea învinge Germania decît ca urmare a consecințelor unui război economic — o nouă blocadă continentală — și forțînd pe Hitler să se bată în același timp în est și în vest. Aservirea politică a României de către Germania care ar fi urmat în mod inevitabil ultimatumului economic, ar fi fost un dezastru major. Petrolul și produsele agricole odată valorificate de către germani ar fi putut anihila efectele blocadei. În plus, odată în posesia României, Germania ar fi putut să amenințe Turcia și Grecia cu ușurință” (p. 82). Dealtfel, la Ankara au fost sesizate direcțiile de pătrundere ale Reich-ului; ministrul de externe Sürkû Saraçoğlu făcea demersuri la Paris și Londra pentru ca cele două țări să preia inițiativa contraatacului împotriva „atrăcției magnetice crescînde a Germaniei” (p. 131).

În încheierea analizei politico-militare cei trei șefi de stat major propun soluțiile de ieșire din criză. Prima era determinarea Statelor Unite ale Americii să se alătore „în mod mai clar taberei noastre”. A doua: „Provocarea unei alianțe între Marea Britanie, Rusia, Polonia și Franța și darea unui ultimatum (...) (care) ar fi putut abate Germania de la intenția sa de a absorbi România” (p. 82). Consilierii militari au ajuns la concluzia că România era „cheia unui război care oferea șanse de succes împotriva Germaniei. Dar Marea Britanie singură nu o putea ajuta. Singura politică posibilă era deci de a găsi aliați” (p. 83). La ședința din 18 martie a Cabinetului, primul ministru relevă că Anglia „intră într-o nouă perioadă destul de tulbură”. Totodată el anunță pe membri guvernului său că „dacă Germania va persista pe această cale (de infiltrare și încercare de înfeudare a României, n.n.) (...) nu ne va rămîne decît să primim provocarea” (p. 84). Este ideea de

bază a întregii lucrări a lui Sidney Aster: restructurarea politicii britanice a fost determinată de „episodul Viorel Virgil Tilea” care îl obligă pe Chamberlain să recunoască, în fond, că politica de *appeasement* nu era în măsură să asigure integritatea Imperiului britanic, ci avea consecințe catastrofale. Țările mici și mijlocii din centrul și răsăritul Europei supuse Germaniei li ofereau acesteia mijloacele materiale pentru declanșarea unui război care să-i asigure cîștigarea supremației mondiale. În martie 1939, rezultat în bună parte al demersurilor lui Tilea, la Londra se înțelege că soarta Angliei, ca dealtfel a tuturor statelor europene, era strîns legată de soarta țărilor din sud-estul Europei ce aveau de făcut față presiunilor imperialiste și revizioniste. Garanțiile acordate în aprilie 1939 României și Greciei și care constituiau un element al noii politici engleze nu însemnau o angajare de substanță cavalească. Tot mai mulți englezi înțelegeau că pentru a opri Germania și acoliții acesteia era necesară o politică solidară a tuturor popoarelor și forțelor antinaziste. În ultimă instanță, în evenimentele din martie își găsesc sorgintea celelalte acțiuni ale Marii Britanii.

În continuarea lucrării Sidney Aster urmărește modul în care s-au materializat încercările guvernului britanic de a se debarasa de acel leșt reprezentat de „spiritul Münchenului”, demersurile responsabililor politicii engleze pentru constituirea unui front care să reziste pretențiilor de hegemonie tot mai des formulate de virfurile conducerii naziste. Avem în față tabloul viu al consultărilor celor interesați în bararea hitlerismului și revizionismului, dezbaterile de la masa tratativelor asupra mijloacelor și metodelor preconizate a fi puse în aplicare, precum și greutatea întâmpinate în alegerea unei soluții care să mulțumească pe toți participanții.

Abordînd un subiect de o asemenea complexitate, Sidney Aster nu a putut scăpa de unele tare ale istoriografiei occidentale în construirea ipotezelor asupra originilor celui de-al doilea război mondial. Astfel, în întreaga argumentare istoricului canadian trece cu vederea efectele determinante ale factorului economic, în așa fel încît, după părerea lui, cauzele celei mai mari conflagrații din istoria omenirii sînt de natură politică sau militară. Sesizînd că admiterea elementului economic în teza sa ar putea să nu-i mai confere aceeași dimensiune sau chiar s-o infirme, prin aceea că în 1939 Anglia își satisfăcea necesitățile în materii prime din cuprinsul imperiului său și deci economiceste nu era interesată în Balceni (de unde și concesiile pe care se arată dispus să le facă guvernul român Londrei), spre deosebire de Germania care nu avea de unde procura petrolul și grînele atît de necesare mașinii ei de război, Sidney Aster con-

chide că angajarea Marii Britanii în România era de esență politică; însă nu trebuie să ometem capitalurile engleze investite în industria petroliferă și pe care Anglia se arăta decisă să le apere, dar pe care Aster nu le ia în considerare.

Un alt punct asupra căruia se mai pot purta discuții este cel referitor la alegerea evenimentelor care-i permit autorului să-și eșafodeze teza sa. Dar primul ministru în decursul său din 18 martie ținut în fața guvernului nu face decât să remarce că o perioadă „destul de tulbură” se deschide înaintea Angliei. În aceeași cuvîntare Chamberlain temporizează „spiritul războinic” al colegilor: „Cît privește a ști cînd va trebui să facem față situației, aceasta este o altă problemă” (p. 84). Și apoi s-a văzut cît de „războinic” a fost zelul miniștrilor englezi în lunile sept.-oct. 1939 cînd trupele anglo-franceze aveau în față o perdea subțire de numai 24 divizii germane. Parțial Sidney Aster are dreptate: pe timpul ministeriatului lui Chamberlain se produce un reviriment al politicii externe britanice, dovadă și garanțiile acordate Poloniei, României, și Greciei, introducerea serviciului militar obligatoriu.

În fond, chiar oprirea autorului la această perioadă care lui îi permite prezentarea unui nou punct de vedere istoriografic este discutabilă; pentru că evenimentele ce se derulează de la 15 martie 1939 nu sînt altceva decât urmarea firească a celor începute în septembrie 1938. Dacă în expunerea sa Sidney

Aster ar fi abordat epoca pre- și postmuncheneză constata că geneza transformărilor petrecute în politica engleză este mult mai profundă și că nu poate fi redusă la o simplă decizie guvernamentală. Nu Chamberlain a produs schimbarea liniilor directoare a politicii externe britanice, ci însăși evoluția internațională a fost aceea care a reclamat-o; din acest unghi acțiunea primului ministru nu este altceva decât ecoul noului raport de forțe european care înclina din ce în ce mai mult către Germania. În ultimă instanță nu trebuie omis faptul că Chamberlain plîna la demisia sa din mai 1940 rămîne prizonierul „temporizării” și că toată activitatea lui poartă această pecete, iar măsurile pe care le ia șeful guvernului britanic — și pe care Sidney Aster le evidențiază și prezintă ca un nou punct de plecare în istoria Imperiului britanic — nu sînt decât jumătăți de măsură. Abia instalarea cabinetului Churchill relevă că nici o înțelegere nu mai era posibilă între Anglia și Reichul nazist și că ghemul contradicțiilor nu putea fi rezolvat decât pe calea armelor.

În ansamblu, volumul la care ne-am referit rămîne, cu observațiile semnalate mai sus, o lucrare originală și valoroasă prin materialul inedit oferit de Sidney Aster, prin viziunea pe care o are autorul asupra evenimentelor internaționale.

Mihai Rețegan

Comité international des sciences historiques, „Bulletin d'information”,
numéro 10, 1974—1976. Numéro du cinquanteaire du comité.
Rédigé par Michel François, secrétaire général, Paris, 1976, 146 p.

Printre numeroasele periodice consacrate istoriei, un loc aparte îl ocupă buletinul de informare al Comitetului internațional de științe istorice (C.I.S.H.). Fiecare număr al său oglindește aspectele esențiale ale colaborării istoricilor pe plan internațional și, în același timp, organizarea și activitatea diferitelor comitete naționale. Recenta apariție

în noiembrie 1976 — a numărului 10 al buletinului, pentru anii 1974—1976, constituie, credem, un bun prilej pentru trecerea în revistă a activității organizației internaționale a istoricilor în ultimii ani. Un bilanț apare cu atât mai potrivit cu cât numărul este închinat celei de a 50-a aniversări a întemeierii comitetului internațional de științe istorice. Se adaugă faptul, de mare interes pentru noi, că următorul congres, al 15-lea, se va desfășura la București, în anul 1980, mărturie a prestigiului crescând al istoriografiei românești pe plan mondial.

Numărul la care ne referim cuprinde mai întâi, după o prefață a președintelui C.I.S.H., Karl Dietrich Erdmann, un foarte interesant istoric alcătuit de secretarul general al comitetului, Michel François, sub titlul *Cinquante ans d'histoire du Comité international des sciences historiques* (p. 5 — 16). Câteva date mai importante merită a fi reținute. Întemeierea comitetului a fost precedată de o serie de congrese internaționale. Primul s-a desfășurat la Paris, în 1900 (sub denumirea de Congres internațional de istorie comparată), al doilea la Roma în 1903, al treilea după 5 ani interval care se va menține în organizarea acestor întruniri la Berlin în 1908, al patrulea la Londra în 1913. De acesta din urmă se leagă și prima participare românească, prin Nicolae Iorga, care a prezentat două importante comunicări: *Les bases nécessaires d'une nouvelle histoire du moyen âge* și *La survivance byzantine dans les pays roumains*. La congresele următoare, participarea românească va deveni tot mai numeroasă și mai activă. Întrunirea din 1918, care trebuia să se desfășoare la Petersburg, nu a mai avut loc, așa încât al cincilea congres a avut

loc abia în 1923, la Bruxelles. Acum s-a luat hotărârea întemeierii unui comitet internațional care să coordoneze, printr-o activitate permanentă, colaborarea istoricilor din diferite țări, manifestată plină atunci doar temporar, cu ocazia congreselor, ce reușeau să adune între 700 și 1000 participanți. S-a constituit, pentru pregătirea întemeierii noii organizații, un comitet provizoriu, prezidat de renumitul istoric belgian Henri Pirenne. La 14 și 15 mai 1926 a avut loc, la Geneva, cu reprezentarea a 19 țări (Austria, Belgia, Brazilia, Bulgaria, Cehoslovacia, Danemarca, Elveția, Franța, Germania, Italia, Japonia, Norvegia, Olanda, Polonia, Portugalia, România — prin V. Pârvan —, Spania, S.U.A., Suedia), actul de constituire a Comitetului internațional de științe istorice. Primul său președinte, plină în 1933, avea să fie cunoscutul istoric și om politic norvegian Halvdan Koht.

Următoarele congrese s-au organizat și s-au desfășurat sub egida Comitetului internațional. Congresul VI a avut loc în 1928 la Oslo, congresul VII în 1933 la Varșovia, iar Congresul VIII în 1938 la Zürich. Președinte a fost ales în 1933 britanicul Temperley, iar în 1938 americanul Leland (N. Iorga vicepreședinte). Dintre întrunirile, aproape anuale, ale comitetului, amintim adunarea generală din 1936, care s-a desfășurat la București. Numărul țărilor membre a crescut treptat, ajungând în ajunul celui de-al doilea război mondial la 44, dintre care 14 din afara Europei. În același timp, activitatea C.I.S.H. se desfășura prin intermediul a 11 comisii interne și 17 externe. O oglindă a acestei activități a fost buletinul („Bulletin of the International Committee of Historical Sciences”), redactat de secretarul general Michel Lhéritier, din care au apărut, între 1925—1943, 12 volume, formate din 47 fascicole. În 1930 apare și primul volum al seriei *International Bibliography of Historical Sciences*, prezentare selectivă a producției istoriografice internaționale; apariția sa continuă și în prezent sub redacția lui Michel François, recent fiind,

publicate volumele XLI și XLII (cu lucrările anilor 1972 și 1973).

Colaborarea internațională a istoricilor a fost întreruptă de cel de al doilea război mondial, acțiunea de reorganizare începând în 1947, iar în 1948 fiind ales un nou comitet, prezidat de elvețianul Nabholz. Primul congres postbelic s-a ținut la Paris, în 1950. Din 1953 a început să apară, ca organ al Comitetului, „Bulletin d'information”, condus de Michel François, devenit secretar al C.I.S.H. În 1950. Președinții comitetului, până în prezent, au fost: Fawtier (Franța) 1950, Chabod (Italia) 1955, Schmid (Austria) 1960, Harsin (Belgia) 1965, Guber (URSS) 1970, Jukov (URSS) 1971, Erdmann (R.F.G.) 1975. Congresele au avut loc la Paris (1950), Roma (1955), Stockholm (1960), Viena (1965), Moscova (1970), San Francisco (1975); participarea istoricilor a crescut de la 1100 în 1950 la 4000 la Moscova, în 1970 pentru a scădea la San Francisco la 1500, dar reprezentând un număr sporit de țări (60 față de 47 în 1970). Semnificativă este preocuparea C.I.S.H., precum și a Comitetelor naționale, de a aborda, cu ocazia pregătirii congreselor, teme majore, de larg interes actual, care să corespundă noilor metode și domenii ale istoriografiei zilelor noastre. Astfel, la congresul de la Moscova s-au dezbătut, printre altele, locul istoriei în cadrul științelor sociale, rolul ideii naționale și al luptei de clasă în procesul modernizării Asiei și Africii, mișcările țărănești și problemele agrare în ultimele două secole etc.; s-a discutat, totodată, problema folosirii matematicii și calculatoarelor electronice în cercetarea istorică. La San Francisco, principalele teme au tratat: știința istorică și societatea, drepturile omului, revoluțiile, minoritățile, migrațiile, tradiții și inovații în Asia și Africa. După cum se vede, o atenție deosebită se acordă problemelor social-economice, istoriei civilizației în general, legării istoriei de marile preocupări ale prezentului, abordării spațiilor extra-europene, mai puțin tratate de istoriografia tradițională, utilizării metodelor moderne în cercetare. În felul acesta congresele reflectă și în același timp stimulează abordarea istoriei într-un spirit nou.

O preocupare constantă a fost aceea a lărgirii comitetului internațional, prin adăugarea unor noi comitete naționale, mai ales din Asia și Africa, din țările în care, în condițiile luptei pentru obținerea și consolidarea independenței, s-a dezvoltat în ultimii ani o activitate istoriografică având reale perspective. Sînt semnificative în acest sens adăugarea în 1972 a istoricilor din Etiopia, iar în 1975 a celor din Zair și a Asociației istoricilor africani, la congresul de la San Francisco participînd reprezentanți din șase state africane. În prezent, C.I.S.H. cuprinde 48

comitete naționale, 16 organisme internaționale afiliate și 8 comisii interne.

După istoricul comitetului internațional, „Bulletin d'information” cuprinde o parte consacrată organizării administrative și activităților științifice (p. 17—111). Sînt reproduse mai întîi statutele C.I.S.H., cu modificările aduse de adunarea generală de la San Francisco din august 1975. Potrivit statutelor, scopul comitetului este de a contribui „la dezvoltarea științelor istorice pe calea cooperării internaționale”, în primul rînd prin organizarea congreselor odată la cinci ani. În continuare este reprodusă lista membrilor biroului actual al C.I.S.H., alcătuit astfel: președinte K. D. Erdmann (R.F.G.), prim vice-președinte A. Gieysztor (Polonia), al doilea vicepreședinte G. A. Craig (S.U.A.), secretar general M. François (Franța), casier Y. G. Biauudet (Elveția), membrii asesori: M. Batllori (Spania), M. Berza (România), L. Hertzman (Canada) S. Chandra (India), K. D. Tonneson (Norvegia), D. Demarco (Italia), membrii consilieri: P. Harsin (Belgia), E. M. Jukov (U.R.S.S.).

O secțiune importantă a acestei părți a publicației este consacrată prezentării comitetelor naționale și a activității lor. Acestea sînt, în ordinea alfabetului francez, următoarele: Albania, R. F. Germania, R. D. Germană, Argentina, Australia, Austria, Belgia, Brazilia, Bulgaria, Canada, Cipru, Columbia, Coreea de Sud, R. P. D. Coreeană, Cuba, Danemarca, Spania, Etiopia, Finlanda, Franța, Marea Britanie, Grecia, Ungaria, India, Irak, Irlanda, Israel, Italia, Japonia, Luxemburg, Mexic, Mongolia, Norvegia, Paraguay, Olanda, Polonia, Portugalia, România, Vatican, Suedia, Elveția, Cehoslovacia, Turcia, U.R.S.S., S.U.A., Venezuela, Iugoslavia, Zair. O statistică pe continente ar da următoarele cifre: Europa — 27, Asia — 9, America — 9, Africa — 2, Australia — 1. Interesantă este, la acest capitol, prezentarea realizărilor istoriografice românești din ultimii ani (p. 58—60). Comitetul național al istoricilor români (președinte P. Constantinescu-Iași, vicepreședinte Ștefan Ștefănescu, secretari, D. Berindei și D. Hurezeanu) desfășoară o bogată activitate, aducînd o contribuție substanțială la bunul mers al C.I.S.H.

Urmează prezentarea celor 16 organisme internaționale afiliate: Asociația internațională de studii bizantine, Comisia internațională de studii slave, Comitetul internațional de științe onomastice, Institutul panamerican de geografie și istorie, Uniunea internațională a institutelor de arheologie, istorie și istoria artei din Roma, Federația internațională a societăților și institutelor pentru studiul Renașterii, Comisia internațională de numismatică, Asociația internațională de istoria economică, Asociația internațională

de istorie a dreptului și instituțiilor, Asociația internațională de studii sud-est europene (cu sediul la București), Comisia internațională de istorie a mișcărilor sociale și a structurilor sociale, Comisia internațională de istorie maritimă, Comitetul internațional de istorie a celui de al doilea război mondial, Comisia internațională pentru istoria adunărilor de stări, Comisia internațională de istorie militară comparată, Asociația istoricilor africani.

În ce privește comisiile interne ale C.I.S.H., acestea sînt : Comisia de bibliografie, Comisia internațională de istorie ecleziastică comparată, Comisia internațională de demografie istorică (președinte Acad. Ștefan Pascu), Comisia internațională pentru istoria orașelor, Comisia internațională pentru istoria universităților, Comisia internațională de diplomatie, Comitetul internațional pentru metrologie istorică, Comisia internațională de istorie a revoluției franceze.

Organismele internaționale afiliate și comisiile interne contribuie mult la îmbogățirea și diversificarea activității C.I.S.H. Ele în reuniuni proprii, publică acte ale colocviilor și congreselor, editează bibliografiile și alte instrumente de lucru etc. În felul acesta, colaborarea internațională a istoricilor, de parte de a se rezuma la marile congrese ce se în odată la cinci ani, are un caracter permanent, manifestîndu-se printr-o remarcabilă varietate de forme și probleme.

După prezentarea organizării administrative și activităților științifice, urmează partea intitulată *Réunions du bureau et assemblées générales* (p. 113—128). Sînt înfățișate aici întrunirile biroului C.I.S.H. la Barcelona și Madrid în 1973, la Toronto în 1974 precum și ședințele biroului și adunările generale ale comitetului la San Francisco. În august 1975, reproducîndu-se raportul secretarului general Michel François, prezentat cu acest prilej; printre hotărîrile adoptate la San Francisco figurează admiterea în C.I.S.H. a comitetelor naționale din Irak, Brazilia și Zair și a Asociației istoricilor africani, unele modificări ale statutelor, reînnoirea biroului, stabilirea — cu o mare majoritate — a desfășurării următorului congres la București.

Ultima parte a Buletinului, *Le C.I.S.H. et l'UNESCO* (p. 129—135) se referă la subvențiile acordate de UNESCO, prin intermediul Consiliului internațional de filozofie și științe umane din care, alături de alte 12 organizații, face parte C.I.S.H. Afilierea comitetului istoricilor la UNESCO dovedește încă o dată caracterul său reprezentativ, precum și rolul însemnat ce îl joacă istoria în cultura mondială, în procesul înțelegerii și apropierii între popoare.

Noul număr din „Bulletin d'information” reușește astfel să dea o imagine cuprinzătoare a cadrului organizatoric și modalităților prin care s-a realizat și se realizează colaborarea internațională a istoricilor. Este, în consecință, un instrument de informare și de lucru deosebit de util pentru oricine se interesează de această problemă. În fața unei asemenea bogății de date, fapte și realizări, credem că se impune necesitatea elaborării unei monografii cuprinzătoare despre istoricul congreselor de istorie și al C.I.S.H., despre starea actuală a colaborării în acest domeniu. O asemenea lucrare ar reflecta, în fond, prin prisma congreselor și altor activități ale comitetului, organizismelor afiliate și comisiilor interne, evoluția istoriografiei universale în ultimele trei sferturi de veac.

Credem totodată că, prin intermediul C.I.S.H., s-ar putea găsi posibilități de colaborare a istoricilor din toată lumea pentru realizarea unor studii sistematice și complete de istoriografie, de istorie a științei istorice. Este bine cunoscut interesul actual pentru istoria științelor; în marile sinteze privitoare la acest domeniu istoria este însă neglijată, și o anumită parte de vină au chiar istoricii care, preocupîndu-se de cele mai variate aspecte ale evoluției civilizației, s-au interesat mai puțin de istoria propriei lor științe. Sintezele apărute pînă în prezent, opere ale unor autori izolați, sînt în mod firesc parțiale. O privire cu adevărat completă a evoluției istoriografiei universale s-ar putea însă realiza în cadrul C.I.S.H. — poate prin înființarea unei comisii interne de istorie a istoriografiei, — coordonîndu-se astfel eforturile istoricilor din mai multe țări. De mare interes ar fi — pe linia preocupărilor comitetului pentru editarea de dicționare, glossare, bibliografii — alcătuirea unui dicționar al istoriografiei universale, desigur prin aceeași colaborare largă a cit mai multor istorici. Asemenea lucrări, pe lângă însemnătatea lor științifică, ar scoate în evidență însemnatul rol cultural și politic pe care l-a avut știința istorică pretutindeni, de la începuturile sale pînă în prezent.

Sugestia noastră reprezintă, desigur, numai una din căile pe care activitatea C.I.S.H. și a celorlalte organizații alăturate se va putea extinde și diversifica în viitor. După cum rezultă din întreg cuprinsul buletinului de informare prezentat, situația actuală a colaborării internaționale în domeniul istoriei și perspectivele acesteia sînt bune, iar înfăptuirilor, deja atît de bogate, li se vor adăuga, fără îndoială, altele noi în anii ce vin.

Lucian Boia

ISTORIA ROMÂNIEI

ȘTEFAN OLTEANU, *Lupta de la Valea Albă, 1476*, București, Edit. militară, 1976, 103 p.

În cadrul restrîns al unei lucrări de popularizare care reclamă spirit de sinteză, stăpînire sigură a bogatului material faptic, stil accesibil și clar, autorul reușește să schițeze prin coordonatele sale esențiale semnificația unuia dintre momentele de importanță majoră ale istoriei românilor — confruntarea cu turcii din 1476.

Departate de a fi prezentată cititorilor ruptă de contextul întregii domnii a voievodului și de cel al situației politico-militare europene, bătălia de la Valea Albă este circumscrisă acestora, relevîndu-se premisele și consecințele sale, rolul pe care efortul antiotoman al Moldovei în 1476, ca dealtfel pe parcursul întregii domnii a lui Ștefan cel Mare, l-a avut în menținerea Independenței sale în fața agresiunilor cotoptitoare externe.

Pornind de la răsunetul european al biruinței din 1475 de la Vaslui, lucrarea debutează cu inserierea măsurilor sultanului pentru pregătirea unei revanșe, cu descifrarea sensului acțiunilor diplomatice și militare întreprinse de Poartă între primăverile anilor 1475 și 1476, subliniindu-se strădaniile turcilor de a izola Moldova pe plan politic și militar, de a-și asigura condițiile strategice propice declanșării asupra Moldovei a atacului pe care-l voiau încununat de strălucirea unui succes care să eclipseze rezonanța neplăcută a înfrîngerii aspre din ianuarie 1475. Acestor manevre de anvergură Ștefan le opune, element subliniat în paginile cărții, preocuparea constantă de creare a unui front antiotoman al țărilor române și a vecinilor lor interesați, premergînd prin înțelegerea acestei necesități pe mulți dintre voievozii noștri.

Capitolele următoare sînt consacrate prezentării, accesibile și clare, a desfășurării efective a bătăliei și al ecoului dramaticii înceștării în conștiința posterității românești și străine care a prețuit și elogiât eroismul românilor conduși de Ștefan cel Mare.

Remarcăm evidențierea condițiilor social-economice care au stat la baza succeselor militare ale voievodului român cit și pasajele

care sintetizează amploarea și importanța sistemului de fortificații al Moldovei. De asemenea, considerăm că se putea sublinia faptul revelator pentru tactica voievodului că acesta nu s-a închis în defensivă în nici o cetate, păstrîndu-și astfel intactă capacitatea de manevră, indispensabilă unei oști inferioare numerice celei a sultanului, și că Ștefan a înțeles să facă din fortificațiile Moldovei puncte de fixare și dispersare a inamicului aflat în înaintare, subsumîndu-le strategiei sale de apărare activă, în permanentă manevră, de la pătrunderea năvălitorilor în țară pînă la alungarea lor peste graniță. Iar războiul care ilustrează pe deplin aceste precepte militare aplicate de Ștefan în cel mai perfect mod cu putință îl considerăm a fi cel din 1476 în care bătălia centrală a constituit-o cea de la Valea Albă. Analiza acesteia, ca și a operațiilor militare ale întregii campanii, dezvăluie cititorilor de toate categoriile un tablou emoționant din lupta poporului român pentru menținerea neatlîrnării.

Acestea sînt, credem, numai o parte a rațiunilor care justifică interesul temei abordate de autor, rolul educativ-patriotic al lucrării prezentate.

Gelu Apostol

ONISIFOR GHIBU, *Din istoria literaturii didactice românești*. Ediție îngrijită de Octav Păun. Tabel cronologic studiu introductiv, note și comentarii: V. Popeangă, București, Editura didactică și pedagogică, 1975, 315 p. + il.

Reeditată în condiții grafice deosebite, lucrarea lui Onisifor Ghibu, dedicată bucoavelor, abecedarelor și cărților de citire din Transilvania, ne apare drept un eveniment cultural, național și științific de prim ordin. *Din istoria literaturii didactice românești* contribuție care ocupă un loc singular în literatura noastră de specialitate, nu și-a pierdut nici astăzi, la șase decenii de la apariție, actualitatea și importanța documentară, fiind, în

același timp, o lucrare peste care nu se va putea trece cu ușurință, atunci când cineva ar mai aborda tema vastă a istoriei literaturii didactice românești.

Ediția de față conține textul lucrării, tipărit inițial în *Analele Academiei Române, Memoriile secțiunii literare*, seria II, tomul XXVIII, 1915—1916, reprodus în mod selectiv, împreună cu îmbunătățirile efectuate de O. Ghibu în ultimii ani ai activității sale. La începutul actualei ediții, atenția ne este reținută de o *Notă asupra ediției* (Octav Păun), *Tabel cronologic* și, mai ales, de studiul *Lucrarea „Din istoria literaturii didactice românești” în contextul gândirii pedagogice a lui Onisifor Ghibu*, redactat de V. Popeangă.

Încă de la început, V. Popeangă stabilește, cu multă finețe, dimensiunile concepției pedagogice ale lui O. Ghibu, care s-a axat, în mod indiscutabil, în jurul principiului național, explicabil datorită perioadei de frământări prin care trecea școala românească în epoca respectivă. În această ordine de idei, potrivit concepției lui O. Ghibu, dascălii trebuiau să fie nu numai simpli profesori de catedră ci — așa cum s-a manifestat Gh. Lazăr — luptători pentru idealurile înalte ale neamului. Sub influența gândirii pedagogice a lui W. Rein și pornind de la realitățile școlii românești din Transilvania, O. Ghibu a urmărit, de-a lungul întregii sale activități, constituirea unei pedagogii românești, raportată la particularitățile și idealurile poporului, pedagogie care să nu fie tributară unei școli sau personalități străine. Potrivit concepției sale, baza pedagogiei ar constitui-o *mai mult istoria decât antropologia sau etica*. În ceea ce privește pedagogia românească, O. Ghibu avea în vedere *gradul de diversitate și varietate naturală a vieții omenirii*, deoarece fiecare popor se manifestă într-un mod aparte în procesul său de devenire, raportat la istoria și la posibilitățile sale creatoare. În congruență cu această concepție, scopul educației se conturează în raport cu trei coordonate: *individul cu potențialul său psiho-fizic, comunitatea națională cu specificul care rezultă din întreaga evoluție istorică și comunitatea cu valorile ei*.

Fiind numit în anul 1910 inspector al învățământului românesc în cadrul Consistoriului mitropolitan de la Sibiu, Onisifor Ghibu a desfășurat o activitate perseverentă în direcția perfecționării structurii școlii și a atribuțiilor ei cultural-educative. Lucrarea *Din istoria literaturii didactice românești* este doar un moment dar și un rezultat al acestei prodigioase activități. Însă, pentru a înțelege valoarea lucrării, trebuie să facem o scurtă digresiune istorică. După cum se știe, primele cunoștințe de școală s-au predat la noi, ca și pretutindeni, după cărți religioase, iar tipărirea unor manuale pentru acest scop a fost un adevărat progres în evoluția școlii. Aceași

situație era și în privința Transilvaniei, unde, însă, școlile naționale erau sub administrația confesiunilor religioase (ortodoxe și greco-catolice), ceea ce conferea situației nuanțe aparte. Deci, manualele nu puteau să nu reflecte, în privința conținutului, apartenența la o confesiune sau alta, ele fiind inferioare manualelor susținute de autorități, care dovedeau o orientare laică, sub care se ascundeau intențiile cercurilor habsburgice conducătoare de supunere a populației, iar în situația în care imperiul habsburgic urmărea atragerea la catolicism (un element în politica de deznaționalizare) îndepărtarea populației de religia ortodoxă avea o semnificație mai mult decât religioasă. Dacă primele manuale românești din Transilvania conțineau rugăciuni și texte de orientare ortodoxă, situația ne apare ca o formă de rezistență a populației românești în fața intențiilor politice ale habsburgilor. Onisifor Ghibu a cunoscut această realitate istorică și a înțeles semnificația conținutului religios al primelor manuale românești.

Lucrarea fundamentală a lui O. Ghibu — *Din istoria literaturii didactice românești* — conține studiul problemei, integrat în mod organic contextului istoric, cultural și național din secolul al XVII-lea până în anul 1915. De fapt, autorul are în vedere numai *bucoavnele, abecedarele și cărțile de citire*, deci literatura destinată școlilor primare. Analiza critică a literaturii didactice românești a fost pusă în slujba unui patriotism militant, ceea ce îi conferă lucrării în ansamblul ei nu numai valoarea unei contribuții științifice întemeiate dar și valențele unei veritabile lecții de patriotism.

I) *Bucoavnele* (p. 25—110). Din cercetarea istorică urmărită de O. Ghibu rezultă că bucoavna a îndeplinit, timp de aproape două sute de ani, rolul unei pietre fundamentale în edificiul culturii românești; chiar dacă nu ofereau școlărilor un orizont larg, ea le transmitea un anumit bagaj de cunoștințe practice. Pornind de la aceste considerente autorul analizează în prima parte a lucrării sale, în contextul istoric al epocii, bucoavna românească de la Bălgrad (1699), bucoavna de la Cluj (1744), Rimnic (1749) și Iași (1755). După o privire retrospectivă asupra legăturilor românilor ardeleni cu cei din Principatele Române în privința învățământului și după analiza sistemului de organizare a școlilor din Austria (metoda Felbiger, „Ratio educationis”), autorul trece în revistă cele mai însemnate bucoavne din secolele XVIII—XIX, impriimate la Sibiu, Blaj, Viena, Buda, București, Iași etc., asupra cărora stăruie din punct de vedere biblioteconomic dar și istorico-pedagogic, ajungând la considerații de maximă generalizare asupra valorii bucoavnei din punct de vedere didactic, subliniind necesi-

tatea stringentă de-a se aplica culturii intelectualiste românești din epoca respectivă un coercitiv radical în privința subiectului tratat.

II) *Abecedarele din Transilvania* (p. 111—168). Având în vedere unele împrejurări religioase și politice, faptul că literatura școlară românească a stat vreme îndelungată în strânse legături cu literatura ortodoxă a genului, dar și în stare de dependență față de apusul Europei, Onisifor Ghibu întreprinde o profundă analiză științifică a abecedarelor transilvănene, în directă legătură cu cele din Principatele Române, stăruind asupra contribuției lui Gh. Asachi și Gh. Lazăr în acest domeniu, dar având în vedere și situația popoarelor asuprite din imperiul habsburgic. Ne vom întîlni cu o examinare critică a abecedarelor sibiene, blăjene, brașovene, arădane etc. Cu fiecare ocazie sînt scoase în evidență, datorită ochiului atent al pedagogului, progresele metodice înregistrate de autorul respectiv dar și părțile mai puțin reușite. Menționăm, în această ordine de idei, abecedarele lui Gr. Pleșoianu (1828), D. Jianu (1836), Z. Boiu (1861), V. Petri (1861), I. Popescu (1870), P. Solomon și Gh. Munteanu (1871), D. Gramma (1889), P. Șpan (1904), G. Boeriu și G. Codrea (1910) ș. a. Pertinențele observațiilor istorico-pedagogice demonstrează nu numai pregătirea științifică a autorului dar și sentimentele sale patriotice care vibrează nu o dată în fața unui abecedar care corespundea stadiului istoric și idealurilor școlii românești din primele două decenii ale secolului nostru.

III) *Cărțile de citire din Transilvania* (p. 169—244). Ținînd seama de constatarea lui M. Eminescu, potrivit căreia cărțile de citire „...ar trebui să fie obiect de îngrijire națională ca și textul Bibliei...”, O. Ghibu subliniază, cu mult simț pedagogic, deosebita importanță pe care o prezintă cărțile de citire în evoluția spirituală ulterioară a școlarilor, conferindu-i atributele unei adevărate probleme majore. Din acest unghi de vedere sînt analizate, rînd pe rînd, folosind nu o dată metoda analogiilor, cărțile de citire cele mai reprezentative. Amintim dintre acestea : *Cărțile năvurilor bune* de M. Fulea (Sibiu, 1819), *Legendarul oficial de la Viena*, cărțile de citire a lui Z. Boiu (Sibiu, 1865) și Șt. Pop (Blaj, 1872), *Legendarul lui V. Petri*, diferite cărți de citire brașovene, sibiene, blăjene, arădane etc. În același context al cărților de citire, O. Ghibu explică, în mod corespunzător, cauzele rămînerii în urmă a literaturii didactice din Transilvania, atitudinea dușmănoasă a guvernelor de la Viena și Budapesta față de această problemă majoră a culturii românești — element al exploatarea naționale —. Totodată, este demonstrată activitatea consistoriilor celor două biserici și a „Asociațiunii” față de chestiunea în cauză, lipsa unor edituri și librării corespunzătoare

care să lanseze cărțile de citire, și contactul destul de restrîns în această direcție cu Principatele Române.

Ediția actuală a lucrării lui Onisifor Ghibu beneficiază de un *Adaos cuprinzînd completările la textul primei ediții, apărută la 1916* (p. 245—276), care ne sugerează, în mod convingător, eforturile depuse de autor în direcția completării rezultatelor muncii sale și tendința de a-și îmbunătăți lucrarea cu rezultatele unor cercetări recente. *Adaosul* este, din acest punct de vedere, un element care sporește și mai mult valoarea științifică a ediției de astăzi. La această observație mai menționăm și existența unei părți de *Note și comentarii* (p. 283—303) și *Indicele de nume* (p. 303—311), datorate lui V. Popeangă, un instrument de lucru util care ajută lectorul la o mai bună înțelegere a problematicii lucrării.

Fiinccă la parcurgerea textului acestei ediții *Din istoria literaturii didactice românești* am avut la îndemînă și vechea ediție, apărută în anul 1916, pot afirma că actuala ediție a lucrării lui O. Ghibu este superioară primei din multe puncte de vedere și prezintă anumite avantaje științifice. Ne referim, în această ordine de idei, nu numai la ținuta grafică deosebită și la ansamblul ilustrațiilor, selectate din prima ediție cu pricepere și reproduse prin tehnică modernă, dar și la părțile anexe, menționate mai sus care conferă lucrării un aer de prospețime.

Bineînțeles, în această direcție s-ar fi putut întreprinde cercetări și mai temeinice, chiar și numai sub forma unor anchete, în sensul depistării, în cazul unor manuale reprezentative analizate de O. Ghibu, mai multor exemplare, care nu ne îndoiim se mai păstrează și în alte muzee sau biblioteci din România, nu numai în muzeele și bibliotecile centrale, cercetate odinioară de Onisifor Ghibu. Un singur exemplu : Muzeul Unirii din Alba Iulia posedă, în colecția bibliotecii și la Secția Unirii, 41 de cărți didactice românești din secolul al XIX-lea. Desigur, cazul Muzeului Unirii din Alba Iulia nu este singular în țară ! Dar această observație nu diminuează cu nimic valoarea lucrării lui O. Ghibu, în ediția de față, *Din istoria literaturii didactice românești* fiind utilă nu numai din punct de vedere teoretic, de orientare în acest domeniu vast al spiritualității românești, ci și în activitatea practică, fiind un adevărat instrument de lucru, cu ajutorul căruia se pot identifica bucoavnele, abecedarele și cărțile de citire românești.

Iacob Mărza

GHEORGHE FOCȘA, *Țara Oașului. Studiu etnografic. Cultura materială*, vol. II, București, 1975, 437 p. + 468 fig. alb negru și color.

Lucrarea, întemeiată pe bogate investigații de teren, arhive și muzee, pe coroborarea datelor etnografiei cu cele ale istoriei, geografiei și lingvisticii, oferă cititorului o imagine complexă, atotcuprinzătoare, asupra aspectelor esențiale ale modului de trai al locuitorilor dintr-o străveche zonă etnografică a țării — Țara Oașului — care mai păstrează până în zilele noastre multe din formele vieții și culturii populare tradiționale.

În „Introducere” autorul definește conținutul termenului de „țară” subliniind faptul că datorită condițiilor istorice, social-economice și politice locale, arta populară românească a câștigat în bogăție și diversitate. Trăsăturile individuale, particulare, ale fenomenelor de civilizație și cultură populară dintr-o anumită zonă etnografică a țării se recunosc în forma și aranjamentul locuinței, în componența de bază a costumului, în obiceiuri etc.

Un prim capitol al lucrării, „Condițiile naturale” se ocupă de încadrarea geografică a zonei studiate. Cunoașterea principalelor caractere geografice ale acesteia, rezultate din așezarea sa, din aspectele reliefului, ale rețelei hidrografice și ale climei, este absolut imperioasă, tot acest complex de factori influențând modul de trai și cultura populară din teritoriul cercetat.

Analiza „ocupațiilor arhaice” și a terminologiei legate de ele formează obiectul celui de al doilea capitol al lucrării. Ea este făcută pe larg de către autor, materialele etnografice dovedind vechimea și continuitatea acestora și deci și a populației care le-a practicat de-a lungul timpului. Culesul din natură, vânătoarea și pescuitul s-au practicat aici încă din paleoliticul superior, fiind favorizate de o bogată floră și faună. Se menționează categoriile de produse (comestibile, tinctoriale și medicinale) care se culeg și în zilele noastre dându-ni-se și terminologia locală pentru fiecare din ele; mijloacele tradiționale cu care se practică și astăzi vânătoarea, pescuitul și albinăritul de către locuitorii Țării Oașului.

În ceea ce privește creșterea animalelor și păstoritul, acestea sînt ocupații ce dețin o pondere importantă în economia locală a Țării Oașului. Creșterea oilor este indisolubil legată de agricultură, ameliorarea prin îngrășăminte a solului puțin roditor fiind absolut necesară. Din această cauză, în Țara Oașului se folosește de veacuri sistemul arhaic al staulului demontabil și mobil.

Gh. Focșă întreprinde apoi o analiză aprofundată asupra modului de organizare al

stinelor; asupra drepturilor și obligațiilor reciproce stabilite de o tradiție mult îndepărtată în timp și respectate cu strictețe, ce revin celor două categorii de asociații: proprietarii de oi („văjnicarii”) și cei care au în grijă, turmele de oi („păcurarii”); asupra ansamblului de construcții care compun o gospodărie pastorală, asupra inventarului stinei compus din diferite categorii de obiecte necesare gospodăriei pastorale; asupra unor sărbători pastorale străvechi cum ar fi simbra oilor, obicei cu multiple semnificații care antrenează întreaga colectivitate a satului.

O bună cunoaștere a fenomenelor de civilizație și cultură populară îi permite autorului să facă aprecieri comparative asupra unor aspecte cercetate. Astfel, cunoscutul etnolog remarcă faptul că tipul de păstorit din Țara Oașului este asemănător cu cel din zona Vascăului, în Munții Apuseni și la marginea din Țara Hațegului sau cu cel din bazinul de la Hațeg și din Valea Streiului. După opinia sa, tipul de păstorit din Țara Oașului prezintă similitudini cu tipul de păstorit agricol local și păstorit agricol cu stîna la munte, categorii tipologice stabilite de Romulus Vuia.

Dacă în zonele de munte, ocupațiile de bază ale locuitorilor sînt creșterea vitelor și exploatarea și prelucrarea lemnului, în zonele de coline și de cîmpie, ocupația principală o constituie tot creșterea vitelor căreia i se adaugă și culturile agricole. Cultura pomilor fructiferi și creșterea animalelor ocupă cea mai mare pondere în economia locală a Țării Oașului, fiind favorizate de condițiile naturale.

Sînt descrise pe larg uneltele agricole principale întrebunțate în procesul muncii din Țara Oașului, insistîndu-se asupra părților componente ale acestora și asupra terminologiei locale. Dintre uneltele, autorul a acordat o atenție specială plugului cu tileagă, cercetările de teren înregistrînd încă 3—4 exemplare din vechile pluguri de lemn ce au o vechime de circa 60—70 ani. Dintre instalațiile tehnice, în Țara Oașului mai este și astăzi în funcție, moara de apă, construită aproape în întregime din lemn.

Un mijloc de întregire a surselor de câștig este cel al muncii la pădure. Autorul analizează aria de răspîndire a muncitorilor forestieri, vîrsta și randamentul lor, specializarea muncii la pădure (corhănitul și fasonatul) și utilajele folosite.

Un aspect important căruia i se acordă o justificată atenție în monografie îl constituie târgurile lunare și săptămînale care se desfășoară la date fixe în localitățile principale din Țara Oașului: Negrești, Orașul Nou, Călinești, Livada și Lechința. Sînt evidențiate deosebirile dintre cele două categorii de târguri determinate de locul în care se desfășoară, de natura produselor aduse la vînzare, de ex-

tensiunea lor cantitativă dar și asemănările datorate funcției, structurii și conținutului acestor țiguri.

Al III-lea capitol al lucrării este consacrat „Tipologiei gospodăriilor și a locuințelor”. Gospodăria țărănească din Țara Oașului a parcurs o întreagă evoluție, asupra structurii și a elementelor sale componente acționând într-o măsură diferită de la o epocă istorică la alta, un complex de factori: geografic, social-economic, ocupațiile, tradiția locală, materialele de construcție, nivelul de cunoștințe tehnice etc. Autorul analizează modul în care acești factori au influențat evoluția construcțiilor care alcătuiesc o gospodărie, formulele arhitectonice adoptate în funcție de categoria de construcții respectivă.

Atunci când ocupația principală o constituie creșterea animalelor, gospodăria este alcătuită din două construcții: coliba și poiata situate la o distanță mică una față de alta. De la aceste tipuri elementare, autorul trece la analiza gospodăriei evaluate cu structură complexă și funcții diferențiate ce reflectă ocupațiile de bază și situația materială a proprietarilor.

Elementul definitoriu pentru stabilirea tipologiei locuințelor îl constituie planul. Autorul redă întreaga evoluția locuinței din Țara Oașului începând cu adăpostul arhaic care mai supraviețuiește și astăzi aici („coliba”) și ajungând până la tipurile recente care reprezintă o amplificare a casei țărănești din trecut. Sunt descrise toate aceste tipuri, materialele și tehnicile de construcții utilizate, modul de organizare al interiorului, trecându-se apoi la tipologia construcțiilor anexe. Foarte interesant

de subliniat este faptul că majoritatea construcțiilor au fost ridicate de însași proprietarii respectivi, foarte rar apelându-se la meșteri specializați. Majoritatea populației bărbătești din Țara Oașului cunoaște tehnica prelucrării lemnului pentru construcții, mobilier și unelte.

Un subcapitol important este consacrat „Manifestărilor artistice în arhitectura locuinței țărănești” — în care autorul se oprește asupra părților componente ale casei care au format obiectul unor preocupări artistice deosebite, asupra gamei de motive ornamentale utilizate frecvent în această zonă.

În subcapitolul „Vechimea tradițiilor constructive în locuința oșenească și valorile ei estetice”, autorul întreprinde o succintă trecere în revistă a rezultatelor săpăturilor arheologice cu privire la așezările și ocupațiile locuitorilor din aceste ținuturi, remarcându-se continuitatea în ceea ce privește planul locuinței, materialele și tehnicile de construcții utilizate de-a lungul diferitelor perioade istorice.

Monografia asupra căreia ne-am oprit reflectă marele volum de muncă depus de autor pentru înregistrarea și descifrarea unor aspecte esențiale ale modului de trai și cultură populară din Țara Oașului. Însotit de o bogată terminologie locală, un variat material ilustrativ concretizat în 468 ilustrații alb-negru și color, rezumate în limbile engleză, franceză, germană și rusă, volumul ne determină să așteptăm cu interes apariția celorlalte volume ale lucrării consacrate cunoașterii sub raport etnografica Țării Oașului.

Maria Constantin

ISTORIA UNIVERSALĂ

ARMGARD VON REDEN, *Landständische Verfassung und fürstliches Regiment in Sachsen Lauenburg (1543—1689)*, Göttingen, 1974, 284 p.

Între domeniile cultivate de istoriografia vest-germană din ultimele decenii istoria provincială ocupă, neluând în considerare, un loc de frunte, având drept obiectiv principal explorarea originilor statului modern. Din rațiuni legate de situația documentării și de importanța efectivă pe care au avut-o în istoria medievală și modernă a Germaniei studiul evoluției marilor principate a rămas în chip deosebit atenția istoricilor; dimpotrivă, dezvoltarea micilor principate ocupă un loc minor în preocupările cercetării istorice vest-germane. Lucrarea semnată de tânărul cercetător Armgard von Reden și prezentată ca teză de doctorat se oprește asupra unuia dintre

cele mai mici principate teritoriale din Germania de Nord, Lauenburg, în dezvoltarea lui la începuturile epocii moderne.

Istoria ducatului de Lauenburg este intim legată de aceea a dinastiei de Ascania. Ascensiunea acestei dinastii începe cu faimosul Albert Ursul, al cărei membru era, care a reușit să pună bazele unui mare principat în nord-estul Germaniei. Cel mai tânăr dintre fiii săi, Bernard, avea să dobândească ducatul Saxoniei și titlul ducal (1180), după ce Henric Leul a fost deposedat de teritoriile sale în urma conflictului cu Frederic I Barbarossa. Unul dintre succesorii lui Bernard de Ascania a împărțit ducatul la sfârșitul veacului următor celor doi fii ai săi, primul luând ducatul Sachsen-Wittenberg, pe cursul superior al Elbei, al doilea ducatul Sachsen-Lauenburg, pe cursul inferior al aceluiași fluviu. În conflictul pentru putere în Germania, izbucnit

către mijlocul secolului XIV între Ludovic de Bavaria și Carol IV de Luxemburg, ducii din Wittenberg au sprijinit pe Carol IV, în timp ce verii lor din Lauenburg au acordat ajutor candidatului la tronul german din casa de Wittelsbach; în urma victoriei celui dintâi, ducii de Saxonia-Wittenberg au intrat în rândurile prinților-electori prin Bula de Aur (1356), ceea ce avea să le asigure un loc de prim rang pe scena politică germană a veacurilor următoare. Dimpotrivă, deposedații de Carol IV de titlul de prinți-electori acordat lor de Ludovic de Bavaria și lipsiți de o bază teritorială solidă, ducii din Sachsen-Lauenburg aveau să joace un rol tot mai modest în viața politică a imperiului german în perioada următoare, în ciuda marilor lor ambiții politice, izvorâte din maltele tradiții dinastice. Autoarea își propune să pună în lumină evoluția instrumentelor politicii princiare și a stărilor din principat, într-una dintre cele mai importante etape ale nașterii și dezvoltării statului modern, etapă jalonată de mijlocul secolului XVI, când stările din Lauenburg se transformă într-o corporație, îngăduindu-le să inițieze un dialog eficace cu prințul în guvernarea ducatului, și de anul stingerii dinastice de Ascania (1689), eveniment ce marchează intrarea principatului într-un nou cadru teritorial și începutul unei noi etape în istoria lui.

Raportul prinț — stări precum și crearea aparatului de guvernare princiară în Lauenburg relevă trăsături comune cu principatele vremii dar și particularități, determinate de întinderea modestă a ducatului. Deși în Lauenburg există *in nuce* toate organele proprii marilor principate, aceste organe înregistrează o mare intruziune în micul ducat nord-german și cunosc o mare instabilitate. Cu excepția cancelariei, organele puterii princiare nu au un personal permanent, iar consiliul ducal nu a ajuns la o organizare cristalizată, așa cum întâlnim în marile principate încă din secolele XIV—XV. Prințul numește un cancelar și consilierii dar puținătatea afacerilor guvernamentale face ca ducele să controleze întreaga activitate din principat. Un alt semn al înapoierii administrative din Lauenburg este absența juriștilor din cancelarie și a păturii de funcționari din ducat, așa cum întâlnim în marile teritorii, mai ales acolo unde exista o universitate, care îngăduia ridicarea intelectuală a orașenimii. De aici, prezența unor funcționari străini în administrație, fără contacte strînse cu supușii principatului dar și absența monopolului unui grup restrâns de familii asupra principalelor officii din ducat.

Așa cum s-a văzut, transformarea stărilor într-o corporație are loc la mijlocul secolului XVI, favorizată de două evenimente. Trezirea ducelui Franz I (1543—1581) la reformă

a dus la înlăturarea clerului din viața politică a principatului și la ieșirea lui din rândul stărilor. Pe de altă parte, criza dinastică prin care trece ducatul sub domnia aceluiași Franz I a creat terenul propice creșterii rolului celor două stări — cavalerii și orașenimea — în conducerea principatului. Deși stările din Lauenburg n-au cunoscut forme cristalizate de organizare, acțiunea lor în principat era foarte largă, exercitându-se pe plan fiscal, legislativ, religios, economic etc. Spre deosebire de marile teritorii, unde sarcinile dietei (*landtag*) au fost preluate de organe executive ale acestora cu ajutorul cărora principele a reușit să instaureze un regim absolutist, în Lauenburg *landtagul* păstrează principalele sale atribuții — cu excepția problemelor financiare, unde comisia executivă de pe lângă *landtag* a preluat controlul, deoarece cele două stări nu-l puteau exercita pe o lungă durată — iar ducele nu se poate dispensa de sprijinul stărilor. În acest fel, în ducat au lipsit principalele premise ale unui absolutism princiar. Nucleul de bază al *landtagului* era constituit din consiliile stărilor (*landrat*), care formau un adevărat organ de legătură între prinț și stări. Ele erau recrutate, de regulă, din rândurile nobilimii, în timp ce elementele orașenești erau puțin reprezentate. Cele două orașe din principat, Lauenburg și Ratzeburg, au jucat un rol minor în dietă, în comparație cu cavalerii. Abia în veacul XVII, odată cu scăderea numărului cavalerilor posesori de domenii și prin aceasta a puterii lor economice, orașele își întăresc poziția în *landtag*, fără însă să poată rivaliza în influență cu cavalerii. În aceste condiții un rol tot mai important în viața politică a ducatului îl joacă orașenii din Hamburg și Lübeck, din rândurile cărora nobilimea din Lauenburg își recrutează juriștii, pentru a le apăra drepturile contra atacurilor prințului. Pe această cale, numeroși orașeni din cele două orașe hanseatice au fost primiți în rândurile nobilimii din ducat, niciodată însă în cele ale orașenimii din Lauenburg și Ratzeburg. Arhaismul formelor din structura stărilor și de la nivelul organizării de stat se datorește caracterului exclusiv agrar al societății din ducatul de Lauenburg. Autoarea încearcă, în încheiere, pe lângă referirile la situația marilor principate, o comparație a ducatului nord-german cu evoluția micilor principate din Germania sudică și centrală, față de care, deși asemănătoare din punct de vedere al suprafeței, prezintă unele deosebiri pe planul instituțiilor statale și de stări, datorită diferențelor din structura societății lor. Dar dincolo de aceste deosebiri, micile principate au fost mai legate de soarta Sfântului Imperiu romano-german, fapt pentru care ele merită mai multă atenție din partea cercetării istorice.

În fapt, principalul merit al lucrării mi se pare a consta în încercarea autoarei de a depăși în analiza ei cadrele înguste ale ducatului nord-german pentru a ne oferi o tipologie a micului principat german din secolele XVI—XVII și de a surprinde importanța acestuia în istoria imperiului romano-german. Pe lângă aceasta, se remarcă documentația foarte întinsă, lucrarea sprijinindu-se în principal pe izvoare inedite, aflate în arhivele nordice germane.

Stelian Brezeanu

* * * *Der Kurfürst von Mainz und die Kreisassoziationen 1648—1746. Zur verfassungsmässigen Stellung der Reichskreise nach dem westfälischen Frieden*, editată de Karl Otmar Freiherr von Aretin, Wiesbaden, 1975, 120 p.

Apărută între publicațiile uneia dintre cele mai prestigioase instituții științifice din domeniul istoriei din Republica Federală Germania, „Institut für Europäische Geschichte” din Mainz, și prilejuită de împlinirea vîrstei de un mileniu de către celebrul dom din Mainz, prezenta culegere de studii este consacrată rolului jucat de uniunile de districte și de prințul elector de Mainz în viața politică a Germaniei de la pacea westfalică pînă la mijlocul secolului XVIII.

Primul dintre cele patru studii ale culegerii, semnat de Heinz Mohnhaupt (*Die verfassungsrechtliche Einordnung der Reichskreise in die Reichsorganisation*, p. 1—29), abordează problema naturii, evoluției și modulului de integrare a districtelor în organizarea imperiului german de-a lungul celor peste patru veacuri de existență a acestora. Reunind un număr de principate teritoriale, un district imperial (*Reichskreis*) se caracteriza prin organe și un teritoriu, în limitele căruia erau exercitate funcțiuni proprii. Crearea celor zece districte imperiale, ce se întinde de la sfîrșitul secolului XIV și pînă la începutul veacului XVI — la 1383 sînt atestate primele patru, în 1438 mai apar încă două pentru ca în 1512 să se organizeze ultimele patru în teritoriile principatelor electorale —, răspundea nevoii asigurării ordinii publice în teritorii ce depășeau limitele unui singur principat, autoritatea centrală fiind mai puțin decît oricînd în stare să ofere securitate susușilor după organizarea imperiului prin Bula de Aur (1356). Instituțiile districtului — comandantul, crainicii imperiali și dieta districtului, organ de decizie avînd ca model dieta imperială — reglementau raporturile dintre principii din zonă dar, totodată, țineau legătura cu curtea imperială, constituind astfel un

organ mediant între principii și împărat. Născute din uniunile de asigurare a păcii publice (*Landfriede*), districtele, prin instituțiile lor, aveau ca principal obiectiv păstrarea ordinii pe teritoriul în care-și exercitau autoritatea. În competența lor intrau viața economică și, îndeosebi, viața comercială, construirea și îngrijirea drumurilor etc., dar principala atribuție rămînea luarea măsurilor militare ce se impuneau în caz de pericol intern și, mai ales, extern. Ele trebuiau însă să respecte legile fundamentale ale imperiului: Bula de Aur, hotărîrile uniunilor de pace din secolele XIV—XV, regulamentul general din 1555, hotărîrile păcii westfalice etc. și nici nu puteau să încalce deciziile curții sau ale dietei imperiale. Deși la începutul existenței lor, autoritatea centrală a încercat, fără succes, să le transforme într-un instrument de centralizare a imperiului, pînă la desființarea lor în 1806 districtele au constituit un factor de stabilitate într-o Germanie fărîmitată din punct de vedere politic.

Un amplu studiu consacrat profesorul Karl Otmar Freiherr von Aretin (*Die Kreisassoziationen in der Politik der Mainzer Kurfürsten Johann Philipp und Lothar Franz von Schönborn 1648—1711*, p. 31—67) locul uniunilor de districte în politica prinților electori de Mainz în perioada cuprinsă între pacea westfalică și sfîrșitul războiului pentru moștenirea tronului Spaniei. Autorul subliniază la începutul studiului caracterul ambivalent al uniunilor de districte: pe lângă latura militară, aceste uniuni au constituit încercări ale principilor mici și foarte mici de supraviețuire în mijlocul primejdiilor ce-i amenințau iar, mai tîrziu, de a-și spune un cuvînt în viața politică a Germaniei. De aici interesul lor în menținerea statu-quo-ului politic și sprijinul consecvent acordat împăratului. De cealaltă parte, marile principate, capabile să recruteze efective militare cu care să promoveze o politică germană și chiar europeană de sine stătătoare, erau partizane ale unor schimbări în constituția imperiului, în sensul transformării lui într-o uniune confederativă, în cadrul căreia a și-ar fi putut asigura o importanță sporită în dauna micilor principate. În funcție de interese, obiective și orientări externe, autorul distinge trei faze în evoluția uniunilor de districte în perioada de care se ocupă. În prima fază, care îmbrățișează sfîrșitul de veac ce a urmat păcii westfalice, se înregistrează o vie preocupare pentru menținerea ordinii instaurată în imperiu în 1648, preocupare concretizată în încheierea a 24 de acorduri de uniune de districte. Sufletul acestei politici a fost prințul elector de Mainz Johann Philipp von Schönborn (1647—1673), arhicancelar al imperiului. Ea a fost dictată de nelăcrederea născută în rîndul principilor germani de războiul de 30 de ani față de

Habsburgii austrieci și spanioli, fapt ce explică orientarea profranceză a uniunilor din această perioadă. În cea de-a doua fază, ce cuprinde Îndeosebi deceniul 9 al secolului XVII — culminând cu uniunea din 1686 în care intră pe lângă cinci districte germane și Suedia —, politica de uniune a fost determinată de amenințarea franceză crescândă, apărută ca urmare a schimbării de atitudine a Franței față de principatele germane încă din primii ani ai guvernării efective a lui Ludovic XIV, și de primejdia otomană. Uniunile din cea de-a treia fază, ce încep din 1688-89 și se încheie către sfârșitul războiului pentru moștenirea tronului Spaniei, au apărut ca urmare a incapacității curții din Viena de a oferi securitate principilor și sporirii primejdiei franceze; de aici, nașterea tendinței organizării uniunii ca putere de sine stătătoare, culminând cu crearea unei armate proprii și cu intenția prințului elector de Mainz, Lothar Franz von Schönborn (1695—1729), nepotul celui de mai sus, de încheiere în 1711 a unui tratat cu Olanda și Anglia prin care problema asigurării păcii să fie rezolvată independent de împărat. Evenimentele din anii următori au dus însă la eșecul acestei tentative.

Alfred Schröcker (*Kurmatnz und die Kreisassoziationen zur Zeit der Kurfürsten Lothar Franz von Schönborn*, p. 69—77) se oprește asupra conflictului de concepții dintre Viena și Mainz asupra locului și funcției uniunilor de districte și a reorganizării imperiului în cea de-a treia fază a perioadei analizate de profesorul von Aretin. Autorul pornește de la obiectivele diferite ale electorului de Mainz și ale împăratului. Lothar Franz von Schönborn, inițiatorul uniunilor din această fază, avea în vedere, pe lângă măsuri de siguranță militară împotriva primejdiei franceze, și asigurarea unei reale apărări a existenței micilor principate germane, între care se afla și arhiepiscopatul de Mainz, existență amenințată de marile principate. De aici, el preconiza organizarea unor uniuni cu o dinamică proprie, reflectată într-o politică internă și externă de sine stătătoare, chiar dacă nu înțelegea prin aceasta o desprindere totală de Viena. De cealaltă parte, curtea din Viena dorea să lege și chiar să subordoneze aceste uniuni intereselor sale.

Ultimul studiu al culegerii, semnat de Notker Hammerstein (*Zur Geschichte der Kreis-Assoziationen und der Assoziationsversuche zwischen 1714 und 1746*, p. 79—120) analizează evoluția politicii de uniune în perioada care a urmat războiului pentru moștenirea tronului Spaniei și pînă la încheierea războiului austro-prusian. Schimbările din situația europeană, aduse de războiul pentru moștenirea tronului spaniol și de urcarea pe

tronul Angliei a dinastiei de Hanovra, au modificat sensibil raportul de forțe din imperiu și au influențat orientarea politică a principilor germani, provocând eșecul încercării lui Lothar Franz von Schönborn de a promova o politică europeană. Pe de altă parte, manevrele abile ale împăratului Carol VI au avut ca rezultat creșterea influenței curții din Viena în politica germană și slăbirea interesului pentru crearea unor uniuni de districte în rindurile principilor. Abia odată cu apariția primejdiei izbucnirii unor noi războaie europene — cum a fost „criza” din 1727 — și, îndeosebi, războiul austro-prusian între 1742—1747 au reactivat politica de uniune. Dar acest ultim război a marcat, totodată, un moment important în decăderea acestei politici. Nașterea dualismului austro-prusian în imperiu a pus sistemul politicii de uniune în fața unor probleme insolubile. În pofida decăderii iremediabile pe care-o cunoaște în perioada următoare, politica de uniune a jucat un rol important în evoluția ulterioară a Germaniei și, cu deosebire, a sentimentului național german.

S. Brezeanu

M. M. PEȘCEAK, *Gramoti XIV v.* (Documente din sec. al XIV-lea) Kiev, 1971, 255 p.

Sub egida Academiei de științe a R.S.S. Ucraina, M. M. Peșceak a publicat o ediție critică a 84 de documente din sec. al XIV-lea, reproduse după originale din arhive sau după publicații anterioare. Cele mai vechi două documente sînt datate înainte de 1301, prezentarea conținutului în ordine cronologică, ultimul document fiind din 1400. Textul documentelor este însoțit de date asupra edițiilor anterioare, este precedat de regeste iar în subsol sînt înregistrate toate variantele grafice și lexicale. Se precizează fondurile unde se păstrează originalele, precum și copiile și fotografiile existente (p. 9—149). Documentul nr. 1, de pildă, se publică după ediția Zubrițki, iar apoi textul este confruntat cu edițiile lui Krimski, Golovațki și Levițki, totalizînd 73 variante critice. Documentul nr. 47 din 16 decembrie 1388 a fost publicat în cinci ediții și prezintă 90 variante iar documentul nr. 45 din 1 iulie 1388, publicat în patru ediții, are 285 variante. Volumul se încheie cu *Indice lexical* (p. 150—197), *Indice antroponimic* (p. 198—214), *Indice toponimic* (p. 215—235) și *Lista bibliografiei folosite* (p. 236—251).

În volum sînt incluse și cîteva documente referitoare la Țările Române. Cel mai vechi este documentul nr. 41 din 27 ianuarie 1388

emis la Luțk, prin care regele Poloniei Vladislav împrumută de la ginerele său, voievodul Petru al Moldovei, 4000 ruble de argint. Documentul se publică după edițiile lui Rozov de la Kiev din 1917 și 1928. Se arată că întâi a fost tipărit în 1865 apoi în 1867 și în *Culegerea de acte referitoare la Galiția*. Documentul a fost citat în numeroase lucrări lingvistice ca cele ale lui Neliubov, Sprinceak, Samoilenko, Antoșin, Bevzenko și alții. În aparatul critic sînt semnalate 45 de variante.

Documentul nr. 42 din 10 februarie 1388 a fost emis la Suceava. Petru, voievodul Moldovei, trimite regelui polon Vladislav suma de 3000 ruble argint și roagă să i se facă altă carte pentru această sumă, în locul celei pentru 4000 ruble de argint. Documentul a fost publicat întâi în 1846, apoi în 1865 și 1867. Este descris de Sreznevski în 1863 și este menționat în scrierile lingvistice ale lui Iroșenko, Krimski, Jațimirski și alții. Se publică după ediția lui Ulianițki și are 17 variante critice.

Documentul nr. 52, datat circa 1390, este privilegiul lui Mircea, voievodul Țării Românești (nu al Moldovei, așa după cum greșit se indică în volum) acordat negustorilor lioveni pentru a face comerț în hotarele țării sale. Documentul a fost publicat întâi de B. P. Hasdeu, în „Arhiva Istorică a României”, tom I, București, 1864. Este descris de Zubrycki în *Istoria Liovului*, Liov, 1844 iar acum se publică după fotocopia lui A. Prohaski din *Codex*, tom VI, Cracovia, 1882. Nu are variante critice.

Documentul nr. 55 din 30 martie 1392 a fost dat la Roman, de către Roman Mușat voievodul Moldovei, prin care acesta dăruiește slugii sale Ivanko trei sate pe Siret pentru vitejia sa. Documentul a fost publicat întâi de B. P. Hasdeu, în „Arhiva Istorică a României”, tom I, București, 1864, apoi în *Documente privilegiate la Istoria României*, veacul XIV, XV, Moldova (1384—1475), București, 1954 (în fotocopie). Documentul este citat în lucrările lui V. Senkevici, A. Jațimirski și în *Dicționarul istoric* apărut la Kiev în 1964. Documentul nu are anexat aparat critic, deoarece a fost publicat în literatura română.

Documentul nr. 62, din anul 1393, dat în Suceava, prin care Roman voievodul Moldovei depune jurământ de credință regelui Vladislav

al Poloniei. Textul a fost publicat de Kalužneațki și Uleanițki. A fost citat în scrierile lingvistice de Iroșenko, Medvedev, Bevzenko Jațimirski. Aparatul critic are 38 de variante.

Documentul nr. 65 din anul 1395 cuprinde mărturia boierilor moldoveni Bratul, Stanislav, Mihail, Șandru care garantează regelui Vladislav al Poloniei pentru Ștefan, voievod al Moldovei. Textul a fost publicat întâi în *Actele referitoare la Istoria Rusiei Apusene*, tom I, 1846, apoi de Golovațki în 1867. Actul este descris de Sreznevski și de Ulianițki. Se publică după ediția lui Golovațki și are două variante critice.

Documentul nr. 66 din anul 1395 dat la Suceava cuprinde înțelegerea dintre Ștefan, voievodul Moldovei cu Vladislav, regele Poloniei pentru lupta comună împotriva dușmanilor. Textul a fost publicat întâi de Ulianițki în 1887 apoi de Kalužneațki, la București, în 1890 și a fost folosit în literatura lingvistică. Ediția reproduce textul lui Ulianițki și are 78 de variante critice.

Documentul nr. 82 din anul 1400 emis la Berestie, localitate pe Bug, prin care Ivașco, fiul voievodului Petru al Moldovei și boierul Vlcea garantează lui Vladislav, regele Poloniei pentru Roman, fratele lui Petru, reproduce textul lui Ulianițki și, comparativ cu ediția lui Kalužneațki din 1890, are 22 variante critice.

Documentul nr. 83 din anul 1400 emis la Berestie, pe Bug, prin care Ivașco fiul voievodului Petru al Moldovei aduce jurământ de credință lui Vladislav, regele Poloniei și cneazului Vitold al Lituaniei, reproduce textul după Ulianițki din 1887 și comparativ cu ediția Kalužneațki are 41 de variante critice. Nu se indică depozitul unde se păstrează originalul.

Din cele 9 documente privitoare la Țările, Române, șase și anume, cele de sub nr. 41, 42, 62, 65, 66 și 82 se păstrează în original în Polonia, în Archiwum Glowne Akt Dawnich.

Ediția critică a lui M. E. Peșceak a fost realizată în bune condiții. Ea interesează și pe cercetătorii medievști români.

Paul Mihail

„REVISTA DE ISTORIE” publică în prima parte studii, note și comunicări originale, de nivel științific superior, din domeniul istoriei vechi, medii, moderne și contemporane a României și universale. În partea a doua a revistei, de informare științifică, sumarul este completat cu rubricile: Probleme ale istoriografiei contemporane (Studii documentare), Viața științifică, Recenzii, Revista revistelor, Însemnări, Buletin bibliografic, în care se publică materiale privitoare la manifestări științifice din țară și străinătate și sunt prezentate cele mai recente lucrări și reviste de specialitate apărute în țară și peste hotare.

NOTĂ CĂTRE AUTORI

Autorii sunt rugați să trimită studiile, notele și comunicările, precum și materialele ce se încadrează în celelalte rubrici, dactilografiate la două rânduri în trei exemplare, trimiterile infrapaginale fiind numerotate în continuare. De asemenea, documentele vor fi dactilografiate, iar pentru cele în limbi străine se va anexa traducerea. Ilustrațiile vor fi plasate la sfârșitul textului.

Numele autorilor va fi precedat de inițială. Titlurile revistelor citate în bibliografie vor fi prescurtate conform uzanțelor internaționale.

Autorii au dreptul la un număr de 30 de extrase.

Responsabilitatea asupra conținutului materialelor revine în exclusivitate autorilor. Manuscrisele nepublicate nu se restituie.

Correspondența privind manuscrisele, schimbul de publicații etc., se va trimite pe adresa Comitetului de redacție, B-dul Aviatorilor nr. 1, București.

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

- REVISTA DE ISTORIE
- REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
- STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHIE ȘI ARHEOLOGIE
- DACIA. REVUE D'ARCHEOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
- REVUE DES ÉTUDES SUD-EST-EUROPEENNES
- ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE CLUJ-NAPOCA
- ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE A. D. XENOPOL – IAȘI
- STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI
 - SERIA ARTA PLASTICĂ
 - SERIA TEATRU – MUZICĂ – CINEMATOGRAFIE
- REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
 - SÉRIE BEAUX-ARTS
 - SÉRIE THÉÂTRE – MUSIQUE – CINÉMA

LUCRĂRI APĂRUTE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

- ADĂNILOAIE NICHITA și BERINDEI DAN (sub redacția), *Studii și materiale de istorie modernă*, vol. V, 1975, 276 p., 24 lei.
- CONSTANTINESCU MIRON ș.a. (sub redacția), *Relations between the autochthonous population and the migratory populations on the territory of Romania*, 1975, 324 p., 30 lei.
- * * * Cronica anonimă a Moldovei 1661—1729. Pseudo-Amiras, 1975, 172 p., 17,50 lei.
- ELIAN ALEXANDRU și TANAȘOCA NICOLAE ȘERBAN (sub redacția), *Izvoarele istoriei României, Fontes Historiae Daco-Romanae*, vol. III, 1975, 571 p., 41 lei.
- GUNDISCH GUSTAV (publicate de), *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. V, 1438—1457, 1975, 639 p. 54 lei.
- * * * *Inscripțiile Daciei Romane*, vol. I, 1975, 285 p., 2 pl., 31 lei.
- MITREA BUCUR ș.a. (sub redacția), *Studii și cercetări de numismatică*, vol. VI, 1975, 308 p., 1 hartă, 40 lei.
- * * * *Studii și materiale de istorie medie*, vol. VIII, 1975, 259 p., 2 pl., 28 lei.
- MIOC DAMASCHIN (sub redacția), *Documenta Romaniae Historica B. Țara Românească*, vol. XI, 1593—1600. *Domnia lui Mihai Viteazul*, 1975, 747 p., 1 pl., 51 lei.
- MIOC DAMASCHIN (sub redacția), *Documenta Romaniae Historica B. Țara Românească*, vol. III (1526—1535), 1975, 452 p. 40 lei. *Mihai Viteazul. Culegere de studii*, 1975, 280 p., 1 pl., 24 lei.
- * * * *Nouvelles études d'histoire*, vol. 5, 1975, 275 p., 26 lei.
- NEAMȚU VASILE, *La technique de la production céréalière en Valachie et en Moldavie jusqu'au XVIII-e siècle*, 1975, 271 p., 12 lei.
- NICOLAESCU PLOȘOR DARDU și WOLSKI WANDA, *Elemente de demografie și ritual funerar la populațiile vechi din România*, 1975, 292 p., 1 pl., 23 lei.
- OLTEANU ȘTEFAN, *Les Pays roumains à l'époque de Michel le Brave (L'Union de 1600)*, 1975, 159 p., 13,50 lei.
- PIPPIDID M., *Scythica Minora. Recherches sur les colonies grecques du littoral roumain de la Mer Noire*, 1975, 314 p. XXIV p., 38 lei.
- POTRA GEORGE, *Documente private la istoria orașului București 1821—1848*, 1975, 572 p., 43 lei.
- ȘANDRU D., *Reforma agrară din 1921 în România*, 1975, 360 p., 24,50 lei.
- CIHODARU C., CAPROȘU I. și ȘIMANSCHI I. (sub redacția), *Documenta Romaniae Historica A. Moldova (1384—1448)*, vol. I, 1976, 607 p., 46 lei.
- NICOLAE STOICESCU, *Vlad Țepeș*, 1976, 280 p., 20 lei.

RM ISSN CO—3878

